

ISSN 2307–7778

Періодичне видання

НАУКОВІ ЗАПИСКИ
Тернопільського національного
педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск 1

Частина 1

ТЕРНОПІЛЬ

2016

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – 160 с.

Друкується згідно з рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка від 24 травня 2016 р. (протокол № 10).

Головний редактор

Іван Зуляк

- доктор історичних наук, професор

Редакційна колегія:

Микола Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Леся Алексієвець

- доктор історичних наук, професор

Микола Бармак

- доктор історичних наук, професор

Лев Баженов

- доктор історичних наук, професор

Елла Бистрицька

- доктор історичних наук, професор

Владзімеж Бонусяк

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Петро Брицький

- доктор історичних наук, професор

Вацлав Вежбенець

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Олександр Добржанський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Андрій Кліш

- кандидат історичних наук, доцент
(заступник головного редактора)

Павло Коріненко

- доктор історичних наук, професор

Микола Литвин

- доктор історичних наук, професор

Карел Марек

- доктор історичних наук, професор (Чехія)

Микола Москалюк

- доктор історичних наук, професор

Ігор Пилипів

- доктор історичних наук, професор

Олексій Сухий

- доктор історичних наук, професор

Сильвестр Чопик

- доктор історичних наук, професор (Польща)

Рецензенти:

Ігор Райківський

- доктор історичних наук, професор

Степан Качараба

- доктор історичних наук, професор

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія затверджено наказом Міністерства освіти і науки України № 747 від 13.07.2015 р. і включено до Переліку наукових фахових видань України.

У збірнику наукових праць історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка та інших вузів України друкуються матеріали оригінальних досліджень, що охоплюють широке коло проблем історії України, української історичної біографістики, всесвітньої історії, джерелознавства й історіографії, історії культури, а також уміщено методологічні проблеми наукових досліджень, рецензії та огляди.

Для науковців, краєзнавців, викладачів, аспірантів та студентів і тих, хто цікавиться історією України та зарубіжних країн.

Збірник включений до міжнародної наукометричної бази РІНЦ (договір № 106–03/2014 від 3 березня 2014 р.). Статті збірника прирівнюються до публікацій у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз відповідно до вимог наказу МОН України від 17 жовтня 2012 р. № 1112 (зі змінами, внесеними наказом МОН України від 03.12.2012 р. № 1380)

*Редакційна колегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.
 За зміст публікацій, достовірність фактів, цитат тощо відповідальність несуть автори.*

© Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, 2016

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 904

Мар'ян Колос

ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДКАРПАТТЯ І ПОДІЛЛЯ В УКРАЇНІ (1991–2016 РР.)

У статті висвітлюються результати верхньопалеолітичних досліджень на теренах Передкарпаття і Поділля, здобуті в період незалежної України. Аналізуються роботи провідних вчених, характеризуються виявлені артефакти та наводяться перспективи подальших наукових розробок. Простежується міжнародна співпраця вчених, необхідність комплексного підходу у вивченні палеолітичної епохи та підсумки схожих тандемів.

Ключові слова: палеоліт, радіовуглецеве датування, археологічні дослідження, Передкарпаття, Поділля.

Проголошення незалежності України мало б відкрити нові межі й можливості розвитку палеолітичної науки. Перед дослідниками поставало завдання піднести вітчизняну науку до нового, модерного рівня.

На Поділлі та Передкарпатті продовжували свої наукові студії археологи, які ще з попереднього часу активно там працювали. Використовуючи новітні методики, застосовуючи сучасні підходи підбору та подачі інформації, практикуючи комплексні дослідження й міжгалузеву співпрацю, вони тим самим значно доповнили та збагатили знання про верхній палеоліт. Міжнародна співпраця вчених стала візитівкою і невід'ємною складовою вітчизняної археологічної науки.

Особливої популярності набувають наукові конференції, симпозіуми, семінари вчених, на яких обговорюються актуальні проблеми розвитку археологічної науки. Зокрема, Л. Мацкевий зосереджує свою увагу на вивченні печерних комплексів та їх ролі у житті первісної людини [1, с. 148]. З його іменем пов'язані дослідження відомого гроту Прийма. Пам'ятка знаходиться на вододільній поверхні межиріччя Зубри та Колодніці (ліві притоки Верхнього Дністра), поблизу м. Миколаєва у Львівській області. Це п'ятирусний печерно-скельний комплекс карстово-суфозійного типу, у якому відкриті залишки культурних шарів мустьєрського періоду, верхнього палеоліту і мезоліту. У 1993–1997 рр. під час досліджень експедиції під керівництвом Л. Мацкевого на майданчику перед гротом у супіщаних відкладах на глибині 1,6–1,7 м проведено розкопки. Роботи продовжились у 2005–2006 рр. Тоді знайдено крем'яні вироби і залишки фауни. За попередніми даними, в одному із шарів виявлено 6 фрагментів черепа і уламок променевої кістки людини [2, с. 97–98].

Упродовж 1994–2004 рр. за участю дослідника проводилися роботи в скельному навісі Львів VII (Чортова скеля). Виявлено три пізньопалеолітичні культурні шари, чимало остеологічних решток та крем'яних виробів. Найдавніший культурний шар потужністю 15–20 см, в ньому знайдено близько 6 тис. остеологічних решток (мамонт, північний олень, заєць білий, хом'як звичайний, гуска сіра, крижень, веретеник великий, чирок-тріскунок і дрізд). Виявлено 87 артефактів із кременю, 1 з обсидіану і 1 з андезиту: нуклеуси, відщепи, пластинчастий скол, скребки, скребла, різці. У середньому палеолітичному шарі поселення, потужністю 15–20 см зафіксовано понад 4 тис. кісток (мамонт, північний олень, первісний кінь, горностай, ласка, сіноставець малий, сліпак подільський, полівка водяна, лемінг копитний, хом'як звичайний, ховрах дрібний, заєць сірий, куріпка біла, тетерев, кулик-чорний). Також у шарі виявлено 22 дрібні крем'яні і кварцитові гальки, 25 уламків скам'янілого дерева та 2 уламки белемнітів. Виявлено також нуклеус, 5 відщепів й 11 пластинчастих сколів. У верхньому палеолітичному шарі, що має потужність 20–25 см зафіксовано понад 2 тис. остеологічних решток (мамонт, північний олень). Серед знарядь – 16 гальок, 25 уламків скам'янілого дерева, 17 крем'яних виробів (8 знарядь, 3 відщепи, пластина). У навісі отримано датування трьох шарів за ^{14}C (I: – 14 С: Ки – 5415, – 27200±140; II: Ки – 5412, – 13500±110; III: Ки – 5414, – 11800±BP). Привертають увагу знайдені зразки первісного мистецтва – на розі північного оленя – хрестоподібне гравірування, а на звороті – пучок із шести рисок [2, с. 98–100].

Проводив роботи Л. Мацкевий й на аналогічних пам'ятках у Івано-Франківській області: Назаренкове (Чортовець) та Одаїв XI (Думчина Долина). На стоянці Назаренкове культурний шар представлений крем'яними виробами, кістками тварин і вуглистим шаром. Очевидно, що пам'ятка

належить до культурного шару поселення доби пізнього палеоліту із оріньякоподібними рисами [2, с. 101].

Печера Одаїв XI (Думчина Долина) (Тлумацький район Івано-Франківської області) – прошурфована впродовж 1992–1993 рр., а в наступні роки в ній зібрано підйомний матеріал. Комплекс знахідок представлений крем'яними виробами – пренуклеус, відщепи, знаряддя праці і відходи виробництва. Виявлено й рештки фауни: північний олень, мушля молюска уніо. Пункт відноситься до мисливських таборів доби пізнього палеоліту, можливо паудорфського часу [2, с. 102–103].

Продовжує систематичні та міждисциплінарні дослідження в регіоні О. Ситник [3, с. 144; 4, с. 20–22; 5, с. 30–39]. Розвідками в 1991 р. науковець відкрив пізньопалеолітичну стоянку Ганусівка I. Культурний шар знаходиться на привододільній ділянці плато, у правій верхній частині діючого кар'єру. У 1998 р. проведено невеликі розкопки, які дали можливість задокументувати культурний шар на межі плейстоценових лесів і сучасного чорнозему.

Значні дослідження науковець провів поблизу смт. Єзупіль (Тисменицький район Івано-Франківської області). Початки робіт на пам'ятці сягають кінця ХХ ст., коли виявлено кремені у північних околицях Єзуполя і розпочато систематичне вивчення стоянки Єзупіль I. У 2000 р. велися роботи на суміжних пам'ятках у Колодієві та Галичі II. Дослідження проводилися спільно з геологами-четвертинниками і археологами зі Львова, Києва, Варшави, Любліна тощо. Це професори: А. Богуцький, Т. Мадейська, Ю. Навроцький, М. Ланчонт, доценти А. Яцишин та Р. Дмитрук. Тоді на багатощаровій пам'ятці Єзупіль I, в дубнівському викопному ґрунті, складеному супісками жовто-коричневими з червонуватим відтінком, виявлено пізньопалеолітичні крем'яні вироби (культурний горизонт I) [6, р. 25–47].

Багатощарова пам'ятка Єзупіль III відкрита О. Ситником навесні 2006 р., на якій виявлено три культурні шари. Культурний шар I – репрезентований нуклеоподібним уламком, серединним різцем, пластиною та боковим різцем. Культурний шар II – виявлено 331 крем'яний виріб, а також 2 відбійники з гальки. Серед знарядь: 1 нуклеус, 53 знаряддя праці, 111 відщепів, 58 пластин, 35 мікропластин, 36 лусок та 37 сколів. Також знайдено кістки мамонта. Культурний шар III – виявлено відщеп, проколоподібне знаряддя та скол. Датування: культурний шар I – 25–24 тис. р. тому; культурний шар II – 27 тис. р. тому [7, с. 212–242].

Варто відзначити дослідження О. Ситника на відомій пам'ятці Великий Глибочок I. Після певної перерви, розкопки на пам'ятці продовжено в 1991 р. Розкоп площею 280 м² закладено на присхиловій ділянці кар'єру поряд із розкопом I (1982 р.). Прокопано лише на рівень пізньопалеолітичного шару II – до 3 м глибиною. Археологічна колекція складається з таких основних категорій знарядь, як: нуклеуси – 9 екземплярів (далі – екз.) (5,23 %); пластини – 13 екз. (7,56 %); відщепи – 107 екз. (62,21 %); уламки та скалки – 25 екз. (14,53 %); знаряддя праці – 18 екз. (10,47 %). Усього: 172 екземплярів [8, с. 45–50].

Значного резонансу набули міжнародні польові дослідження Молодового V упродовж 1997–1999 рр. (пам'ятка Молодове I на цей час уже більше 10 років знаходилася під водою Дністровського водосховища). Польові роботи на Молодовому V проводилися згідно з програмою INTAS № 96 – 0072 (керівник – J.-M. Geneste). Природничі питання в експедиції вивчали геологи Поль Езартс (Брюссель), Стефан Пірсон (Брюссель), Андрій Богуцький (Львів), геоморфолог Андрій Яцишин (Львів), палеобіолог Фредерік Данблон (Брюссель), малакологи Роман Дмитрук (Львів), Віоріка Паскарь (Кишинів) [9, с. 136].

Археологічну частку робіт на пам'ятці виконували Олександр Ситник (Львів, керівник експедиції), Лариса Кулаковська (Київ), Жан-Мішель Женест (Бордо), Ліліан Меньян (Париж), Жан-Поль Льом (Бордо), Ілля Борзіяк (Кишинів) [9, с. 137–138].

Свій вклад у вивчення пізньопалеолітичних пам'яток вніс й М. Левчук. Слід наголосити на роботах, проведених дослідником на пам'ятці Ванжулів I (Ланівецький район Тернопільської області). Стоянка відкрита науковцем ще в 1987 р. Упродовж 1997–1998 рр. на ній проводилися стаціонарні польові дослідження експедиції під керівництвом М. Левчука. Розкопано біля 300 м² площі, на якій виявлено три культурних горизонти: шар I – енеоліт; шар II – пізній палеоліт; шар III – муст'є [10, с. 420–423].

Значна роль у вивченні пізнього палеоліту Дністра належить також дослідженням Л. Кулаковської та В. Усика. Експедиціями науковців відкрито та досліджено кілька нових пунктів в околицях сіл Кормань, Непоротове і Ломачинці. Найпомітнішими стали результати вивчення стоянки Непоротове (знайдено крем'яні вироби та фауністичні рештки). На місцезнаходженні Кормань IX виявлено три культурні шари *in situ*, що включають фауністичні рештки, кам'яні артефакти, залишки вогнищ [11, с. 55–61].

Відкриті в околицях села Ломачинці пункти поки що не мають чітких стратиграфічних прив'язок. Але за техніко-типологічними показниками вони, без сумніву, можуть бути віднесені до граветського технокомплексу Середнього Подністров'я.

Чималі роботи проведені науковцями й на пам'ятці Дорошівці III. Дослідження стоянки експедицією Інституту археології НАНУ розпочалося в 2007 р., а дещо раніше тут проводили обстеження С. Пивоваров та Б. Рідуш. На південно-західній частині стінки започатковано два розкопи (I та II) [12, с. 74–80].

На стоянці на сьогодні виділяється сім верхньопалеолітичних шарів. В одних випадках (шари 3, 4, 6) йдеться про повноцінну колекцію крем'яних артефактів, фауністичні рештки, залишки життєдіяльності людини (вогнища, вохра), в інших шарах (1, 2, 5, 7) траплялися нечисленні крем'яні вироби та кістки викопних тварин.

Стоянка Дорошівці III є третім, після Молодового V та Замостя I, проявом гравету із вістрями з бічною виїмкою у Середньому Подністров'ї. Для шару 6 отримана 14 C дата – 22 330 BP. У попередньому плані ця колекція вписується в хронологічні рамки індустрій із вістрями з бічною виїмкою [12, с. 75–83].

У дослідженнях сучасного етапу відмічено тенденцію до вивчення регіональних, локальних проявів палеоекологічної ситуації в давнину, чим пояснюється зростання комплексних міждисциплінарних робіт в регіоні.

Пізньюпалеолітичні пам'ятки Передкарпаття і Поділля стали невід'ємною частиною палеолітичної ойкумени Європи вже від перших слідів їх виявлення. Скрупульозні студії, польові та кабінетні роботи сприяли появі чималої джерельної бази, яка різнилася способами подачі інформації, методами обробки матеріалу, різнобічними підходами та ідеями.

У регіональному плані пізньюпалеолітичні пам'ятки представлені строкато, що зумовлено нерівномірністю археологічних досліджень. Так, найбільш багатими на пам'ятки є ті регіони, у яких впродовж значного часу проводилися систематичні дослідження – Тернопільщина та Середнє Подністров'я. Тут відіграє свою роль й чинник суб'єктивності – там, де працювали більш компетентні і фахові вчені, там пізньюпалеолітичних пунктів більше, натомість там, де таких вчених не було, фактично й відомостей про пізній палеоліт немає.

Сучасні підходи до вивчення пізнього палеоліту побудовані на комплексному аналізі та тісній співпраці спеціалістів різних галузей. Подібні тандеми не є новочасною новинкою, вони виникли ще в міжвоєнний період (співпраця Ю. Полянського й С. Круковського), а згодом стали звичною практикою (в радянський час обопільні дослідження О. Черниша й І. Іванової), новітнім зразком є наукова спілка О. Ситника й А. Богущького. На сучасному етапі подібна співпраця виходить за національні рамки й ведуться наукові дослідження на міждержавному науковому рівні. Користь від подібної співпраці очевидна.

Постановка аналітичних завдань, таких, як: пошук критеріїв типології пам'яток, визначення терміну та сезону функціонування поселень тощо, змушує дослідників шукати нові підходи до вивчення специфіки культурного шару пам'яток регіону.

Потребують розробки напрямки просторових досліджень, які будуть націлені на виявлення закономірностей освоєння певної території давніми мешканцями; простеження функціонально-просторових зв'язків, як на окремій стоянці, так і між пам'ятками цілого регіону. Необхідно продовжити роботу над визначенням сезонності пам'яток. Актуальним також залишається питання типології пам'яток. Перспективним є визначення типів пам'яток у межах певної хронологічної пори пізнього палеоліту лише після відтворення палеоекологічних характеристик та просторових особливостей розташування конкретних пам'яток.

Список використаних джерел

1. Мацкевой Л. Г. Мезолит Запада Украины / Л. Г. Мацкевой. – К., 1991. – 148 с.
2. Мацкевий Л. Г. Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту в печерах заходу України / Л. Г. Мацкевий // Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині. – Львів, 2005. – Вип. 9. – С. 90–134.
3. Ситник О. Палеоліт Поділля: Великий Глибочок I / О. Ситник, А. Богущький. – Львів, 1998. – 144 с.
4. Ситник О. С. Підсумки і перспективи дослідження палеоліту Поділля / О. С. Ситник // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини. – Тернопіль, 2004. – С. 17–22.
5. Ситник О. С. Малашівецька група палеолітичних пам'яток / О. С. Ситник // Археологічні дослідження Львівського університету. – Львів, 2004. – Вип. 7. – С. 13–39.
6. Bogucki A. Palaeolithic loess-site Yezypil on Dniester (Ukraine) – stratigraphy, environment and cultures / A. Bogucki, K. Cyrek, K. Konecka-Betlej, M. Lanczont, T. Madeyska, J. Nawrocki, A. Sytnik // Studia Quaternaria. An interdisciplinary journal on the Quaternary. – Warszawa. – 2001. – Vol. 18. – P. 25–47.
7. Ситник О. Палеолітична пам'ятка Єзупіль III / О. Ситник, Р. Коропецький, А. Богущький, М. Ланчонт, Я. Кусяк // Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – 2008. – Вип. 12. – С. 212–242.
8. Ситник О. Пізньюпалеолітичний шар Великого Глибочка I / О. Ситник, М. Левчук // Studia archaeological. – Львів. – 1993. – № 1. – С. 45–50.
9. Ситник О. Молодове V. Дослідження мустьєрських поселень у 1998–1999 роках /

О. Ситник, Л. Кулаковська, В. Усик, Ж.-М. Женест, Л. Меньян, А. Богуцький, П. Езартс // Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині. – Львів. – 2007. – Вип. 11. – С. 136–179. 10. Ситник О. Виробничий комплекс пізньопалеолітичного шару стоянки Ігровиця I / О. Ситник, М. Левчук // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Львів, 1998. – Т. ССXXXV. – С. 403–423. 11. Борзіяк І. Гравет Подністров'я. Загальний огляд / І. Борзіяк, Л. Кулаковська // Археологія. – № 4. – 1998. – С. 55–63. 12. Кулаковська Л. Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Дорошівці III / Л. Кулаковська, В. Усик, П. Езартс, Б. Рідуш, Н. Герасименко, Ю. Проскурняк // Кам'яна доба України. – Вип. 14. – Київ: Шлях. – 2011. – С. 74–87.

Марьян Колос

ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРЕДКАРПАТЬЯ И ПОДИЛЬЯ В УКРАИНЕ (1991–2016 ГГ.)

В статье освещаются результаты верхнепалеолитических исследований на территории Передкарпатья и Подилья, полученные в период независимой Украины. Анализируются работы ведущих ученых, характеризуются обнаружены артефакты и приводятся перспективы дальнейших научных разработок. Прослеживается международное сотрудничество ученых, необходимость комплексного подхода в изучении палеолитической эпохи и итоги похожих тандемов.

Ключевые слова: палеолит, радиоуглеродное датирование, археологические исследования, Прикарпатье, Подилья.

Marian Kolos

OF LATE PALEOLITHIC PRECARPATHIANS RESEARCH AND PODILLYA REGION IN THE UKRAINE (1991–2016)

In the article the results of research on the territory of Late Paleolithic Precarpathians and Podillya region obtained during the independent Ukraine. Analyzes of leading scientists characterized discovered artifacts and provides recommendations for further research. There has international collaboration of scientists, the need for an integrated approach in the study of Paleolithic era and the results of similar tandems.

Key words: Paleolithic, Radiocarbon dating, archaeological research, Precarpathians, Podillya.

УДК 94(477)

Оксана Якубовська

НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ У VIII–X СТ.

У статті на макрорегіональному рівні з урахуванням міждисциплінарних підходів визначено вплив природно-топографічних умов на господарську діяльність населення в українському Прикарпатті. Проаналізовано довкілля слов'янських пам'яток VIII–X ст. у Верхньому та Середньому Подністер'ї і Верхньому Попрутті.

Ключові слова: українське Прикарпаття, ландшафт, екофакти, артефакти, Коростувата.

На сьогодні у Верхньому та Середньому Подністер'ї і Верхньому Попрутті відомо понад 500 пам'яток райковецької культури. До кінця X ст. українське Прикарпаття не входило до складу Києворуської держави, тому вітчизняні письмові джерела містять дуже мало інформації про нього [16, с. 5, 16–17, 65, 68]. Те саме стосується і повідомлень тогочасних східних [9, с.45, 54, 57, 80] та західноєвропейських [10, с. 25–31; 12, с. 141] авторів, які часто лише гіпотетично можемо пов'язувати з цим регіоном. Значно ширшими є відомості, які отримуємо з джерел археологічних. Однак слід зауважити, що лише цих даних недостатньо для створення цілісного уявлення про його розвиток у VIII–X ст., а використання лише їх не може забезпечити об'єктивних результатів.

Найбільш інформативним, з цієї точки зору, є дослідження старожитностей населення українського Прикарпаття на міждисциплінарному рівні з використанням методики інших гуманітарних та, особливо, природничих наук, з урахуванням даних палеокліматології, гідрології, топографії, ґрунтознавства. Виходячи з цього, винятково важливе значення для розуміння розвитку господарської структури регіону має детальне вивчення природних умов, у яких знаходилися конкретні пам'ятки. Саме це і робить наше дослідження особливо актуальним.

Подібний підхід в українській науці фахівці почали розробляти порівняно недавно – у 80–90-х рр. XX ст. Одним із перших до нього звернувся Б. Тимощук, який залучав дані природничих наук, зокрема, географії, геології, топографії до виявлення слов'янських старожитностей на Буковині [22,

с. 72–95; 23]. Сьогодні цей напрямок досліджень активно розвивається завдяки напрацюванням Н. Гаврилук [3], А. Томашевського [24–25], Р. Шишкіна [34], В. Петрашенка [18], Н. Стеблій [19–21], С. Горбаненка [6–8], В. Колоди [11] та інших. Важливо, що для цих фахівців актуальним є не лише застосування методики природничих наук в археології, а й залучення екофактів. На нашу думку, вони необхідні для розуміння розвитку регіону в цілому та аналізу окремих сфер життя суспільства зокрема.

Метою статті є визначення впливу довкілля старожитностей носіїв райковецької культури у Верхньому та Середньому Подністер'ї і Верхньому Попрутті на формування господарської структури регіону.

Означена мета потребує виконання таких завдань: на макрорегіональному рівні проаналізувати топографію поселень; з'ясувати характерні особливості ґрунтів, які входять у їх ресурсні зони; на прикладі конкретних гнізд поселень показати залежність між природними умовами та планувальною структурою пам'яток. Це дасть підстави зробити висновки про основні види діяльності, які забезпечували функціонування мешканців окремих поселень, визначати їх співвідношення.

В усі часи людина була невід'ємною частиною природи і перебувала з нею у нерозривному зв'язку. Свою діяльність вона скеровувала на пристосування навколишнього середовища до власних потреб, постійно змінюючи його. Разом з тим, специфіка природних умов та ландшафтів завжди була одним із визначальних чинників для вибору місця поселення, обумовлювала особливості господарської діяльності мешканців, впливала на вибір вирощуваних сортів рослин та порід тварин.

Вагому роль для розуміння значення навколишнього середовища у формуванні господарської структури населення райковецької культури в українському Прикарпатті відіграє аналіз місцезнаходження пам'яток. Як показали понад тридцять річних активних досліджень слов'янських старожитностей у регіоні, селища VIII–початку IX ст. і селища та городища середини IX–X ст. мають дещо відмінну топографію. М. Филипчук зауважує, що для перших характерними залишаються особливості розташування празько-корчацьких старожитностей. Яскравим прикладом можуть бути пам'ятки Дунаїв IX [26, с. 7], Дунаїв VII [26, с. 5–6], Яргорів I [27, с. 62–63], Яргорів II [27, с. 63–64]. Їм притаманні рівнинний рельєф, розміщення у заплавах чи на перших терасах невеликих та середніх річок, покритих лучними, лучно-болотними, а рідше – світло-сірими опідзоленими ґрунтами (див. карту 3. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті / М. Филипчук. – Л.: Астролябія, 2012. – 312 с.) [4, с. 88–90, 94–95]. Незважаючи на потенційно високу родючість перших двох типів, їх використання безпосередньо для потреб рільництва ускладнювала надмірна зволоженість. Ймовірно, для забезпечення власних потреб у необхідних продуктах харчування, жителі поселень цього часу використовували невеликі ділянки опідзолених ґрунтів. Перезволожені луки із буйним різотрав'ям, а також широколистяні ліси, у яких домінуючими породами були бук, граб та дуб, могли використовуватися для потреб приселищного скотарства. Окрім того, ці угіддя забезпечували ресурсами рибальство, мисливство, збиральництво, бортництво.

Після настання потепління, у середині IX ст., топографія райковецьких старожитностей в українському Прикарпатті дещо змінюється. Поруч із селищами попереднього етапу, які продовжують існувати Побіч I [28, с. 7–9], Дунаїв I [26, с. 28–30], Дунаїв VII [26, с. 5–6], Чемеринці II [26, с. 26–27], Яргорів I [27, с. 61–62], Яргорів II [27, с. 63–64], Затемне V [27, с. 19–21] та ін., з'являються нові (Побіч II [28, с. 9–10], Побіч III [28, с. 10–12], Побіч IV [28, с. 12–13], Затемне II [27, с. 10–12], Затемне IX [27, с. 27–29], Затемне X [27, с. 29–30], Старий Литвинів II [27, с. 41–42], Голобутів II [28, с. 32] та ін.). Одночасно із ними виникають великі городища Стільсько [30, с. 220–254, Карта 4; 31], Жидачів I [13; 30] Голобутів I [28, с. 31–32], Коростувата [29; 32, с. 255–274 (див. карта 5), Ревно [17, с. 123, 125; 22, с. 134] та ін. Населення освоює середні та верхні яруси річкових терас поблизу дрібних водних артерій, часто у заліснених місцевостях. Значна кількість поселень з'являється у горбистій та гірській зоні. До їх ресурсної зони входять терени, на яких домінують світлі та темно-сірі опідзолені ґрунти. Говорячи про залучення відомостей ґрунтознавства до вивчення подібного кола питань, треба зауважити, що йдеться передусім про аналіз ґрунтів не безпосередньо з території самої пам'ятки, а у певному радіусі довкола, адже, як показали археологічні дослідження в межах Стільського, Коростуватського, Ревнянського, Чорнівського та ін. гнізд поселень в українському Прикарпатті, оброблювані поля виносилися за межі селищ [32, с. 208–209].

Господарська структура селищ та городищ у Верхньому та Середньому Подністер'ї і Верхньому Попрутті визначалася особливостями конкретних ландшафтів. Ця територія представлена двома значними ландшафтними зонами: лісолучною в передгір'ї Карпат та лісостеповою – на схід від неї. У свою чергу, тут виділяють низку дрібніших географічних областей – Буковинське, Івано-Франківське та Львівське Передкарпаття, Пруто-Дністровську рівнину,

Придністровське Покуття та Придністровське Поділля [32, с. 14]. Кожна з яких, з точки зору ландшафтознавства, поділяється на величезну кількість дрібніших природно-територіальних комплексів, найбільшими з яких прийнято вважати яруси, а найдрібнішими – фації [4, с. 132]. Кожен із цих комплексів характеризується схожою геологічною будовою, формами рельєфу та ґрунтовими відмінами, має подібний режим зволоження, мікроклімат та біоценоз. Специфіка ландшафту визначала особливості ресурсних зон конкретних поселень, від яких залежала господарська діяльність їх мешканців. Прийнято вважати, що для забезпечення жителів поселення необхідними ресурсами площа його екологічної ніші мала становити близько 3–5 км у радіусі навколо, тобто всі виробничі угіддя розташовувалися не далі, як за годину пішого ходу від житла [19, с. 23].

Яскравим прикладом застосування відомостей про навколишнє середовище до вивчення господарської структури є дослідження Коростуватського гнізда поселень (IX–X ст.) поблизу с. Коростувата Кіцманського району Чернівецької обл. (рис. 1, карта 5) [29; 32, с. 255–274]. Воно утворене двома городищами та низкою селищ. Географічно територія цього гнізда поселень знаходиться в межах Буковинського Передкарпаття. Характерними його рисами є помірно тепле літо (середні температури становлять 17–18°C), доволі велика річна кількість опадів (700–800 мм). Основне рослинне тло тут утворюють змішані буково-ялицеві ліси та справжні різнотравні злакові луки [5, с. 147]. Специфічною відміною у ґрунтовому покриві району є повна перевага дерново-підзолистих поверхнево-оглеєних ґрунтів, які до того ж поспуті зсувами та площинною ерозією [5, с. 149]. Вони становлять до 2/3 його території. На незначних площах терас середнього рівня трапляються сірі та темно-сірі опідзолені ґрунти. Площа природної ніші Коростуватського гнізда поселень становить 2,4 км². М. Филипчук встановив, що в його межах, поля, які чергувалися з пасовищами, займали лише 50 га [32, с. 204]. Решта земель, що ймовірно оброблялися, були винесені за межі укріпленої території, де упродовж VIII – середини IX ст. функціонували неукріплені селища. Це, очевидно, вказувало на те, що рільництво, не було пріоритетним заняттям для його жителів. Натомість, в межах гнізда поселень зафіксовано сліди кар'єру з виходом на поверхню порід бурого залізняка. Це дозволяє припускати виробничу спеціалізацію селищ довкола нього.

Так, на селищі Коростувата-3, біля кар'єру, споруди розташовувалися безсистемно, тоді як поблизу орних земель (селище Коростувата-1) житла по декілька одиниць групувалися довкола господарських будівель. На окраїні цього гнізда (селище Коростувата-5) за поверхневими слідами виявлено 12 локально виокремлених садиб і дворів [29, с. 367]. Одну таку садибу досліджено суцільною площею. Тут розкопано житло та декілька синхронних наземних господарських споруд, які утворювали єдиний комплекс. Окремі такі споруди трактуються як хліви для стійлового утримання худоби [32, с. 207]. Від інших їх відрізняє низка специфічних ознак. По-перше, в межах садиби такі об'єкти розташовувалися на протилежному до житла боці, на ділянках з невеликою експозицією схилу, з якою співпадав нахил долівки господарського приміщення. По-друге, заповнення котловану подібних об'єктів утворене чорним гумусованим супіском, який утворився внаслідок тривалого гниття органічних решток. По-третє, такі споруди вирізнялися з-поміж інших господарських своєю добротностю, що могло спричинитися потребою утримання худоби у зимовий час. Це, в свою чергу, вказувало на процеси індивідуалізації в галузі приселищного скотарства та його інтенсивний розвиток. Подібна ситуація простежується на інших слов'янських пам'ятках в українському Прикарпатті, зокрема, в Ревно [17, с. 123, 125; 22, с. 134], Стільську [31, с. 234].

Значних змін зазнає також сфера ремісничого виробництва. За умови сприятливих чинників для розвитку тієї або іншої ремісничої галузі (вихід на поверхню сировинних ресурсів, наявність специфічних типів ґрунтів, достатніх запасів дерева та каменю, розташування поблизу водної артерії), у такому місці виникало ремісниче поселення. Таким прикладом можуть бути залізобудні центри кінця IX–X ст. в межах Чорнівського [22, с. 95–96] та Стільського [34–35] гнізд поселень. Це дає підстави робити висновок про процеси спеціалізації та індивідуалізації в економіці мешканців Верхнього та Середнього Подністер'я і Верхнього Попруття у середині IX–X ст., а також служить підтвердженням думки про ландшафтний тип господарювання.

Отже, специфіка навколишнього середовища була одним із визначальних чинників, які обумовлювали структуру господарства населення, співвідношення в ньому рільництва, скотарства та ремісництва, асортимент вирощуваних культур, склад стада тощо. Використання екофактів має важливе значення у вивченні окресленої проблематики, адже в перспективі дає підстави робити висновки про систему життєзабезпечення мешканців на рівні конкретної пам'ятки, гнізда поселень чи українського Прикарпаття загалом.

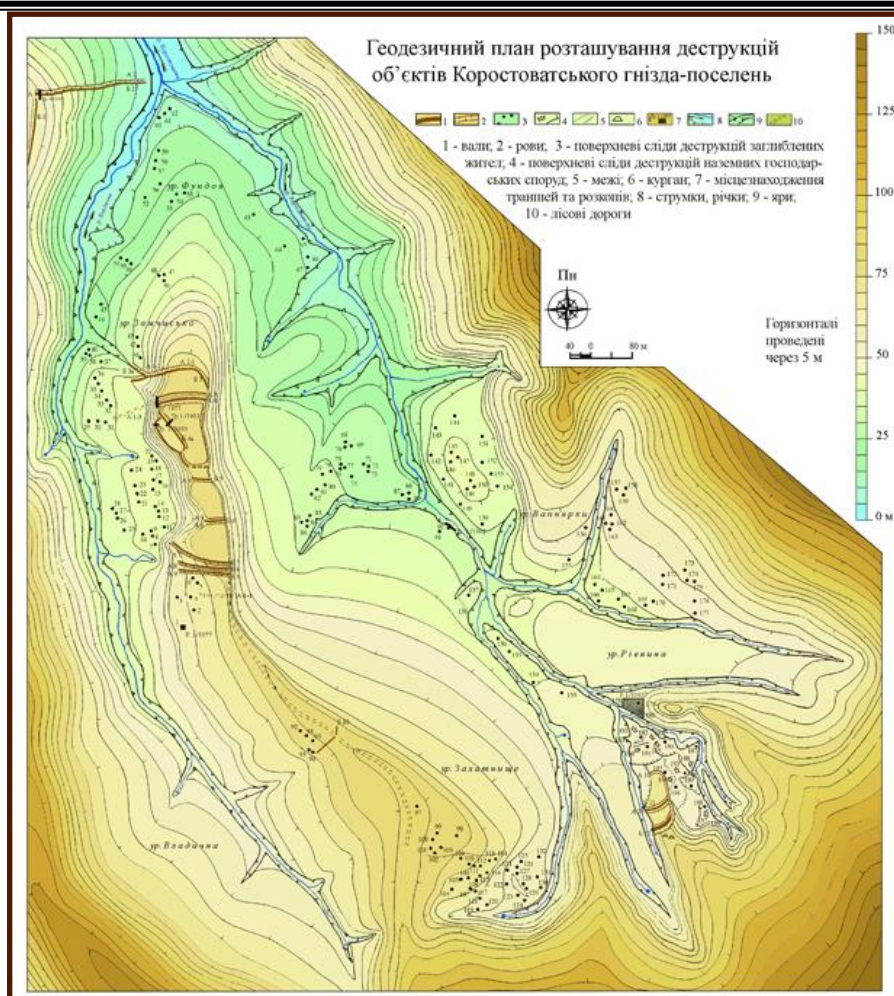

Рис. 1. Геодезичний план Коростуватського гнізда поселень (за М. Филипчуком).

Список використаних джерел

1. Войнаровський В. До питання про рівні спеціалізації шкiрвиробництва у населення Подністров'я та прилеглих територій у кінці I тис. до н.е. – останній чвертI тис. н.е. / В. Войнаровський // Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 8. – 2002. – С. 98–102.
2. Войнаровський В. Чинбарські комплекси поселення Чорнівка I на Буковині / В. Войнаровський // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тис. н.е. Тези семінару. – Чернівці, 1994. – С. 25–26.
3. Гаврилюк Н. О. Еколого-економічний аспект історії Степової Скіфії / Н. О. Гаврилюк // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 37–45.
4. Геренчук К. І. Природа Львівської області / К. І. Геренчук. – Л., 1971. – 151 с.
5. Геренчук К. І. Природа Чернівецької області / К. І. Геренчук. – Л., 1978. – 160 с.
6. Горбаненко С. Землеробство давніх слов'ян (кінць I тис. до н.е. – I тис. н.е.) / С. Горбаненко. – К.: Академперіодика, 2010. – 316 с.
7. Горбаненко С., Сільське господарство на слов'яно-хозарському порубіжжі / С. Горбаненко. – К., 2013. – 236 с.
8. Горбаненко С. Сільське господарство слов'ян другої половини I тисячоліття н.е. (за матеріалами лівобережжя Дніпра) / С. Горбаненко // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. – К., 2004. – С. 301–314.
9. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / [Под ред. Т. Джаксон, Г. Коноваловой, А. Подосинова]. – Т. III. Восточные источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. – 264 с.
10. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / [Под ред. Т. Джаксон, Г. Коноваловой, А. Подосинова]. – Т. IV. Западноевропейские источники. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2010. – 512 с.
11. Колода В. Почвы археологических памятников лесостепной зоны и реконструкция по ним изменений природой среды и почвообразования / В. Колода // Археологічні дослідження Львівського університету 2002–2003 рр. – 2004. – С. 163–167.
12. Константин Багрянородный. Об управлении империей: Тексты, перевод, комментарий / [Под ред. Г. Литаврина, А. Новосельцева]. Изд. 2-е, исправл. – М.: Наука, 1991. – 496 с.
13. Корчинський О. Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) / О. Корчинський // Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2007. – Вип. 11. – С. 264–280.
14. Корчинський О. Ранньосередньовічне місто на Верхньому Дністрі / О. Корчинський // Матеріали і дослідження археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 12. – 2008. – С. 267–282.
15. Корчинський О. Стільський комплекс IX–XI ст. / О. Корчинський // Еволюція розвитку слов'янських гравдів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр: Матеріали наук. конф. Львів 27–29 вересня 1994 р. – 1994. – С. 48–50.
16. Літопис Руський / [Пер. з давньорус. Л. Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
17. Михайлина Л. Слов'яни між Дніпром і Карпатами

/ Л. Михайлина. – К.: Інститут археології НАН України, 2007. – 300 с. 18. Петрашенко В. Канівський мікрорегіон і проблема заселення Подніпров'я у давньоруський час / В. Петрашенко // Історія Русі-України (історико-археологічний збірник). – К., 1998. – С. 208–216. 19. Стеблій Н. Географія поселень в археологічних дослідженнях (за матеріалами черняхівської культури Верхнього Подністер'я та Верхнього Попруття) / Н. Стеблій // Вісник Інституту археології. – Вип. 2. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2007. – С. 17–30. 20. Стеблій Н. Природне середовище в процесах заселення північно-західної України (I століття до н. е. – середина I століття н. е.) / Н. Стеблій // Вісник Інституту археології. – Вип. 1. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 16–26. 21. Стеблій Н. Система заселення верхів'їв Дністра та Прута у III–V ст. н. е. / Н. Стеблій // Археологічні дослідження у межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000–2007 рр. – Л.: РАС, 2011. – С. 54–60. 22. Тимошук Б. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. / Б. Тимошук. – М.: Наука, 1990. – 187 с. 23. Тимошук Б. Слов'янські гради Північної Буковини / Б. Тимошук. – Ужгород: Карпати, 1975. – 112 с. 24. Томашевський А. Природно-господарський аспект заселення басейну річки Тетерів у середньовічні часи / А. Томашевський // Археологія. – № 3. – К., 1992. – С. 46–59. 25. Томашевський А. П. Регіональна (територіальна) спеціалізація селянського господарства / А. П. Томашевський // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). – К., 2003. – С. 63–69. 26. Филипчук М. Звіт про проведення обстежень археологічних пам'яток на узбережжі р. Золота Липа (Перемишлянський р-н Львівської області; Бережанський, Підгаєцький та Монастириський р-ни Тернопільської області) у 2006 р. / М. Филипчук // Архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка, оп. 3, од. зб. 17, 157 с. 27. Филипчук М. Звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території Перемишлянського району Львівської області у 2008 р. в рамках пілотного проекту «Археологічний кадастр України (Львівська область)» / М. Филипчук // Архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка, оп. 3, од. зб. 21, 279 с. 28. Филипчук М. Звіт про проведення суцільних археологічних розвідок на території та в околицях сіл Побіч, Ушня, Хомець, Зарваниця (Золочівського) та Голобутів (Стрийського) районів Львівської області у 2011 р. / М. Филипчук // Архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка, оп. 3, од. зб. 25, 156 с. 29. Филипчук М. Исследование крестьянской усадьбы X–XI вв. в с. Коростувата / М. Филипчук // Археологические открытия 1983 года. – М.: Наука, 1985. – С. 367. 30. Филипчук М. Інформаційний звіт про проведення суцільних археологічних обстежень на території та в південній околиці м. Жидачева Львівської області в 2009 р. в рамках «пілотного проекту» «Археологічний кадастр України (Львівська область)» / М. Филипчук // Архів Інституту археології Львівського національного університету ім. І. Франка, оп. 3, од. зб. 24, 110 с. 31. Филипчук М. Про господарство та соціальні мікроструктури населення українського Прикарпаття в останній чверті I тис. н. е. / М. Филипчук // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть: Матеріали Міжнар. наук. конф. – Л.: ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – С. 220–239. 32. Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті / М. Филипчук. – Л.: Астролябія, 2012. – 312 с. 33. Филипчук М. Слов'янські поселення українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округа / М. Филипчук // Миколаївщина. Збірник наукових статей під ред. Л. Войтовича. – Л., 1998. – Т. I. – С. 80–104. 34. Цигилик В. Залізодобувний центр в с. Рудники на Прикарпатті на рубежі I та II тис. н. е. / В. Цигилик // Миколаївщина. Збірник наукових статей під ред. Л. Войтовича. – Л., 1998. – Т. I. – С. 39–48. 35. Цыгылык В. Раскопки у с. Рудники / В. Цыгылык // Археологические открытия 1980 года. – М.: Наука, 1981. – С. 318–319. 36. Шишкін Р. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) / Р. Шишкін // Археологія. – № 4. – 1999. – С. 129–139.

Оксана Якубовская

ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА КАК ФАКТОР ФОРМИРОВАНИЯ ХОЗЯЙСТВЕННОЙ СТРУКТУРЫ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНСКОГО ПРИКАРПАТЬЯ В VIII–X ВВ.

В статті на макрорегіональному рівні з урахуванням міждисциплінарних підходів определено вплив природно-топографічних умов на господарську діяльність населення в українському Прикарпатті. Проаналізована оточуюча середовище слов'янських пам'яток VIII–X вв. в Верхньому та Середньому Подністер'ї, а також Верхньому Попрутті.

Ключевые слова: українське Прикарпаття, ландшафт, екофакти, артефакти, Коростувата.

Oksana Yakubovska

THE ENVIRONMENT AS A FACTOR IN THE FORMATION OF THE ECONOMIC STRUCTURE OF THE POPULATION IN THE UKRAINIAN PRYKARPATTYA VIII–X CENTURIES

The article on the macro-level interdisciplinary approaches taking into account the influence of natural and topographical conditions in the economic activity of the population in the Ukrainian Carpathian Mountains. Environmental analysis Slavic monuments VIII-X centuries. in the Upper and Middle Dnister and Upper Prut.

Key words: ukrainian Prykarpattya, landscape, ekofakty, artifacts, Korostuvata.

УДК 94:340 (477)

Дмитро Гаврилук

СЕКВЕСТРОВАНІ ЗЕМЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

У статті аналізується правовий статус та порядок накладання секвестру російською владою на землі польських поміщиків Правобережної України наприкінці XVIII ст.

Ключові слова: шляхта, секвестр, маєток, Правобережна Україна, Російська імперія.

Внаслідок другого поділу Речі Посполитої у 1793 р. Правобережна Україна опинилася під владою Російської імперії. Одне з головних питань для останньої було забезпечення лояльності до себе місцевої польської шляхти. Задля цього імператриця Катерина II намагалася переконати шляхту присягти на вірність: грішми, обіцянками чиншів та маєтками. Але повстання 1794 р. під проводом Тадеуша Костюшка показало, що значна кількість шляхтичів не мають наміру визнавати законною російську владу на території анексованих земель Речі Посполитої. Знаряддям боротьби проти такого роду шляхти стало застосування секвестру. Катерина II намагалася втихомирити бунтівну шляхту шляхом арешту їх володінь.

Означене питання в історіографії досі залишається малодослідженим. Його основи були закладені наприкінці XIX ст. І. Рудченком [1] та Б. Ольшамовським [2]. Зацікавленість до цієї теми помітно зростає за останні 20 років. Так, Ю. Рудакова [3], В. Брославський [4], С. Борисевич [5] зосереджують увагу на вирішенні земельних питань та висвітленні поземельних відносин між польською шляхтою та російською владою на межі XVIII–XIX ст.

Поняття «секвестр» і «конфіскація» є дуже суміжними, особливо, коли йдеться про поміщицьке землеволодіння шляхти в кінці XVIII ст. на території Правобережної України. Секвестр – це заборона або обмеження, що накладається державною владою у власних інтересах на користування будь-яким майном. Інакше кажучи, секвестр – тимчасове вилучення у поміщиків Білорусі, Литви та Правобережної України маєтків з селянами за опозиційну діяльність проти російської влади. Щодо правового статусу секвестру, то цілком визначеного документу щодо нього на жаль не має, однак можна знайти фрагментарні відомості в указах Катерини II до генерал-губернаторів та головнокомандувачів військ на території колишніх польських губерній.

Зокрема, в указі Катерини II № 17.329 від 3 травня 1795 р. оголошено порядок повернення секвестрованих земель польським поміщикам [6, с. 695]. Тут же найбільш широко розкривається поняття секвестру. Секвестровано, тобто тимчасово передано в казенне управління з утриманням усіх прибутків, було приватні маєтності відсутніх осіб, які не повернулися вчасно з-за кордону і мали лише право їх продати впродовж 1 р. і 6 тижнів. Надалі володіти своїми маєтками (приватними чи старостинськими) мали право ті особи, які під час повстання перебували за межами імперії, але вчасно склали присягу на вірність, не були причетні до «бунту» [7], про що мали докази, і з'явилися на території держави до 1 січня 1795 р. Згідно з указом № 17.329, землі учасників повстання мали прирівняти до державних, а землі поміщиків, участь яких у повстанні не доведено, повернути колишнім власникам. Доволі складним був порядок повернення маєтків. Так, власник маєтку, якщо він не брав участі в повстанні, мав прибути до Російської імперії та заявити про непричетність до повстання.

У цьому указі зазначалися також деякі правові основи секвестру: 1) маєтки польських поміщиків, які склали присягу на вірність, але брали участь у повстанні, а отже присягу своїй новій монархині порушили, приєднувалися до казенних; якщо ж ім'я власника не фігурувало в актах учасників повстання, то він отримував свої маєтки назад у свою власність; 2) особам, які з'явилися до 1 січня 1795 р. і не брали участі в бунті, їх маєтки, приватні чи старостинські, поверталися за умови, що ці особи і надалі залишатимуться в межах держави; староства осіб, відсутніх на території імперії, також приєднувалися до казенних, крім тих, про які видано спеціальні укази; 3) особам, які не з'явилися до 1 січня 1795 р., під страхом остаточної втрати майна встановлювався термін (1 рік і 6 тижнів) для його продажу російським підданам, після чого, сплативши податок з продажу і десяту частину від отриманої суми як мито, вони могли розпоряджатися грошима на свій розсуд; до продажу такі маєтки мали залишатися в казенному управлінні; 4) безвинні власники маєтків, заставлених під позику у злочинців, зберігали право викупу їх на законних підставах, але вже у казни; казна залишала за собою право викупити маєтки злочинців, заставлених у безвинних осіб [6, с. 695].

Насправді, порядок повернення виглядав дещо інакше. Так, на маєтки князя Станіслава Понятовського, племінника останнього короля Речі Посполитої Станіслава Августа – Понятовського, даровані йому польським королем в Київському воєводстві, накладався секвестр при вступі російських військ на територію Правобережжя у 1792 р. Повернення їх було ускладнене тим, що фаворит Катерини II П. Зубов хотів привласнити ці маєтки, тому князю довелося шукати аудієнції

безпосередньо з імператрицею, щоб повернути свої володіння. Від князя вимагали визнання усіх рішень Чотирилітнього сейму недійсними і лише за цієї умови секвестр знімався. Як писав князь С. Понятовський: «Маєтки я отримав в страшному стані. Люди змучені. Доходи отримані вперед в подвійному розмірі. Чудові стада загублені. Втрати були настільки великі й непоправні, що я навіть не говорив про них цариці і не намагався отримати відшкодування» [8, с. 578].

Доволі цікавим було зняття секвестру з маєтків батька графині Анни Потоцької, Людвика Скумин-Тишкевича. Відповідно до мемуарів графині, Людвик мав бесіду з імператрицею, сказавши їй що співчуває долі своєї батьківщини. Катерина II була вражена такою відповіддю шляхтича і наказала зняти секвестр з його маєтків [9, с. 23].

На Правобережній Україні секвестр почав застосовуватися у 1792 р. як засіб залякування та примирення войовничої шляхти, яка повстала проти діяльності Торговицької конфедерації. Спротив шляхти у навершенні селянства до православ'я визнавався кримінальним злочином, майно поміщика арештовували та згодом конфісковували.

Інститут секвестру застосовувався до учасників та організаторів повстання під проводом Т. Костюшка. Це був один з основних методів впливу на шляхту. Уряд кваліфікував будь-яку причетність до повстання як зраду, порушення присяги. Катерина II особисто стежила за ситуацією на Правобережній Україні. У своїх листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т. Тутолміну вона наказувала накладати секвестр на маєтки осіб, запідозрених у повстанні. Указами вже від 19 і 22 квітня 1794 р. встановлено санкції проти таких «зрадників». Ці санкції стосувалися насамперед їх майна. З метою покарання, а також максимального обмеження матеріальної бази повстання, майно всіх учасників і підозрюваних у причетності до нього, переводилося на казенне управління з утриманням усіх прибутків на користь державної казни [10, с. 246].

Посилено місцеві військові гарнізони. Завдяки цим заходам основна маса польської шляхти не наважилася ризикнути своїм майном і приєднатися до національно-визвольної боротьби. Російський уряд застосовував на приєднаній території тактику «батога і пряника»: винагороджував вірну шляхту, але й карав бунтівників [11, с. 13]. Зокрема, у листах та розпорядженнях генерал-губернатору Т. Тутолміну імператриця наказувала накладати на маєтки осіб, запідозрених у повстанні, секвестр, який обмежував право користування майном та прибутками з нього. В указі від 19 квітня 1794 р. імператриця знову дала розпорядження урядовцю «про взяття в секвестр» маєтку тих осіб, які після прийняття російського підданства все ж брали участь у повстанні Т. Костюшка. У Смоленську була створена особлива слідча комісія на чолі з генерал-поручиком Г. Осиповим яка займалася перевіркою польської шляхти на зв'язок із повстанням [4, с. 40]. Усі прибутки із секвестрованих маєтків скеровувалися у губернське казначейство. Аналогічний указ отримав і М. Репнін 22 квітня 1794 р., призначений спочатку головнокомандувачем військ, а згодом і генерал-губернатором білоруських губерній. І вже 3 травня 1795 р. вийшов указ про конфіскацію. Відповідно до нього, усі секвестровані маєтки, власники яких брали участь у повстанні чи іншим способом порушили присягу на вірність імператриці, були конфісковані на користь держави [6, с. 695].

Указом від 19 квітня 1794 р. підтверджено права на володіння «коронними маєтками» усім, хто склав присягу, мав документально підтверджені права на ці маєтки і залишався вірним своєму обов'язку підданого [13, с. 508]. Цілком очевидно, що цей указ вийшов одночасно з указом про секвестр маєтностей «злочинців» не випадково. Влада була зацікавлена у збереженні прихильності всіх своїх «старих друзів», взагалі всіх, хто особисті майнові інтереси ставив вище за інтереси суспільства. У згаданому про секвестр від 19 квітня 1794 р. передбачалася можливість винагородження маєтками тих, хто довів свою відданість новій владі, аби така власність міцно прив'язала їх до нового порядку – перспективою втратити її.

Звичайно ж, опорою російської влади на нових територіях мали стати ті, хто довів свою лояльність до нової влади, а тому вже наприкінці 1794 р. імператриця чітко висловила побажання, аби зменшити кількість «неблагонадійних землевласників». У документі під назвою «Указ, підтверждающий о строгом наблюдении за образом действий помещиков и немедленном секвестре имений заподозренных в неблагонадежности» [13, с. 167] від 22 листопада 1794 р. явно простежується невдоволення Катерини II діяльністю генерал-губернатора Т. Тутолміна у підвладних йому губерніях. Вона нагадувала йому про те, що маєтки варто забирати не лише у визнаних бунтівників, а й у «всіх інших непевних поміщиків», відсутніх на території держави. Невдоволення імператриці не було безпідставним, адже в той час у владних колах імперії не було єдиної думки щодо долі конфіскованих і секвестрованих маєтностей і єдиної оцінки політики конфіскацій.

У мемуарах Я. Охотського [14, с. 19] є спогади про те, що частина шляхтичів, завдяки особистим зв'язкам з вищими російськими офіцерами, просила пробачення і милості у російських монархів. Бажаючи посилити свої позиції на Правобережжі, заможних та впливових землевласників, зазвичай, прощали та повертали їм нерухомість. Не бажаючи втрачати маєтки, більшість власників підкорилася новій владі, що, дарувала їм відібрані маєтки.

Однак секвестр могли застосувати не тільки до учасників повстання. Під час засідання Гродненського сейму 1793 р., надзвичайний посол Російської імперії в Речі Посполитій Я. Сіверс погрожував секвеструвати землі представників Торговицької конфедерації – князів М. Радзивіла та О. Валецького за спротив у підписанні декларації щодо зміни кордонів Речі Посполитої. Незважаючи на прагнення Я. Сіверса, Катерина II наказала «лестити полякам» і майно шляхтичів не арештували. У цьому випадку секвестр планували застосувати як засіб політичного тиску і це не єдиний випадок. Коли до Гродна 11 квітня 1793 р. прибув король Станіслав Август, то деякі представники Торговицької конфедерації намагалися уникнути з ним зустрічі, на що Я. Сіверс відповів загрозою секвестру їх маєтків, але знову ж таки його зупинила Катерина II, порадивши йому поводитися з поляками улесливо й помірковано. У результаті чого, деякі керівники конфедерації, зокрема С. Ржевуський зі згоди Я. Сіверса, покинув Гродно [15, с. 30].

Отже, основною причиною накладення секвестру на землеволодіння польських шляхтичів була участь в повстанні 1794 р. під проводом Т. Костюшка. Особливо, це стосувалося шляхтичів, які раніше, при поділі Речі Посполитої у 1793 р., прийняли російське підданство та порушили його, прийнявши участь у повстанні. Секвестр використовувався як засіб політичного тиску, а не з метою економічної вигоди.

Список використаних джерел

1. Рудченко И. Записка о землевладении в Юго-Западном крае / И. Рудченко. – К., 1882. – 237 с. 2. Ольшамовский Б. Г. Права по землевладению в Западном крае / Б. Г. Ольшамовский. – СПб., 1899. 3. Рудакова Ю. Реалізація земельної політики імператора Павла I на території Волинської губернії / Ю. Рудакова // Українська полоністика. – Житомир, 2004. – Вип. 1. – С. 73–78; Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) / Ю. К. Рудакова // Сангушківські читання. Матеріали I загальноукраїнської наукової конференції [матеріали наук. конф.]. – Львів, 2004. – С. 243–258. 4. Брославський В. Л. Аграрна історія України: 1793–1861: Навчальний посібник / В. Л. Брославський – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2010. – 174 с. 5. Борисевич С. О. Поземельні відносини в Подільській губернії протягом 1793–1861: автореферат дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Борисевич Сергій Олександрович. – Дніпропетровськ, 1992; Борисевич С. О. Поміщицьке землеволодіння і землекористування на Поділлі (1793–1830) / С. О. Борисевич // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 84–91. 6. ПСЗ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17.329 «О правилах отдачи секвестрованных имений Польским владельцам участвовавшим в происшедшем бунте и прикосновенным к оному» – С. 695. 7. Повстання під проводом Т. Костюшка 1794 р. 8. Понятовский С.-А. Воспоминания князя Станислава Понятовского, (1776–1809 г.г.) / Сообщ. Н. Шильдер / С.-А. Понятовский // Русская старина. – 1898. – Т. 95. – № 9. – С. 562–592. 9. Потоцкая А. Мемуары графини Потоцкой, 1794–1820 / Пер. с фр. А.Н. Кудрявцевой / А. Потоцкая. – М.; Жуковский: Кучково поле, 2005. – 304 с. 10. Рудакова Ю. К. Основні аспекти земельної політики Катерини II і Павла I на території Правобережної України (на прикладі Волині) / Ю. К. Рудакова // Сангушківські читання. Матеріали I загальноукраїнської наукової конференції [матеріали наук. конф.]. – Львів, 2004. – С. 243–258. 11. Брославський В. Становище польської шляхти на Правобережній Україні наприкінці XVII ст. / В. Брославський // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В.Гнатюка, 2011. – Вип. 1. – С. 12–16. 12. ПСЗ-1. – СПб., 1830. – Т. XXIII. – № 17.198 «О праве владения коронными именьями по привилегиям всем тем, кто на верность подданства присягу учинил». 13. Материалы для истории Подольской губернии. [Время генерал-губернатора М. Н. Кречетникова (1791–1793)]. – Б.м., 1885. – 327 с. 14. Ochocki Jan Duklan. Pamiętniki Jana Duklana Ochockiego / Jan Duklan Ochocki. – 1910. – Т.4. – 145 s. 15. Стегний П. В. Разделы Польши и дипломатия Екатерины II. 1772. 1793. 1795 / П. В. Стегний. – М., 2002. – 492 с.

Дмитрий Гаврилюк

СЕКВЕСТРИРОВАННЫЕ ЗЕМЛИ ПОЛЬСКОЙ ШЛЯХТЫ НА ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЕ

В статье анализируется правовой статус и порядок наложения секвестра российскими властями на земли польских помещиков Правобережной Украины в конце XVIII в.

Ключевые слова: шляхта, секвестр, имение, Правобережная Украина, Российская империя.

Dmytro Gavryluk

SEQUESTERED LAND OF POLISH NOBILITY ON THE RIGHT BANK UKRAINE

The article deals with the analysis of the legal status and the stacking order of sequestration by the Russian authorities on the property of the Polish of landlords on the Right-Bank Ukraine at the end of the 18 th century.

Key words: Polish gentry, sequestration, estate, Right-Bank Ukraine, Russian Empire.

УДК (94+314.9)(477.4) «185/189»**Зінаїда Священко****НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.
У СТАТИСТИЧНОМУ ОПИСІ М. ПОРША**

У статті узагальнено статистичні дані праці М. Порша «Із статистики України», які стосуються Правобережної України другої половини ХІХ ст. Зроблено висновок про те, що аналіз даних, вміщених у дослідженні, дає можливість доповнити загальну картину розвитку Правобережної України другої половині ХІХ ст. Цим коротким нарисом автор хотів «спровокувати» українську інтелігенцію на важку підготовчу працю для систематизації статистичного матеріалу щодо України.

Ключові слова: М. Порш, статистика, Правобережна Україна, земельна власність, населення.

Микола Порш – знаний політичний і державний діяч, учений-економіст, публіцист. Більше відомий нам як переконаний борець за українську справу. Під час революції 1905 р. він спільно із В. Винниченком очолював Київський комітет Революційної Української партії (далі – РУП) та займався організаційним створенням Української соціал-демократичної робітничої партії. Відомий М. Порш також як активний член Центральної Ради, з листопада 1917 р. – Генеральний секретар праці, з січня 1918 р. – міністр праці і військових справ Української Народної Республіки (далі – УНР).

М. Порш представляв молоду незалежну Україну в Німеччині на посаді посла УНР (1919–1920 рр.). Після того, як УНР припинила своє існування, М. Порш залишився в еміграції й відійшов від політичного життя. Проживав у м. Потсдам, поблизу Берліна, займався науково-дослідною роботою [1]. М. Порш знаний автор робіт з економічної статистики України, що виходили друком з 1905 р. Він одним із перших розпочав відокремлювати статистику України з-поміж загальних статистичних даних Росії, досліджував проблему визиску Російською імперією України та її значення в економічному піднесенні Росії. У своїх наукових працях, серед яких варто виокремити дослідження «Україна в державному бюджеті Росії» [2], «Із статистики України» [3], «До питання про автономію України» [4], «Робітництво України» [5], М. Порш обґрунтував стан залежності та експлуатації України Росією.

Він був також автором змістовної статті, що стала першою в Україні, побудованою на матеріалах багатотомного видання Центрального статистичного комітету Міністерства внутрішніх справ (далі – ЦСК МВС) «Статистика землеволодіння в 1905 р...» [6], яке тоді з'явилося друком. У ній Микола Володимирович детально проаналізував зміни, які сталися у землеволодінні різних категорій власників упродовж 1877–1905 рр. Його політичні переконання вплинули на те, що аналіз еволюції земельної власності в Україні зроблено не тільки за соціальною, але й за національною належністю землевласників. Так чи інакше, але саме цей штрих, на думку В. Шевченко, вигідно вирізняє його дослідження від багатьох інших подібних публікацій, у тому числі й підготовлених у радянський період [7].

Ним був написаний статистичний нарис «Із статистики України» [3], надрукований в журналі «Україна» в 1907 р., а пізніше вийшов окремою брошурою. Незважаючи на те, що ця праця стала предметом критики колишніх діячів РУП, зокрема О. Скорописа-Йолтуховського [8], вважаємо, що вона є цінним джерелом з історії України кінця ХІХ ст. Також у ній значне місце відведене характеристиці становища Правобережної України другої половини ХІХ ст.

До аналізу наукового доробку М. Порша, у якому розглядалося питання історії аграрних відносин, вдавалися окремі дослідники, зокрема, В. Шевченко [7], В. Лук'яненко [9], але проблема становища населення Правобережної України у працях М. Порша не була предметом окремого дослідження. Відтак метою пропонованої розвідки є доповнення дослідження з історії населення Правобережної України у другій половині ХІХ ст., узагальнивши статистичні дані праці М. Порша «Із статистики України».

Даний нарис складається з двох розділів, як зазначив автор «людності і земельної власності» [3, с. 2]. М. Порш при написанні нарису використовував різні джерела, але основним був загальноімперський перепис 1897 р. Він був чи не одним із перших серед тогочасних українських політичних діячів, вчених, який намагався дати узагальнюючий статистичний аналіз суспільно-економічного розвитку Наддніпрянської України, як окремої одиниці.

У своєму дослідженні М. Порш узагальнив статистичні дані, які стосувалися населення та земельної власності на території восьми українських губерній. У нашому дослідженні будуть використані лише матеріали, що стосуються Київської, Волинської та Подільської губерній, які дозволяють подати загальну картину становища населення Правобережної України у другій половині ХІХ ст.

Аналізуючи статистичні дані щодо густоти населення в українських губерніях за переписом 1897 р., М. Порш, робить висновок про те, що найбільша густина була в Подільській (81,8) та Київській губерніях (79,7) [3, с. 4]. Щодо національного складу населення, то в усіх трьох губерніях переважали українці. Інформацію щодо кількості українського населення в правобережних українських губерніях подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Губернії	Всього мешканців	Українців	% українців
Подільська	3018299	2442819	80,9
Київська	3559229	2819145	79,2
Волинська	2989482	2095579	70,1

[3, с. 8].

Дані, вміщені у таблиці, дозволяють стверджувати, що найбільша кількість українців була у Подільській губернії. Також правобережні губернії відносилися до тих, у яких проживало найменше росіян: на Волині – 105 тис. осіб, на Поділлі – 99 тис. осіб. Цей регіон відносився до територій зі значеною кількістю єврейського населення: Київщина – 430,4 тис. осіб, Волинь – 394,7 тис. осіб, Поділля – 369,3 тис. осіб. Це ж саме стосувалося і поляків: Київщина – 68,7 тис. осіб, Волинь – 184,1 тис. осіб, Поділля – 69,1 тис. осіб [3, с. 9].

Дослідник зауважував, що російська влада, використовуючи національний гніт у ставленні до українців, обмежувала їх в отриманні освіти. Свої міркування М. Порш підтверджував статистичними даними, які яскраво ілюстрували ситуацію в цьому питанні. Дані щодо кількості освічених українців правобережних губерній представлено у таблиці 2.

Таблиця 2

Губернії	% освічених серед всіх мешканців	% освічених серед українців	Різниця (%)
Київська	18,1	11,8	6,3
Подільська	15,5	10,7	4,8
Волинська	17,2	9,4	7,8

[3, с. 10].

Цікавими є висновки дослідника, які стосуються зайнятості населення. Аналіз приведених статистичних даних дозволяє зробити висновок про те, що основним заняттям населення правобережних губерній було хліборобство [3, с. 12].

Значну увагу М. Порша привертала проблема аграрного перенаселення губерній Правобережної України. Як вихід із цієї проблеми селянство обирало переселення, яке з часом набуло масового характеру. Так, упродовж 1891–1895 рр. на 1000 осіб припадала значна кількість переселенців обох статей. Так, у Київській губернії – 1,6; Подільській – 0,4. Відповідно у 1896–1900 рр. в Київській губернії – 43,4; в Подільській – 8,3; у Волинській – 19,3 [3, с. 15].

Наведені в праці статистичні дані щодо земельної власності, її форм, розподілу угідь, дозволяють зробити низку цікавих висновків щодо становища в аграрній сфері, яка, як відомо, наприкінці XIX – на початку XX ст. переживала кризу. Криза в аграрному секторі була спричинена низкою чинників. Найбільше селяни страждали від малоефективних або неефективних систем господарювання на землі, потерпали вони від малоземелля та безземелля, черезсмузжя, дефіциту тягла, техніки, реманенту тощо. Дані щодо співвідношення (в %) між земельними угіддями в правобережних губерніях подано у таблиці 3.

Таблиця 3

Губернії	Орна земля	Сіножаті, пасовища	Ліси	Ін. землі, що оброб.	Непридатні до обробіт.
Київська	62,0	7,1	18,2	6,8	5,9
Подільська	70,9	5,9	11,7	6,6	4,9
Волинська	37,9	14,5	23,4	12,7	11,5

[3, с. 18].

Найбільше придатних для розвитку сільського господарства земель було у Подільській та Київській губерніях. Більшість земель перебувала у приватній власності, значну частину становили селянські наділи. Землевласників, які мали більше 10 тис. десятин (далі – дес.) землі найбільше спостерігаємо у Київській губернії – 0,7 %, які володіли 26,9 % землі. Відповідно у Волинській губернії – 0,3 % (30,8 % землі), у Подільській губернії – 0,2 % (9,4 %) землі. Найбільша кількість власників, що володіли до 10 дес. проживала землі у Подільській губернії – 56,3 %, які володіли

лише 0,5 % землі. Відповідно у Волинській губернії – 42,1 % (1 % землі), у Київській губернії – 41,7 % (0,2 % землі) [3, с. 21].

У цілому в Правобережній Україні найбільше землі перебувало в руках тих, що мали від 100 – до 5 тис. дес. На приватних земельних власників, що мали до 100 дес., приходилася дуже незначна частина. Так, на Київщині – 2 %, на Поділлі – 2,5 %, на Волині – 7,2 % [3, с. 22]. Таким чином, в приватній земельній власності селянам належала мізерна частка, яка не могла вплинути на їх економічний добробут.

Цікавими є дані, які стосуються забезпечення селянства надільною землею. Як відомо, за реформою 1861 р. місцеві положення визначали досить помірні розміри селянських наділів. Норми наділу встановлювалися різні, залежно від місцевості та якості землі. Вона надавалася общині або селянському двору (подвірне господарство) – за числом «ревівських душ», які мали право на наділи.

Стосовно Правобережної України, то тут були загалом збережені наділи 1847–1848 рр., хоча іноді «відрізки» мали місце й там, щоправда, невеликі – всього 5–6 %. Однак під впливом повстання 1863 р. наділи українських селян, як і польських були збільшені у Київській губернії на 28,9 %, у Подільській – на 26,4 % і у Волинській – на 21,2 % [10, с. 271]. Інформацію щодо змін в селянському землеволодінні у правобережних губерніях подано в таблиці 4.

Таблиця 4

Зміни в селянському землеволодінні у Правобережних губерніях

Губернії	Було дес. землі перед 1861 р.	Прирізано після реформи
Волинська	1205785	433915
Київська	1072282	354476
Подільська	639612	576884

[3, с. 23].

Наведені дані дозволяють підтвердити висновки сучасних науковців щодо досить високого рівня забезпечення українських селян землею після реформи 1861 р., принаймні значної її частини. Про те, що після скасування кріпацтва селянське малоземелля не було настільки обтяжливим, як це відображено у радянській історіографії, свідчить і статистика селянського руху в Україні. Упродовж 60-х рр. XIX ст. безпосередня боротьба за землю становила там всього 9,2 % від загальної кількості виступів [11, с. 47]. Це є непрямим свідченням того, що проблема забезпечення землею відразу після реформи не дуже турбувала селян. З огляду на це, більш зрозумілим є висновок окремих науковців про те, що саме селянське господарство в економічному плані стало більш сприятливою основою для буржуазної аграрної еволюції, ніж поміщицьке. Ще раніше до такого ж висновку дійшли й члени урядової комісії, які на початку 70-х рр. XIX ст. вивчали проблеми сільськогосподарського виробництва в межах Російської імперії. Оцінюючи згубний вплив реформи 1861 р. на поміщицькі господарства, вони відзначали, що «селянське господарство облаштовано у перехідний період значно краще, ніж поміщицьке». Така характеристика селянського господарства, надана науковцями як у XIX ст., так і наприкінці XX ст., була б неможливою без належного забезпечення селян землею. Отже, твердити про значне обезземелення селян унаслідок реформи не доводиться [11, с. 47].

Таким чином, статистичне дослідження М. Порша стосується складного та дуже важливого для українського суспільства періоду історії. Учений не залишався осторонь того, що відбувалося в країні і, як науковець, своєю працею зробив важливий внесок у вивчення становища населення Правобережної України другої половини XIX ст. Аналіз даних, вміщених у дослідженні, дає можливість доповнити загальну картину розвитку Правобережної України в другій половині XIX ст. та певною мірою підтвердити висновки науковців щодо достатнього рівня забезпечення українських селян Правобережної України землею після реформи 1861 р. Цим коротким нарисом М. Порш прагнув «спровокувати» українську інтелігенцію на важку підготовчу працю для систематизації статистичного матеріалу щодо України.

Список використаних джерел

1. Порш М. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrainians-world.org.ua/peoples/846360e338643fee/>
2. Порш М. Україна в державному бюджеті Росії / М. Порш // Про фінансову науку. – К.: Знання – то сила, 1909. – С. 158–176.
3. Порш М. Із статистики України / М. Порш. – К., 1907. – 27 с.
4. Порш М. До питання про автономію / М. Порш // Літературно-науковий вісник. – 1907. – Т. 39. – С. 344–359.
5. Порш М. Робітництво України: [нариси по статистиці праці] / М. Порш. – К., 1912. – 151 с.
6. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності на Україні від 1877 р. і до 1905 р. / М. Порш // Україна. – 1907. – № 4. – С. 146–180.
7. Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. в історіографії / В. М. Шевченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/JournALL/journal/2007/5/14.pdf>.
8. Магурчак А. Буйні фантазії на хисткому ґрунті (невідомо рецензія на працю Миколи Порша) / А. Магурчак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://oriental-world.org.ua/?article=green_2008_11_479.
9. Лук'яненко В. П. Проблема власності на землю в

Україні на межі XIX – XX ст. в працях дореволюційних науковців / В. П. Лук'яненко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/25339/1/ Лук'яненко. Проблеми%20власності%20на%20землю.pdf](http://ea.donntu.org:8080/jspui/bitstream/123456789/25339/1/Лук'яненко_Проблеми%20власності%20на%20землю.pdf). 10. Костюшко И. И. Крестьянская реформа 1864 года в Царстве Польском / И. И. Костюшко. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 496 с. 11. Реєнт О. П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. / О. П. Реєнт // Український історичний журнал. – 2011. – № 1. – С. 34–51.

Зинаида Священко

НАСЕЛЕНИЕ ПРАВОБЕРЕЖНОЙ УКРАИНЫ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX В. В СТАТИСТИЧЕСКОМ ОПИСАНИИ М. ПОРША

В статье обобщены статистические данные работы М. Порша «Из статистики Украины», которые касаются Правобережной Украины второй половины XIX в. Сделан вывод о том, что анализ данных, помещенных в исследование, дает возможность дополнить общую картину развития Правобережной Украины во второй половине XIX в. Этим коротким очерком автор хотел «спровоцировать» украинскую интеллигенцию к тяжелой подготовительной работе для систематизации статистического материала по Украине.

Ключевые слова: М. Порш, статистика, Правобережная Украина, земельная собственность, население.

Zinayida Sviashchenko

THE POPULATION OF RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURE IN STATISTICAL DESCRIPTION M. PORCHES

In the article summarizes statistics data of M. Porsche works «With statistics of Ukraine» with concerning the Right-Bank Ukraine the second half of the nineteenth century. It is concluded that the analysis of the data placed in the study makes it possible to complement the overall picture of the Right-Bank Ukraine in the second half of the nineteenth century. This short essay the author wanted to «provoke» the Ukrainian intelligentsia to the hard preparatory work for systematization statistical data of Ukraine.

Key words: M. Porche, statistics, Right-Bank Ukraine, proprietary, population.

УДК 618.2–082(091)(477.54)«17/19»

Володимир Альков

ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ НЕХТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯМ АКУШЕРСЬКОЮ ДОПОМОГОЮ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВЩИНИ)

У статті аналізується явище непопулярності акушерської допомоги серед населення Харківщини у XVIII – на початку XX ст., визначаються причини та наслідки цього культурного феномену. Автор дійшов висновку, що, навіть в умовах зростання народжуваності, акушерська справа не розвивалася інтенсивно внаслідок низького культурного рівня населення, відсутності пропаганди медичних знань, невисокої якості надання допомоги тощо. Це призводило до недовіри з боку населення, а акушерство стало єдиним видом медичної допомоги, що не користувалося ажіотажним попиту.

Ключові слова: Харківщина, охорона здоров'я, акушерська допомога, лікарні, сільська медицина.

За умов швидкого зростання населення Харківської губернії, особливо в пореформений період, велике значення мала акушерська допомога. Натомість населення відверто не сприймало цього виду допомоги. Це явище потребує визначення його причин та наслідків, що доречно зробити на рівні Харківської губернії, що являла собою історико-етнографічну спільність зі своїми особливостями.

У історіографії теми значною є питома вага краєзнавчих праць з історії різноманітних регіонів України, у XXI ст. вона набирає все більшої актуальності, але доробок науковців стосовно розвитку охорони здоров'я в Україні наразі недостатній [1, с. 64, 66]. З питань акушерської справи, а тим більше, присвячених Харківщині, історичних розвідок немає взагалі. Найбільш вагомими працями, у яких підняті окремі питання акушерської допомоги, є робота Д. Багалія та Д. Міллера [2], з сучасних робіт найбільш знаковою є праця І. Робака, присвячена розвитку охорони здоров'я в Харкові царського часу [3]. У загальних працях, як імперської доби, так і сучасних, акушерській

допомозі відводиться незначне місце й зовсім не йдеться про причини й наслідки проблем у цій сфері. Тому завданням статті буде їх визначити, ґрунтуючись на наявних історичних працях, а також звітній, діловій та актовій документації установ, рекламі, що зберігається у фондах Державного архіву Харківської області чи були опубліковані.

Згідно зі свідченням Д. Багалія, у Харківській губернії нефахові й здебільшого неграмотні бабки-повитухи продовжували користуватися довірою населення, а по акушерську допомогу зверталися далеко не всі (т. 1) [2, с. 477]. Це було властиво всьому тогочасному суспільству. Загалом в імперії повитухи та фельдшери забезпечували не більше 1/60 усіх пологів. Породіллі хворіли, скалічувались, помирали. Та до цього звалили [4, с. 110].

Ситуацію можна пояснювати тим, що, як зауважував І. Робак, допомога породіллям у Харкові в дореформені часи була дуже занедбаною [3, с. 248]. Приміром, у Харкові місцевий акушер кінця XVIII ст. взагалі не знав своєї справи, розводив бюрократію та займався літературними пошуками [2, с. 193]. Тоді ж на весь Сумський повіт була одна повитуха [5, с. 69]. Повивальних бабок, які перебували на державній службі, у Харкові на початку XIX ст. було дві: старша й молодша. Старша обов'язково мала відповідну освіту [3, с. 63]. Діяли вони вкрай неефективно. Харківська молодша та старша повивальні бабки прийняли в лютому 1851 р. 4 немовляти, березні – 5, квітні – 4, травні – 2, червні – 2, липні – 4, серпні – 11, вересні – 4, жовтні – 12, листопаді – 7, грудні – 8 [6, арк. 1–110]. У січні 1853 р. вони прийняли відповідно 4 та 3 немовляти. Молодша повивальна бабка в лютому прийняла 8 пологів. І це був рекорд за рік. Загалом, молодша повивальна бабка працювала найактивніше, стабільно приймаючи до 4–7 пологів впродовж місяця упродовж р. [7, арк. 5–8, 11–12]. Навіть за покращення медичного обслуговування в сфері акушерської допомоги сформувати позитивне ставлення до неї як до незначущої й непотрібної було важко.

На початку XIX ст. при лікарні приказу громадського догляду діяв пологовий будинок, але невдовзі його перевели на віддалену Сабурову дачу й доступ для мешканців міста туди ускладнився (т. 2) [2, с. 475], а якщо зважити на фактичну відсутність шляхів сполучення, скільки-небудь великого значення для населення губернського міста він не мав. До акушерок зверталися здебільшого у випадках, якщо пологи проходили з патологіями та іншого виходу просто не було. На все місто єдиним доступним спеціалізованим закладом тривалий час залишалася малопотужна університетська акушерсько-гінекологічна клініка [3, с. 248].

Охоплення допомогою в університетській клініці зростало. 1829 р. там було 4 ліжка, з 1839 р. – 6 [3, с. 208–209] (невдовзі додалося одне ліжко для «таємних» породілей (т. 2) [2, с. 476]), 1866 р. – 10, а в 1867 – 25. Така кількість зберігалася до кінця 80-х рр. XIX ст. Клініка завжди була переповнена, але цей суто навчально-науковий заклад не міг охопити значної кількості пацієнток. У 1896 р. акушерська частина акушерсько-гінекологічної клініки в «клінічному містечку» отримала 20 штатних ліжок, просторі для клінічних потреб приміщення, розширений штат персоналу. Якщо в 10–20-ті рр. XIX ст. акушерська клініка обслуговувала 2–7 породілей щорічно [3, с. 208–209, 252, 257–258], у 1852–1853 рр. – 41 (т. 2) [2, с. 476], то 1863 р. – 53. Амбулаторно, на початку 60-х рр. XIX ст., акушерська клініка приймала 20–30 пацієнток щорічно, для порівняння, хірургічна – понад 2000. При кількості населення Харкова приблизно в 50–60 тис. та високій народжуваності цього було дуже мало [3, с. 257–258]. Серед тих, хто звертався по акушерську допомогу в Харкові, селяни, що станово складали більшість населення, навіть не були в більшості. Здебільшого це були більш освічені верстви [7, арк. 2–92]. 1901 р. в акушерсько-гінекологічній клініці (40 ліжок) було 2027 пацієнтів, з них у пологовому відділенні – 470, тобто значна меншість. З травня по вересень установа закривалась на канікули (т. 2) [2, с. 481–482], що зменшувало її і без того невелике значення для населення.

За утримання й лікування в клініці встановлено платню – 8 крб. на місяць. Вона залишилася незмінною все пореформені п'ятдесятиріччя. Бідняки не могли платити цієї суми, тож директори клінік мали право зменшувати платню частині хворих, а також приймати їх на безкоштовне лікування. До того ж, в акушерській клініці жінки, які були проти присутності при пологах студентів, доплачували по 16 крб. [3, с. 251–252]. Матеріально це було важко для більшості населення. Зазвичай, породіллям, які працювали на певному підприємстві зі страховою касою не менше три місяці, оплачували 2 тижні до пологів та 4 – після в розмірі половини заробітку [4, с. 183]. Наприклад, на паровозобудівному заводі у випадку пологів видавали 10 крб., чого було достатньо для покриття витрат. У випадках, коли мати не могла годувати немовля, їй наймали годувальницю за рахунок акушерської клініки на весь час перебування там, аж до виписки [3, с. 100, 251–252].

1869 р. Харківське губернське земство відкрило при підвідомчому повивальному училищі пологовий будинок. Початково там було лише 6 ліжок, і за кілька місяців 1869 р. він прийняв лише 19 вагітних жінок [3, с. 100, 248–250]. Однак за перший рік діяльності закладу до нього звернулося по допомогу понад 100 породілей. У наступному 1870/1871 р. будинок прийняв 133, а ще за рік – 138 жінок (т. 2) [2, с. 478], 1894 р. там отримали допомогу 462 жінки. У 1905 р. губернське земство

отримало добре обладнану жіночу лікарню «Женская помощь» й перевело туди пологовий будинок. 1908 р. пологовий будинок розширено до 45 штатних ліжок (з них 25 – у пологовому відділенні та 20 – у гінекологічному). За 1910 р. цей заклад прийняв 920 вагітних жінок [3, с. 248–250], 1912 р. там надали допомогу 1340 породіллям.

Допомога в закладі надавалася найбільш фахово, адже кількість лікарів перевищувала кількість повитух (7 проти 5, фельдшер, 8 доглядальниць та 5 служителів). Довго породіллі не затримувалися – у середньому на 8 днів [8, арк. 9], що дозволяло обслуговувати більшу кількість породілей за невеликої кількості місць. Нечасті смерті при пологах ретельно розслідували [9, арк. 1–4].

Прийом у земському пологовому будинку вели цілодобово [10, с. 9]. Але під час канікул в училищі його закривали, декілька місяців на рік заклад зовсім не функціонував, що не влаштовувало пацієнок [3, с. 248–250]. Із закриттям на літо земського пологового будинку та акушерсько-гінекологічної клініки університету породіллі, що не мали коштів на утримання вдома, переправлялися до Олександрівської лікарні. Там для них не було жодних спеціальних умов, вони потрапляли в загальні палати, завдяки чому нерідко мали інфекційні захворювання. Міська влада, розуміючи проблему, просила не закривати на літо земський пологовий будинок, та земство не мало коштів на його утримання. Визнаючи пр. цьому, що кількість породілей, які зверталися по допомогу, збільшувалося [11, арк. 1, 4–5].

Медична допомога весь час існування закладу надавалася безкоштовно. Виняток становили жінки, які бажали приховати свою вагітність і пологи (вони платили по 15 крб. на місяць) та приїжджі пацієнтки (вони сплачували по 70 коп. на добу), що було за умови нетривалого перебування цілком доступним.

У вже згаданій міській Олександрівській лікарні лише напередодні Першої світової війни споруджено акушерсько-гінекологічний корпус на 30 пологових ліжок і 62 гінекологічних. До тих пір пацієнти акушерсько-гінекологічного відділення тулилися в тимчасовому баракі, нашвидкуруч побудованому для поранених під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. і в сараї колишнього господарського складу [3, с. 216, 249–250], що саме по собі було неподобством.

У Миколаївській міській лікарні відразу після її відкриття у 1900 р. на випадок пологів обладнано палату на 2 ліжка, де прийняли за 10 років 623 немовляти. Кількість пологів у лікарні прогресивно збільшувалася, що можна прослідкувати у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількісні показники пологів у лікарні за 1900–1909 рр.

Роки	1900 р.	1903 р.	1907 р.	1909 р.	1900–1909 рр.
Пологів	3	8	47	108	623

Необхідність у власному пологовому відділенні стала очевидною. 1912 р. воно відкрилося і того ж р. надало допомогу 320 породіллям, лише 1 померла. У Миколаївській лікарні зарплатня акушерки була невисокою й складала 30 крб., що призводило до нефаховості у наданні допомоги [12, с. 16, 27].

1902 р. в Харкові відкрилися нічні чергування акушерок (т. 2) [2, с. 193]. Також при «Товаристві допомоги породіллям» функціонувала лікарня з пологовим притулком на 15 ліжок. У 1912 р. вона прийняла 797 породілей і хворих [3, с. 283]. Інші заклади були менш значними. Кількість пацієнтів приватних закладів була обмежена головно внаслідок значної плати за перебування. У жіночій лікарні та пологовому інституті Г. Грінберга плата за проживання, догляд і лікування становила 75–150 крб. на місяць, 40–80 крб. на півмісяця, або від 3 крб. на добу [10, с. 12]. Це на той час було дуже дорого. Мабуть, з цієї причини збанкрутувала подібна клініка жінки-лікаря Є. Дрентельн на Москалівці, передана земському пологовому будинку. Втім, на початку ХХ ст. приватних пологових закладів в місті було 11, а їх питома вага в приватному секторі охорони здоров'я серед спеціалізованих лікувальних закладів була найвищою [3, с. 300–301].

Зростала не тільки кількість закладів і ліжок, а й кількість акушерок у місті. Якщо 1880 р. їх було 21, то 1903 р. – 53 (т. 2) [2, с. 484]. Зважаючи на тогочасне населення Харкова (160 і близька 200 тис. відповідно), це було доволі мало. Втім, упродовж 1868–1912 рр. спостерігалось зростання кількості акушерок у сім разів, а населення зросло приблизно вчетверо. На думку І. Робак, темпи зростання забезпеченості населення акушерською допомогою значно випереджали темпи зростання самого населення [3, с. 85, 292]. Загалом, в губернії у 1888 р. працювало 68 повитух [10, с. 15]. Відповідна кількість акушерського персоналу не означала ефективності його дій. Як видно з джерел, акушерки мали багато вільного часу, навіть більше, ніж їх колеги з губернського центру. За січень 1851 р. Валківська повивальна бабка прийняла одні пологи в цьому містечку, за лютий – 2, березень – 2, квітень – 4, червень – 2, липень – 2, серпень – 1, вересень – 4, жовтень – 3, листопад – 1, грудень – 3. За січень 1851 р. Лебединська повивальна бабка прийняла одні пологи в Лебедині, березні – 2, липні – 2, серпні – 1, жовтні – 2, листопаді та грудні – жодних. Старобільська повивальна бабка прийняла за півр. лише 6 пологів [13, арк. 1–110]. Це не була унікальна ситуація. 1853 р. Валківська бабка прийняла по одній дитині в січні та лютому, Лебединська – одну в січні та жодної в лютому [13,

арк. 2–3, 14–15]. З цієї причини в губернській земській управі вирішили, що акушерки у вільні дні мали допомагати лікарям в прийомі хворих, виконувати їх доручення [14, арк. 5].

На селі в дореформений період заможні поміщики винаймали в свої маєтки повивальних бабок, які надавали допомогу в тому числі селянам. Наприклад, князь Голіцин у с. Юнесовку [15, арк. 74]. Але таких випадків відомо небагато. У пореформений період з організацією медичних дільниць ситуація там покращилася, але лишалась складною. Як можна побачити з таблиці, у Зміївському повіті 1899 р. в кожній дільниці на одну повитуху припадало 39176–21201 осіб і лише на у м. Зміїв – 3223. У середньому цей показник складав 24413. Інформацію щодо дільниць, кількості населення, пологів та іншого подано у таблиці 2.

Таблиця 2

Дільниця	Населення	Пологів	Кількість породілей, що отримали допомогу	Повитух	Відсоток наданої допомоги від загальної кількості
Волоховярська	32111	1632	28	1	1,7
Андріївська	39176	2297	43	1	1,9
Шелудковська	31164	1371	195	1	14,2
Преображенська	24492	1461	87	1	6,0
Олексіївська	42402	2452	143	2	5,8
Чугуївська	36577	1791	82	1	4,6
Таранівська	31462	1702	58	1	3,4
м. Зміїв	6445	319	94	2	29,5
Загалом у повіті	244129	13015	730	10	5,6

Пристойні показники надання акушерської допомоги мало тільки м. Зміїв (29,5 %), некатастрофічні – Шелудковська ділянка (14,2 %), інші практично нехтували наданням цього виду допомоги. Там показник її надання становив 1,7–5,8 % від загальної кількості пологів. При цьому, у кожній дільниці була своя повитуха, а то й дві [16, с. 4–7, 14–15].

У Лебединському повіті акушерки їхали на пологи за першою вимогою селян, але незважаючи на це, їх робота не була розповсюджена. Район роботи охоплював лише село проживання медпрацівниці та околиці хутори. Кількість звернень по акушерську допомогу 1900 р. була незначною й складала в Лебедині та Тернах 12 % від всіх пологів, у інших населених пунктах – 0,5–6 %. У частині дільниць цього повіту при 16–24 тис. населення акушерок не було взагалі, та, зважаючи на практично повну відсутність потреби населення в них, ніхто особливо не переймався [17, арк. 34–35, 47, 53].

У Олешнянській міжповітовій дільниці за весь 1904 р. допомога породіллям надавалася лише 10 разів, з них лікарями – 3, повитухами – 7 [18, арк. 6–7]. 1907 р. в Люботинській міжповітовій дільниці діяли 2 пункти – Огульчанський та в Старому Мерчику, де надано допомогу 186 породіллям. Загалом же народилося 1678 дітей [19, арк. 15]. Таку акушерську допомогу не можна назвати скільки-небудь значущою для населення.

В Ізюмському повіті 1911 р. акушерська допомога надавалася 1430 разів. Допомога на дільницях була вкрай нерівномірною – від 340 – до 20 випадків. Тому вона визнавалася сучасниками недостатньою. У кращому випадку, забезпечена була $\frac{1}{8}$ частина пологів, у гірших дільницях – $\frac{1}{24}$. Крім того, чим віддаленішим був населений пункт, тим менше породілей зверталися по допомогу. Коли відстань складала 1–4 версти, надано допомогу в 764 випадках, 5–9 верст – 246, 10–14 верст – 94, понад 15 верст – 72. Лише при патологічних пологах ця закономірність через відсутність вибору не працювала [20, с. 144–147]. З цієї ж причини віддаленості в с. Рясному пологи нерідко приймав малограмотний ротний фельдшер [21, арк. 6–7].

При цьому зазначимо, що забезпеченість акушерською допомогою в Ізюмському повіті загалом зростала. Якщо 1890 р. на акушерку в повіті припадало 86348 жителів, то 1910 р. – 24326. Те ж можна сказати й про кількість пологів, прийнятих фахівцями: їх кількість зросла з 401 в 1900 р. до 869 в 1910 р. Та, зважаючи на відповідно 300 і 340 тис. населення повіту в ці роки, кількість була недостатньою. У 84 % випадків допомогу надано на дому, у 16 % – у лікарнях. Відповідно, 84 % пологів приймали акушерки, і лише 16 % – лікарі. За нормальних пологів лікарі допомагали лише в 5 % випадків, патологічних – у 80 %, викиднях – у 52 %. Тобто, вони втручалися лише у випадку крайньої потреби. Здебільшого її не було, 79 % пологів проходили нормально, патологічних було

лише 4,7 %, викиднів – 16 % [20, с. 33, 144–147, 150–151]. З 1847 р. нагляд лікаря став обов'язковим у випадку застосування анестезії [22, арк. 1–2]. Лікарняна акушерська допомога в повіті надавалася Ізюмською, Слов'янською та Савинською лікарнями. Там у 1911 р. обслуговано відповідно 183, 40 і 10 вагітних відповідно. При цьому ліжка були загальнолікарняними [20, с. 36–37], якихось спеціальних умов не створювалось. 1907 р. в Люботинській міжповітовій дільниці надано допомогу 186 породіллям. А всього народилося 1678 дітей. Лікар виїздив на місце 8 разів. Абсолютна більшість пологів проходила нормально. Приміром, на 82 нормальних пологів, прийнятих двома акушерками при лікарі, припадало 10 патологічних та 11 викиднів. Ситуація на пунктах дільниці була подібною [19, арк. 15].

У Охтирському повіті місцевий лікар І. Соболев помітив, що акушерка надавала допомогу 20–30 разів на рік, до неї зверталася або сільська інтелігенція, або за патологічних пологів. Робити це в звичайних випадках селянами не вважалося за потрібне. При цьому, акушерки активно саботували розпорядження губернської земської управи про необхідність бути присутніми на прийомах в амбулаторіях та допомагати лікарям. Це провокувало конфлікти. Наприклад, акушерка Прохвятилова скаржилася на заборону пити чай та кофе в амбулаторії та мала проблеми в стосунках з лікарем та фельдшером [14, арк. 34, 62].

Рівень підготовки акушерок не був високим. Від абітурієнток у повивальному училищі вимагали мінімум – знання молитов та важливих подій біблійної історії, трьох арифметичних дій, вміти писати під диктовку без значних помилок [10, с. 9–10]. А саме вони, як ми могли побачити, приймали найбільшу кількість пологів. Нестачі цих кадрів не було. Траплялося, що повитухи закінчували повивальне училище й не мали вакансій у земствах губернії [23, арк. 6], натомість були випадки, коли діючі акушерки взагалі не вчилися у фельдшерській школі, приміром, у Богодухівському повіті [24, арк. 9]. Траплялися й виключення. Так, повивальна бабка Фрікке з Ганновера закінчила акушерські курси при Академії Мистецтв у Петербурзі [25, арк. 2].

Діяльність волосних акушерок завжди була недостатньою та малопродуктивною. Губернська земська управа дійшла висновку, що повивальних бабок слід було замінювати на фельдшерниць-акушерок, які були значно краще підготовані [14, арк. 10]. Та пропозиція кваліфікованої праці в сільській місцевості не була висока при зарплатні 20 крб. та 5 крб. квартирних [26, арк. 2] (зарплатня могла незначно різнитися) [27, арк. 2].

Працювали також звичайні бабки без будь-якої освіти, що в більшості були некомпетентні. Одна з них у Лебедині тягнула плаценту за пуповину та відірвала її, не дочекавшись природного виходу. Це викликало кровотечу та смерть породіллі. Усіх учасниць піддали карному переслідуванню. Винуватицею виявилася 80-річна бабка Карабанова, яка прийняла на той час вже 300 немовлят. Друга бабка, теж 80-ти років, за 20 років прийняла близька 100 дітей, ніколи не звертаючись до лікаря чи акушерки. Якоїсь заборони на таку практику ще не було, а офіційні повивальні бабки навіть мали консультувати звичайних та боротися із забобонами. При цьому, винуватиць смертей жителі зазвичай не видавали. Про це доповідала й офіційна лебединська повивальна бабка, яка теж брала участь у дійстві. Розслідування виявило, що й вона проявила халатність, поїхавши в критичний момент додому «обідати» та повернувшись, лише отримавши 10 крб. сріблом [28, арк. 2–5, 12, 22–23, 29].

Корумпованість повивальних бабок взагалі була значною проблемою. Незважаючи на зарплатню від держави, а згодом – земства, вони прагнули збільшити зиск. Приміром, 1856 р. поміщик Руденко за винагороду винайняв до м. Костянтинограда зміївську повивальну бабку для догляду вагітної дружини. Бабка полишила свій пост, і Зміїв був позбавлений навіть можливості акушерської допомоги. Лікарська управа лише зробила бабці зауваження. Така ж історія була з повивальною бабкою, що приїхала до дружини поміщика Мезенцова [29, арк. 10].

Багато в чому нехтування з боку населення акушерською допомогою зумовлювалося відсутністю довіри та звички сільського і навіть міського населення до цього виду допомоги. Приміром, інспекція 1846 р. виявила, що богодухівська повитуха О. Родіонова не користувалася довірою жителів [30, арк. 27]. 1843 р. за висновком інспектора, населення губернії ставилося до повитух схвально [31, арк. 5–6]. Втім, незначній кількості прийнятих пологів висновок ніяк не відповідав. Губернська земська управа визнавала ставлення населення головною причиною неефективності акушерської справи. Тому потрібний був підйом його культурного рівня, без чого не слід було розраховувати на зростання кількості звернень по акушерську допомогу [14, арк. 11]. Тут слід зазначити, що немовлята помирали від глистів, поносу тощо, що говорить про дійсно дуже низький рівень культури батьків [32, арк. 3]. Досвід Московської губернії свідчив про те, що якщо добре поставити роботу серед населення, то пологові заклади будуть популярні [4, с. 111].

Отож, навіть при зростанні кількісних показників, надання акушерської допомоги в регіоні було вкрай незадовільним. Причинами цього стали, передусім, традиційна запущеність справи, відповідно, нерідко невисокий рівень надання допомоги, низький рівень освіти та культури

населення, невелика кількість спеціалізованих ліжок, відсутність дієвої пропаганди медичних знань, дорожняча приватної акушерської допомоги, на селі – значні відстані, корумпованість повитух та забобони. Це призводило до недовіри з боку населення, шкоди здоров'ю породілей та смертей. З цих причин акушерство стало єдиною цариною в системі охорони здоров'я, де пропозиція медичних послуг перевищувала попит населення. Зазначимо при цьому, що ситуація в губернському місті покращувалася значно швидше.

Список джерел та літератури

1. Робак І. Ю. Сучасна вітчизняна історіографія історії місцевої охорони здоров'я в Україні та перспективи подальших досліджень [Електронний ресурс] / І. Ю. Робак, Г. Л. Демочко // Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я: матеріали міжнародної наукової інтернет-конференції, присвячена 75-річчю кафедри суспільних наук ХНМУ, 4–11 листопада 2013 р. – Харків: ХНМУ, 2013. – С. 64–69.
2. Багалей Д. И. История города Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905-й год). В 2-х т. / Д. И. Багалей, Д. П. Миллер. – Харьков: Харьковская книжная фабрика им. М. В. Фрунзе, 1993. Т. I. – 1993. – 973 с.; Т. II. – 1993. – 982 с.
3. Робак І. Ю. Історичні умови організації та специфіка розвитку охорони здоров'я в Харкові (XVIII – початок XX ст.): дис. ... доктора іст. наук: 07.00.01 / Робак Ігор Юрійович. – К., 2009. – 438 с.
4. История здравоохранения дореволюционной России (конец XVI – начало XX в.) / М. В. Поддубный, И. В. Егорьшева, Е. В. Шерстнева, Н. Н. Блохина, С. Г. Гончарова; под ред. Р. У. Хабриева. – М.: ГЭОТАР-Медиа, 2014. – 248 с.
5. Ситникова Н. Ю. Краткий очерк развития медицины в Сумах и Сумской области / Н. Ю. Ситникова // Матеріали Міжнародної наукової інтернет-конференції «Історичні, економічні, соціально-філософські та освітні аспекти розвитку охорони здоров'я». – Харків: ХНМУ, 2013. – С. 69–71.
6. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. 12, оп. 1, спр. 582, 114 арк.
7. Держархів Харківської обл., ф. 12, оп. 1, спр. 895, 92 арк.
8. Там само, ф. 304, оп. 1, спр. 837, 58 арк.
9. Там само, спр. 708, 4 арк.
10. Медицинский отдел. Отгиски из «Харьковского календаря» на 1888 год / [сост. Н. А. Смирнитский]. – Харьков: Тип. Губернского правления, 1888. – 48, II с.
11. Держархів Харківської обл., ф. 45, оп. 1, спр. 1214, 9 арк.
12. Полоз Д. Д. 100 лет харьковской городской клинической больницы № 2 (1900–2000) / Д. Д. Полоз, К. Д. Кулак. – Харьков: б. и., 2000. – 206 с.
13. Держархів Харківської обл., ф. 12, оп. 1, спр. 582, 114 арк.
14. Там само, ф. 304, оп. 1, спр. 2155, 73 арк.
15. Там само, ф. 12, оп. 1, спр. 1421, 96 арк.
16. Отчёты медицинский, ветеринарный и земского медицинского склада по Змиевскому уезду за 1899 год. – Харьков: Тип. Зильберберг, 1900. – 163 с.
17. Держархів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 2105, 59 арк.
18. Там само, спр. 2144, 30 арк.
19. Там само, спр. 2206, 30 арк.
20. Медицинский отчёт Изюмской уездной земской управы за 1911 год. – Изюм: Тип. Г. Б. Нутиса, 1912. – 311 с.
21. Держархів Харківської обл., ф. 304, оп. 1, спр. 2159, 125 арк.
22. Там само, ф. 12, оп. 1, спр. 206, 39 арк.
23. Там само, ф. 304, оп. 1, спр. 696, 9 арк.
24. Там само, спр. 2205, 141 арк.
25. Там само, ф. 12, оп. 2, спр. 128, 10 арк.
26. Там само, ф. 304, оп. 1, спр. 2209, 65 арк.
27. Там само, спр. 2210, 35 арк.
28. Там само, ф. 12, оп. 1, спр. 1498, 41 арк.
29. Там само, спр. 1048, 9 арк.
30. Там само, спр. 158, 42 арк.
31. Там само, спр. 52, 8 арк.
32. Там само, ф. 502, оп. 1. спр. 3, 26 арк.

Владимир Арьков

ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ПРЕНЕБРЕЖЕНИЯ НАСЕЛЕНИЕМ АКУШЕРСКОЙ ПОМОЩЬЮ В XVIII – НАЧАЛЕ XX ВВ. (НА МАТЕРИАЛАХ ХАРЬКОВЩИНЫ)

В статье анализируется явление непопулярности акушерской помощи среди населения Харьковщины в XVIII – начале XX вв., определяются причины и последствия этого культурного феномена. Автор пришёл к выводу, что даже в условиях роста рождаемости, акушерское дело не развивалось интенсивно вследствие низкого культурного уровня населения, отсутствия пропаганды медицинских знаний, невысокого качества оказания помощи и т. д. Это приводило к недоверию со стороны населения, а акушерство стало единственным видом медицинской помощи, который не пользовался ажиотажным спросом.

Ключевые слова: Харьковщина, здравоохранение, акушерская помощь, больницы, сельская медицина.

Volodymyr Alkov

CAUSES AND CONSEQUENCES OF POPULATION'S NEGLECT OF OBSTETRIC CARE IN 18TH – EARLY 20TH CENTURY (ON KHARKIV REGION MATERIALS)

Phenomenon of the unpopularity of obstetric care among the population of Kharkiv region in 18th – early 20th century was analyzed in the paper, causes and consequences of that cultural particularity were defined. Author came to the conclusion that even in the conditions of birth rate growth midwifery has not developed intensively due to the low cultural level of the population, lack of medical knowledge propaganda, low quality of care, and so on. It led to population's mistrust, and obstetrics was the only type of medical care, which was not of excessive demand.

Key words: Kharkiv region, health care, obstetric care, hospitals, rural medicine.

УДК 94(477.46)

Ірина Мельник

ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТА УМАНІ ХІХ СТ.

Стаття присвячена участі єврейського населення в економічному житті Умані (без повіту) впродовж ХІХ ст. Особливий акцент зроблено на економічному розвитку міста в другій половині ХІХ ст., коли розпочався активний промисловий розвиток нових та розширення виробництва багатьох існуючих на той час підприємств. Дослідження покликане показати масштаби впливу єврейського капіталу на економічне обличчя тогочасної Умані та на основі широкого використання архівних документів довести тезу про те, що практично місто перебувало в руках заможних євреїв.

Ключові слова: Умань, ХІХ ст., єврейство, економічне життя євреїв, Російська імперія.

Історія Умані ХІХ ст. – це широке поле для досліджень. Значний масив документальних джерел з історії міста знаходиться в архівних фондах і чекає опрацювання. Серед архівних документів заслуговує на окрему увагу дослідників пласт джерел, що стосуються розвитку економіки міста, і особливо – ролі в цьому процесі єврейського населення, яке кількісно складало основу міщанського стану тодішньої Умані.

У ХІХ ст. місто перебувало на передових позиціях в Київській губернії за економічними показниками, завдячуючи цим, значною мірою, єврейському капіталу, на основі якого трималися цілі галузі промисловості. Дослідження теми місця і значення євреїв-промисловців в економічних реаліях Умані ХІХ ст. дасть змогу розширити та збагатити наявні історичні праці, а також розвіяти деякі історичні міфи.

Метою статті є вивчення участі єврейського населення в економічному житті міста Умані ХІХ ст.

Завдання статті обумовлені метою і полягають у тому, щоб з'ясувати промисловий потенціал міста Умані ХІХ ст.; визначити, яка його частка належала або перебувала під впливом єврейського капіталу; охарактеризувати участь євреїв у торговому житті міста.

Більшість єврейського населення Уманського повіту мешкала в повітовому центрі і містечках. Це легко пояснюється. Кінець ХVІІІ ст., завдяки присутності російської армії на Правобережній Україні, став сприятливим періодом для розвитку торгівлі. Місто і містечка стали центрами, куди почало стікатися єврейське населення, для якого торгівля була основним заняттям. Уманське єврейство складало, в основному, міщанський стан, який і займався розвитком торгівлі та деяких галузей промисловості. Воно брало участь в усіх найважливіших сферах життя Умані. Торгівлею була зайнята чи не половина єврейського населення повіту [1, с. 43–44]. Купців іудейського віросповідання в Умані було значно більше, ніж християнського. У матеріалах ревізії за 1850 р. вміщено інформацію про 10 купців-християн, натомість купців-євреїв другої гільдії – дві особи, третьої – 62 особи, без врахування членів їх сімейств [2, с. 9–88].

На початку ХІХ ст. Умань активно відбудовується та розвивається. У різних частинах міста з'являється велика кількість єврейських будинків, в основному глинобитних. У цей час євреї заселяють Старе та Нове місто, у яких займаються торгівлею та ремеслами [3, с. 20]. Економічний потенціал міста складали: цегельня, гута, броварня, гуральні, лісопилка, декілька млинів. Практикувалася також здача приміщень в оренду під крамниці, шинки, заїжджі будинки. Орендна плата за використання приміщень уманських торгових рядів становила більше 13 тис. злотих. На кожному з передмість (Лиса Гора, Турок, Вовкове, Лагери) знаходився шинок [4, с. 175].

Однак більшість єврейського торгового люду міста перебувала за межею бідності. До них можна віднести лахмітників, перекупників, маклерів. У єврейських кварталах, густо заселених біднотою, найшвидше поширювалася будь-яка епідемія, а якщо траплялася пожежа – це було лихом для всієї общини, адже вогонь надзвичайно швидко знищував халупки, які щільно тулилися одна до одної.

Торговим посередництвом за переписом 1897 р. займалося 585 осіб іудейського віросповідання, торгівлею взагалі, без конкретного визначення – 506 осіб, торгувало рогатою худобою – 140 осіб, продуктами сільськогосподарського виробництва – 2014 осіб, товарами домашнього вжитку – 108 осіб, тканинами та одягом – 905 осіб, розносною та розвізною торгівлею займалося 140 осіб. І в той самий час – лише 238 українців торгувало сільськогосподарськими продуктами [5, с. 234–235].

День дрібного єврея-торговця розпочинався вдосвіта. Наприклад, лахмітники, аби заробити деякі кошти, вирушали в навколишні села, скуповували там лахміття, щетину, льон, а продавали дрібні речі – голки, нитки, сіль, свічки тощо. Після повернення додому все ретельно сортувалося, речі кращої якості перепродувалися на базарі, гірші служили постільлю для численного сімейства.

Звісно, ні про яку санітарію не йшлося. Практично всі лахмітники та їх родини були носіями інфекцій [6, с. 48].

Інші торговці, які не мали власних лавок, займались перекупництвом. У базарні дні вони йшли за декілька верст від міста і чекали на селян, які везли на базар сільськогосподарські продукти, купували в них яйця, молоко, курей, а потім збували в місті. Не обходилося без курйозів. У 1894 р. уманський рабин Пінхас Борочин заборонив єврейському населенню купувати молочні продукти у християн. Порушників чекав херем – релігійне прокляття, рівнозначне виключенню з общини. Незважаючи на те, що заборона була проголошена в усіх синагогах міста, перекупниця М. Бейзер, чоловік якої важко хворів, порушила її. Жінка купувала молоко в жителів навколишніх сіл, робила з нього масло і продавала в Умані. Оскільки це був єдиний прибуток сім'ї, Маріам порушила заборону рабина. Декілька днів по тому юрба євреїв-чоловіків, намовлена П. Борочином, під час базару напала на неї, побила та зіпсувала молочні продукти. В результаті заколотників на чолі з Шабсом Водовозом та Бенею Школьніком кинули до в'язниці на 7 днів. Важче покарання чекало рабина – йому на два роки заборонили з'являтися у місті. Як стало відомо пізніше, місцем проживання він обрав Бердичів [7, арк. 3–38].

У першій половині XIX ст. економічний потенціал Умані та повіту був представлений, в основному, борошномельною галуззю промисловості. У 1830-х рр. тут нараховувалось 24 водяні млини. Це відображало загальні тенденції промислового розвитку Правобережної України. Мануфактурна промисловість цього регіону зосереджувалася на обробці первинної сировини. Найпоширенішими галузями виробництва були харчова, текстильна, салотопна, миловарна, шкіряна та виробництво будівельних матеріалів [4, с. 176].

Реформи Олександра II викликали зміни в промисловості краю. Якщо перша половина XIX ст. характеризувалася використанням, здебільшого, ручної праці, то надалі її значення поступово зменшується, натомість зростає роль верстатів та машин, з'являються нові заводи та фабрики зі значними виробничими оборотами. У 1849 р. в Умані вже діяло 6 промислових підприємств: тютюнові фабрики купців третьої гільдії М. Беренштейна та А. Гросмана, шкіряний завод купця третьої гільдії М. Хаїма, два свічоксальні заводи міщанина А. Грановського та Ф. Фурера, миловарний завод купця третьої гільдії Ш. Бердичевського [4, с. 177].

Чимало заможних уманських євреїв отримувало підряди на державні замовлення. Наприклад, власник цегельного заводу, кременчуцький міщанин М. Канівський, отримав підряд на будівництво в Умані шосейної дороги. Роботи виконувалися розквартированими в Умані солдатами, які, однак, заробітної плати не отримали (заборгованість склала майже 600 крб. сріблом). У відповідь на це, все майно М. Канівського було описане, а цегельний завод генерал-майор Браскін виставив на торги. Справа дійшла до сенату, однак завод залишився у власності М. Каневського, оскільки дані про нього зустрічаються у 1880-х рр. [8, арк. 6–19].

У другій половині XIX ст. м. Умань продовжувало утримувати позицію одного з головних міст Київської губернії після Києва, Бердичева та Білої Церкви. Це був значний торговий центр, досить ізольований від торгових впливів інших центрів. До Уманського торгового регіону входило саме місто (торговий оборот якого складав більше 3 млн крб. щорічно), Уманський повіт, частини Звенигородського, Таращанського, Липовецького повітів Київської губернії, Голованівський район, частини Гайсинського і Брацлавського повітів Подільської губернії. В Умані, завдяки розміщенню тут окружного суду та багатьох кредитних установ, здійснювалася та фіксувалася більшість торгових та сільськогосподарських угод означеного торгового району. Аналогічно, як і Біла Церква, Умань була одночасно розподільчим та вивізним пунктом. Однак переважало розподільче значення міста, особливо щодо мануфактури, бакалійних товарів, залізних виробів, землеробських знарядь праці тощо. Добре розвинутими галузями промислового виробництва були борошномельна, пивоварна, тютюнова [9, с. 26].

Станом на 1880 р. в Умані діяло чотири тютюнові фабрики. Одна з них, найстаріша, розміщувалася в першій частині міста, у приватному будинку. Володіла нею уманська купчиха другої гільдії А. Беренштейн. На фабриці працювало 10 робітників, які щор. виробляли більше 560 пудів тютюну. Валова вартість продукції становила 10478 крб. Ще одна фабрика, 1861 р. відкриття, належала купцям В. Вайнштейну та Й. Брону. Фабрика розміщувалася в провулку Поліцейському, 433, в домі Тульчинського. Щорічно тут вироблялося 626 пудів тютюну на суму 13158 крб., зайнятими у виробництві було 5 осіб. З 1 січня 1880 р. в Умані існувала тютюнова фабрика купця другої гільдії Г. Аксела, яка розміщувалася на вул. Миколаївській, в будинку Канівського. На фабриці працювало 7 робітників, які щорічно виробляли 500 пудів тютюну загальною вартістю 9 тис. крб. Ще одна фабрика містилася на вул. Низовій, в будинку міщанина Гриновського. Власником був уманський купець другої гільдії М. Гойзнер. Фабрика була відкрита 25 жовтня 1880 р., щорічно тут вироблялося 125 пудів тютюну, вартість за один пуд становила 25 крб., тобто щорічний прибуток складав 3125 крб. Працювало на фабриці 10 робітників [10, арк. 29–34, 48–49].

Винокурних та пивоварних заводів станом на 1880 р. в Умані нараховувалося теж чотири. Найстарішим був пивоварний завод купця другої гільдії Н. Трайтмана, відкритий у 1844 р. Він розміщувався на вул. Дворянській. На заводі працювало всього два робітники, які виробляли щорічно 1200 відер пива, загальною вартістю 800 крб. сріблом. Також Н. Трайтман володів винокурним заводом на вул. Броварній. Даних про завод, крім того, що він був відкритий 1870 р., немає [10, арк. 37–40].

Найбільшим винокурним заводом міста з 1868 р. був завод купців Л. Корецького та В. Шкловського. На заводі постійно працювало 12 робітників, які щорічно виготовляли 1437870 л спирту на суму понад 143 тис. крб. [10, арк. 35–36].

У 1877 р. в провулку Глухому, 256, відкрито пивоварний завод уманського купця другої гільдії Б. Ахтмана. Двоє робітників щорічно виробляли тут 640 відер пива та 12 відер дріжджів. Завод приносив власнику прибутку на суму 680 крб. Також купець володів заводом з виробництва оцту та дріжджів, який містився за тією ж адресою, а відкритий був 1858 р. Щор. 48 робітників виробляли 2640 відер оцту та 140 відер дріжджів вартістю 3260 крб. [10, арк. 58–61].

Діяли у місті дві друкарні. Одна з них, власником якої був австрійський підданий С. Нормоуск, знаходилася на вулиці Київській і приносила прибутку 300 крб. Друга друкарня, в пров. Поліцейському, 434, приносила прибутку значно більше – 2200 крб. щорічно. Її власниками були купці В. Вайнштейн та Й. Брон, які володіли згадуваною вище тютюновою фабрикою.

Значні прибутки власникам приносили млини, причому борошномельна галузь промисловості в Умані перебувала виключно в руках євреїв, які були або безпосередніми власниками, або орендарями. Найбільшим з них був паровий млин почесного громадянина, купця другої гільдії С. Тульчинського. Розташовувався млин в передмісті Раківка на землі власника. В ньому працювало 20 працівників, які виготовляли 44 тис. пудів борошна вартістю більше 77 тис. крб. Це був єдиний в місті млин з паровим двигуном. Трохи меншими були обороти Осташівського млина на вул. Дворцовій. Три працівники щорічно мололи 4,7 тис. пудів житньої муки та 12,5 тис. пудів пшеничної. Прибутки млина становили понад 25 тис. крб. Належав він Уманській міській управі, але орендував млин міщанин Й. Айхенбаум. Водяний млин на річці Уманці, біля Звенигородського передмістя, належав міщанину П. Штивелю. Незважаючи на невеликі прибутки (2 тис. крб.), це був найстаріший млин Умані, який існував з 1830-х рр. [10, арк. 46–47, 50–53]. Борошном млинів П. Штивеля та Й. Айхенбаума забезпечувалися здебільшого, навколишні села та саме місто. А от борошно з парового млина С. Тульчинського відправляли в найбільші торгівельні центри – Київ та Одесу.

У 1880 р. в Умані також працювали: навпроти Лисої Гори – костопальний завод міщанина Г. Стринковського, в передмісті Раківка – шкіряний завод купця другої гільдії О. Сикирявого, на вул. Низовій – свічково-сальний завод, який перебував у оренді купця Г. Шкловського, в провулку Нижньо-Миколаївському – дріжджово-оцтовий завод міщанина М. Гімеля, два миловарних заводи на вул. Низовій: один належав брацлавському міщанину Х. Іцкаеру, інший – уманському міщанину О. Тверському [10, арк. 54–57, 62–69].

Здавна місто забезпечували цеглою заводи, розташовані в передмісті Турок та в районі Лисої Гори. Перший належав уманському міщанину Л. Айзнеру і на ньому вироблялося близько 80 тис. цеглин, що складало прибуток 1120 крб. Другий завод – уманського міщанина Г. Абрамовича-Стринковського – приносив скромніші доходи: всього 420 крб. [10, арк. 70–73].

Наведені статистичні дані дозволяють зробити висновок, що практично всі заводи, фабрики та млини міста Умані перебували в руках купців та міщан іудейського віросповідання. Конкуренція з їх боку була настільки сильною, що християнам важко було здобути собі скільки-небудь прибуткове місце в промисловості міста. Наприклад, у статистичних даних за 1842 р. згадуються власник шкіряного заводу, міщанин Понкрат'єв та власник тютюнової фабрики Солодов. Обсяги виробництва на їх заводах були незначними, а згодом їх імена зникли зі звітів, очевидно, що їх витіснили єврейські промисловці [4, с. 177]. Тільки чугунно-пиварний завод на вул. Великій Фонтанній іноземного підданого Гельмана станом на 1880 р. не мав конкуренції. Щор. завод виготовляв продукції на суму 5 тис. крб. [11, арк. 30].

Умань початку ХХ ст. – велике місто, яке активно розбудовувалося. Багато кам'яних будинків, які збереглися до сьогодні, побудовані саме в той час. Потреби міста в будівельних матеріалах задовольняли, з-поміж інших, цегельні заводи, які належали жителям Умані іудейського віросповідання. Один з перших таких заводів Київське губернське правління дозволило відкрити на орендованій міській землі міщанину Р. Бліндеру в 1907 р. [12, арк. 1–14]. Через чотири роки з'явився ще один цегельний завод купця Й. Френкеля. Розміщувався він у районі Сухого Яру також на орендованій у міста землі [13, арк. 1–7]. Доля третього цегельного заводу, про відкриття якого клопотав перед губернським правлінням купець П. Ташкер, невідома. Уманська міська управа

встигла відвести для оренди ділянку міської землі розміром 5 десятин на 15 років. Однак купець подав клопотання про призупинення справи [14, арк. 1–8].

У 1914 р. уманський міщанин Х. Свердлов клопотав про відкриття слюсарного заводу на кінній тязі біля земської лікарні. Його клопотання відхилили через зауваження головного лікаря, про те, що функціонування такого заводу буде негативно відобразитися на пацієнтах лікарні [15, арк. 10].

Задля задоволення будівельних потреб міста міщанином П. Томильним у 1913 р. відкрито лісопильний завод з нафтовим двигуном на відстані 253 аршини від земської лікарні. Така відстань виявилась безпечною, принаймні зауважень щодо відкриття лісопильні не виникало [16, арк. 10].

Харчова галузь промисловості Умані, окрім значної кількості млинів, була представлена й салотопнями. У 1905 р. їх намагалися відкрити одразу троє міщан-євреїв у різних частинах міста. П. Шиф відкрила такий завод на орендованій у міста землі в дерев'яному сараї [17, арк. 7]. Й. Хибник салотопний завод відкрив в другій частині міста Умані, між міською скотобійнею та вигоном, недалеко річки Уманки, на власній земельній ділянці [18, арк. 9]. Ще один такий завод намагався відкрити міщанин Х. Канівський, однак його клопотання і губернське правління, і сенат відхилили [19, арк. 218].

Отже, єврейське населення складало більшу частину населення міста Умані. Міщани займалися, в основному, торгівлею, а кількість євреїв-купців була значно більшою, ніж кількість купців-християн. І хоч до участі в управлінні містом допускалося дуже мало євреїв, і до того ж, здебільшого, на другорядні посади, все ж вплив на життя Умані єврейська громада справляла значний. Економічні позиції уманського єврейства були досить міцними. Не маючи податкових боргів, воно досить впевнено почувалося, наприклад, в порівнянні з громадами інших повітів. На кінець XIX ст. єврейське населення практично повністю монополізувало борошномельну галузь промисловості. Найбільші винокурні заводи також перебували в руках євреїв. Єврейський капітал перетворив місто на великий промисловий та торговий центр.

Список використаних джерел

1. Шварцман Ш. Старая Умань / Ш. Шварцман. – Умань, 2013. – 64 с. 2. Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.), ф. 280, оп. 2, спр. 1024, арк. 9–88. 3. Клименко П. З історії забудови Умані / П. Клименко. – Умань: АЛІМІ, 2006. 4. Васильєв С. Роль євреїв в економічному житті Умані XIX – початку XX ст. / С. Васильєв // Юдаїзм: дослідження історії та віровчення. Матеріали Міжнародної молодіжної релігієзнавчої школи з юдаїки. – К., 2011. – С. 173–181. 5. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н. А. Тройницкого. – Т. XVI. Киевская губерния. – СПб., 1905. – 287 с. 6. Евреи торговцы // Очерки по вопросам экономической деятельности евреев в России. – СПб., 1913. – Вып. 1. – С. 46–51. 7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України), ф. 442, оп. 844, спр. 436, арк. 3–38. 8. ЦДАК України, ф. 442, оп. 167, спр. 505, арк. 6–19. 9. Весь Юго-Западный край. – К., 1913. – 1177 с. 10. Держархів Київської обл., ф. 804, оп. 1, спр. 1418, арк. 29–73. 11. Там само, оп. 1, спр. 1280, арк. 30. 12. Там само, ф. 1, оп. 243, спр. 362, арк. 1–14. 13. Там само, оп. 247, спр. 370, арк. 1–7. 14. Там само, оп. 247, спр. 276, арк. 1–8. 15. Там само, оп. 250, спр. 49, арк. 10. 16. Там само, оп. 249, спр. 50, арк. 10. 17. Там само, оп. 241, спр. 153, арк. 7. 18. Там само, спр. 192, арк. 9. 19. Там само, спр. 218, арк. 30.

Ирина Мельник

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЕВРЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УМАНИ XIX В.

Статья посвящена участию еврейского населения в экономической жизни Умани (без уезда) в течение XIX в. Особый акцент сделан на экономическом развитии города во второй половине XIX в., когда началось активное промышленное развитие новых и расширение производства многих существовавших тогда предприятий. Исследование призвано показать масштабы влияния еврейского капитала на экономическое лицо тогдашней Умани и доказать на основе широкого использования архивных документов тезис о том, что город практически находился в руках состоятельных евреев.

Ключевые слова: Умань, XIX в., еврейство, экономическая жизнь евреев, Российская империя.

Iryna Melnyk

ECONOMIC ACTIVITIES OF JEWISH POPULATION IN UMAN IN THE SIXTH CENTURY

The article is devoted to participation of Jewish population in the Uman economic life (without Uman region) during the XIX th century. The author focuses attention on the economic development of the city in the second half of the XIX th century, when started active development and expand production of new industrial enterprises. The article aim is to show the scale of influence of Jewish capital on contemporary Uman economic face and to prove the thesis that the city was in Jewish hands based on widespread use of archival documents.

Key words: Uman, XIX th century, Jewish, Jewish economic life, Russian Empire.

УДК 352.07:311.314]:94(477.51–25)

Наталія Дорошок

ДЕЯКІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ

У статті розглянуто основні результати практичної діяльності статистичної служби при Чернігівському земстві. Першочерговим напрямком роботи Чернігівського земського статистичного відділення стало дослідження видів землеволодіння губернії, пов'язаних з аграрним характером регіону. Відповідно, вивчення продуктивності землеробської діяльності як передумови визначення дійсної цінності та прибутковості землі набувало першорядного значення для земського господарства. Адже від їх результативності багато в чому залежала фінансова самодостатність земства – фундамент для розгортання повноцінної земської діяльності.

Ключові слова: Чернігівська губернія, земство, земська статистика, статистичні дослідження, оподаткування.

Практичні завдання земської діяльності зумовлювали необхідність мати точні відомості про різні аспекти господарського розвитку, освіту, охорону здоров'я, будівництво доріг тощо. Потреба в таких даних особливо гостро відчувалася при вирішенні питань про земські збори. На ґрунті цих практичних запитів земства і виникла земська статистика.

Упродовж останніх десятиріч спостерігається стійке зростання дослідницького інтересу до проблем чернігівської земської статистики [1–3]. Втім, науковці здебільшого висвітлюють лише основні результати роботи земських статистиків Чернігівської губернії у другій половині XIX – на початку XX ст. Відтак, дослідження основних видів землеволодіння губернії як кардинальний напрямок у роботі статистичної служби при Чернігівському земстві, істориками не розглядався, що зумовлює потребу в окремому науковому дослідженні.

Першочерговим і магістральним напрямом статистичних робіт, у межах якого відбувалося становлення базових засад земсько-статистичної методології, стали оціночно-економічні дослідження. Від їх результативності багато в чому залежала фінансова самодостатність земства – фундаменту для розгортання повноцінної земської діяльності в різних галузях місцевого господарства.

Оскільки у законодавстві механізми визначення підстав для розкладки земських податків було накреслено надто схематично – через «цінність і прибутковість майна», – земство відразу було поставлено в умови необхідності самостійних пошуків надійних критеріїв для місцевого оподаткування. Завдання земства полягало у створенні систематичного зведення статистичних даних, які б засвідчували цінність і прибутковість нерухомого майна в регіоні. Отже, урядові кола, не передбачивши жорсткого регламенту в майновій оцінці, фактично «закликали до цієї важливої справи всі живі місцеві сили й надали їм широкий простір до самодіяльності й плідного розвитку в майбутньому...» [4, с. 31–32].

Головними джерелами земського оподаткування законодавство визначило земельну власність, міське нерухоме майно й свідоцтва на торгівельно-промислому діяльність. Серед них виразно домінувало оподаткування земельного майна, пов'язане з аграрним характером регіону, перевагою землеробських занять у структурі зайнятості населення, невисоким рівнем урбанізації і відсутністю розвинутого промислового виробництва. Відповідно, вивчення продуктивності землеробської діяльності як передумови визначення дійсної цінності та прибутковості землі набувало першорядного значення для земства. Отримана від адміністративних установ статистична інформація визнавалася недостатньою для рівномірного розподілу податку між

окремими землевласниками, оскільки не враховувала чимало економічних факторів, що впливали на динаміку вартості земельних ресурсів.

Тож перші кроки земства спрямовувалися на встановлення точної кількості землі, розподілі її на категорії цінності, введенні до земської розкладки нових предметів оподаткування. При оцінці майна земські управи орієнтувалися передусім на визначення вартості землі за розмірами продажних, заставних і орендних цін. Одиницею земського оподаткування був повіт. Однак, враховуючи різноманітність земель у межах кожного повіту, пряме визначення їх прибутковості для всього повіту ставало неможливим. Тому перед статистичним відділенням стояло завдання – вибрати одиницю вивчення достатньо дрібну (у гранях можливого), і таку, для якої уже були наявні, або у майбутньому повинні з'явитися точні дані про кількість земель і розподіл її по угіддям. Такою одиницею стала межова дача [4, с. 10].

Саме ця межова дача і була вибрана земцями за одиницю для статистичних робіт. Хоча відомості і збиралися за більш дрібними підрозділами (за власниками, за сортами ґрунту і т. д.), але зводилися і групувалися по дачах. Таким чином, дача (поселення) була для статистиків підсумком чи спільним знаменником, за яким зводився увесь зібраний матеріал [5, с. V].

Свої перші пробні дослідження статистичне відділення зорієнтувало на Чернігівський повіт, де спочатку до статистичного обстеження було задіяно три волості: Редьківську, Довжицьку і Салтиково-Дівицьку. Наслідком здійснених обстежень стала підготовка і видання статистиками першого випуску своїх праць уже в 1877 р. До нього увійшли матеріали, зібрані особисто членами статистичного бюро. Так, П. Червінський дослідив землеволодіння у Салтиково-Дівицькій волості; про стан землеволодіння і промисли Редьківської волості підготував розвідку В. Варзар; а О. Русов провів детальний опис Довжицької волості Чернігівського повіту. Зібраний, так званий, «сирий» матеріал земці опрацьовували самостійно. Кожен член відділення розробляв, по-перше, оціночні дані, а по-друге, пропонував свої зауваження до програми і методів проведення обстежень [6, с. 2]. Після практичної перевірки, де виявилися певні недоліки, розроблені програми зазнали відповідних змін.

Отже, підготувавши необхідні програми, ознайомившись на практиці з формами, змістом та методами роботи, статистичне відділення продовжило свою діяльність з опису всієї губернії. Цей задум тривав упродовж 1876–1887 рр., з перервою на 1878–1880 рр., коли земське зібрання, через певні непорозуміння між представниками «лівих» та «правих» у своєму складі, відмовилося асигнувати кошти на статистику [7, с. 29]. Але і в період офіційного закриття статистичного закладу роботи не припинялися. Як свідчать джерела, ініціативу досліджень підхопили повіти, зокрема, Новозибківський, Ніжинський, Конотопський, Сосницький та Чернігівський. Між іншим, перші два обстежилися більш ґрунтовно, відтак, на їх кошти було підготовлено і видано дві книги: Ніжинський – О. Русовим та Новозибківський – В. Варзаром. Ці праці склали безпосереднє продовження попередніх описів (Чернігівського і Борзнянського повітів, які видали в 1877 р.) [5, с. II–III].

Процедура вивчення кожного повіту полягала, зазвичай, у наступному. Спочатку робилися витяги та виписки із «присутственних місць» міста Чернігова: із межової палати – про кількість земель з розділом на угіддя, із управління державного майна – про казенні ліси, з нотаріату – про земельні продажі, з губернського у селянських справах «присутствія» – про селянські наділи, із статистичного комітету – про населення, кількість дворів тощо [8, с. II]. Одночасно складалася карта повіту з нанесенням на неї межових дач, головних поселень, річок, боліт, лісів тощо. Кожен статистик запасався подібною картою, яку завжди мав при собі під час експедицій.

Завершивши попереднє вивчення офіційних даних, колектив статистичного відділення виїжджав у обраний повіт. Там, насамперед, переглядалися справи місцевої управи і робилися із них необхідні витяги. Тільки озброївшись належною інформацією як від державних установ, так і земства, статистики приступали до обстеження. Для зручності кожен член відділення вибирав собі ділянку з декількох волостей, потому об'їжджав її з помічником, причому жодне село, ні селище або хутір ніколи не пропускався і описувався згідно із відповідною програмою [8, с. III].

Відносно часу, який витрачали земці на опис окремих поселень, то крайній характеризувався певною розбіжністю. Зазвичай, великі села, якщо вони вибиралися за початкові пункти досліджень, у котрих проводилося ознайомлення з господарськими особливостями цілого району, займали два–п'ять днів. Невеликі населені пункти, за відсутності фабричної інфраструктури, спеціалізації промислів, могли бути обстежені навіть за половину дня. Беручи до уваги свідчення самих статистиків, при навиках та умінні зважено розпоряджатися часом, за середнім розрахунком витрачався один день наполегливої праці на кожне окреме поселення [8, с. III].

Про загальний обсяг роботи, яку виконали чернігівські земські статистики у кінці 70-х – на початку 80-х рр. XIX ст. щодо вивчення земельних угідь, свідчить факт підготовки і видання 15 томів (за кількістю повітів) «Матеріалов для оценки земельных угодий». Акцентуючи увагу на «Матеріалах для оценки земельных угодий» варто сказати, що групування і виклад інформації

проводився виключно за повітами. Зазвичай, в основу кожної книги покладено єдину структуру розподілу матеріалу на п'ять розділів («Територія і населення», «Землеволодіння та землеробство», «Змішані оренди і продажі», «Висновки», «Додатки»).

Перший розділ – «Територія і населення» – складався з глав, у яких характеризувалися географічне розташування і топографія відповідного повіту, його геологічні, гідрографічні та кліматичні особливості, адміністративно-територіальний поділ, система транспортних комунікацій тощо. Значна увага приділялася визначенню складу населення за віковою, статевою, соціальною і національною ознаками, його територіальному розподілу. При цьому акцент зроблено на з'ясуванні особливих рис побуту, звичаїв, господарського життя місцевих мешканців.

Другий розділ – «Землеволодіння та землеробство» – був найбільшим серед інших за обсягом. Він містив ґрунтовний аналіз форм землеволодіння та землекористування, особливостей експлуатації господарських угідь у повіті. Виклад матеріалу вівся за такими підрозділами: нива; сінокіс; ліс; пасовище. Третій розділ – «Змішані оренди і продажі» – подавав інформацію про випадки довгострокових оренд; продажні, залогові ціни на землю тощо. У четвертому розділі – «Висновки» – викладалися способи та прийоми оцінки, які на думку статистиків, були найбільш правильними. П'ятий розділ – «Додатки» – був представлений таблицями, діаграмами, схемами та картами.

Подібна систематизація пояснювалася своїм спеціальним призначенням – завданням оцінки, завдяки чому і виникла земська статистика. Так, перший розділ мав давати кількісний показник оцінки, тобто простори земель і їх склад по угіддях. На другий покладалася завдання якісного показника, тобто відомості про прибутковість по окремих угіддях: нива, сінокіс, ліс та інші. Наведені факти слугували корінною основою будь-яких оціночних висновків. Перевірочний характер носили показники, наведені у третьому розділі. У висновках подавалися способи і прийоми оцінки, обумовлені властивостями вищевказаних матеріалів. Додатки містили, по-перше, так званий «сирий» матеріал, що на думку статистиків, слугував ступенем достовірності вже обробленої інформації. По-друге, вони включали цілий розряд фактів і подробиць, що на перший план не мали безпосереднього відношення до оцінки, проте значною мірою могли висвітлювати та з'ясовувати відомості чисто оціночного аспекту [8, с. XII].

Крім, власне, сільськогосподарського дослідження регіонів губернії у таких повітах, як Козелецькому, Суразькому, Мглинському, Городянському і Кролевецькому члени відділення організували ще подвірні переписи, а в двох останніх проводилася робота порівнянню даних про економічний стан різних верств населення, отриманих при згадуваному перепису, з результатами Рум'янцівського перепису полків Малоросії у 1767–1770 рр. [7, с. 30]. Наслідком порівняння цифрового матеріалу Рум'янцевського опису з даними подвірних переписів став висновок П. Червінського про те, що в «минулому столітті не тільки селянству, але й значній частині козацтва в економічному відношенні жилося гірше і важче, чим зараз». До речі, подібне твердження не тільки суперечило загальноприйнятим поглядам, але й виявилось повною несподіванкою для самого статистика. «Багато висновків, – писав П. Червінський у листі до В. Антоновича, – мене самого збентежили, майже образили своєю несподіваністю». Саме тому це питання він хотів «розробити більш ґрунтовно, висвітливши історичною критикою, бо голе співставлення цифр, – на його думку, – може породжувати лише плутанину у висновках» [9, арк. 1–2].

Отже, діяльність статистичного відділення Чернігівського губерньського земства розпочалася з розробки програми статистико-економічного вивчення губернії. Ця програма була першим статистичним обстеженням, яке проводилося земством. Вона одержала схвальну оцінку. Розроблена статистичним відділенням програма попередньо була перевірена шляхом описання кількох населених пунктів. У результаті чого з'явилися «Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе», видані у Чернігові у 1878 р. Упродовж 1876–1886 рр. статистичне відділення провело велику роботу по обстеженню земельних угідь в усіх п'ятнадцяти повітах губернії. Наслідком такої плідної діяльності стали 15 томів «Материалов для оценки земельных угодий», які давали, по-перше, дані для розкладок земських зборів, по-друге, повну картину стану землеробства, землеволодіння, оренди, способів господарської діяльності тощо. Як згодом зазначав О. Русов, це була перша в Росії кадастрова робота, здійснена з такою старанністю [10, с. 29]. Упродовж 1881–1888 рр. статистичне відділення провело подвірні переписи селянських господарств у п'яти повітах губернії.

У цілому слід сказати, що статистичні роботи Чернігівського земства 70–80-х рр. XIX ст. носили прогресивний характер. Чернігівські статистики досягли значних успіхів у збиранні й групуванні даних, в узагальненнях і висновках, і тим самим внесли позитивний вклад у розвиток статистики. Саме в результаті проведених у даний період робіт і був сформований відомий в літературі чернігівський тип земської статистики.

Однак, на кінець 80-х рр. XIX ст. діяльність статистичного відділення, у зв'язку із виконанням покладених на нього обов'язків, була завершена. Наступне десятиріччя, беручи до уваги закон

1893 р., який запроваджував новий підхід до оціночних робіт, для Чернігівської губернії характеризувалося відсутністю організаційно оформленої земської статистичної установи. Але прогресивна частина земських діячів не припиняла формування ефективної системи забезпечення земства статистичною інформацією

Так, з організацією при Чернігівському земстві у 1900 р. нового оціночно-статистичного бюро розпочався інший відлік часу для статистичних робіт. На перший план постало питання статистичного вивчення Чернігівської губернії для оціночних цілей, незважаючи на те, що вже колись проводилося подібне фронтальне обстеження, причому компетентними особами

Проте, цілі і завдання оцінки з проміжком часу у четверть сторіччя доволі різнилися, що нівелювалося почесними авторами попередніх праць П. Червінським, В. Варзаром, О. Шликевичем. Так, останні у письмовій відозві на адресу губернської земської управи радили визначати оціночні норми для Чернігівської губернії на основі надрукованих п'ятнадцяти томів «Материалов для оценки земельных угодий», не виключаючи додаткових перевірочних вивчень, які заберуть обмаль часу і коштів [11, с. 40]. Водночас, подібна логіка не враховувала прагматичних змін, розділених у кілька десятків років. Зокрема, зазнало еволюції селянське господарство, піддавалася коливанням чисельність населення, розвивалися та удосконалювалися шляхи сполучень, умови доставки та збуту товарів, розвиток промисловості, тощо. Перераховані та інші чинники разом взяті, або окремо, відповідним чином позначалися на житті суспільства. Дані реалії враховувалися статистиками при побудові чергової стратегії оціночно-статистичних досліджень на початку ХХ ст.: «Якщо не брати всього цього до уваги, значить обкласти населення значно вище того, що відповідає прибутковості його землі; прийняти все це до відома можливо за умови проведення сучасного суцільного обстеження» [11, с. 42].

Перші практичні дослідження, розпочаті в 1901 р., оціночним обстеженням міського нерухомого майна з суцільним описом усіх міських володінь. Стосовно головного завдання бюро – систематичного вивчення цінності і прибутковості земель губернії, за початковим планом передбачалося приступити з 1902 р. У 1901 р. здійснено окремі пробні земельні обстеження у Конотопському, Сосницькому, Новозибківському та Мглинському повітах. Як свідчать джерела, роботи проводилися у восьми межових дачах, зокрема, Брахловській, Сосницькій, Перелюбській, Голенській, Батуринській, Дмитрівській, Щербиничеській та Луговській [12, с. 348]. Причому у таких дачах, як Брахловська, Голенська, Перелюбська і Сосницька зібраний матеріал згодом належно опрацьований та виданий окремими книгами упродовж 1901 р. В інших чотирьох населених пунктах дані так і не були узагальнені.

Однак їх процес загальмувався через політичну ситуацію в державі. Земські статистики розглядалися як головні підбурювачі аграрних заворушень у регіонах. У 1902 р., згідно із розпорядженням міністра внутрішніх справ В. Плеве, оціночно-статистичні роботи призупинено в 12 губерніях, а згодом, за ініціативою губернаторів, – ще в 6 губерніях. Згідно із даними І. Білоконського, діяльність земських статистиків була згорнута в більшості українських губерній [13, с. 133]. Внесли корективи у хід оціночних робіт і революційні події 1905–1907 рр.

Як свідчать джерела, лише у 1910 р. дозволено проводити в губерніях земельні дослідження. У Чернігівській губернії робота розпочалася у 1911 р. з досліджень Суразького та Новозибківського повітів. Результати попередньої роботи в Суразькому повіту викладено у праці «Краткий отчет о пробной работе по установлению оснований оценки земель в Суражском уезде» [14]. Упродовж 1913–1914 рр. проведено оціночно-статистичне обстеження земель у Мглинському, Стародубському, Глухівському, Кролевецькому та Новгород-Сіверському повітах. У наступні роки, внаслідок подій Першої світової війни, процес земельних досліджень знову загальмувався у зв'язку з призовом значної групи статистиків до лав діючої армії, або залученням на окремі роботи щодо постачання і спорядження війська [15, арк. 17 зв.].

Отже, головним напрямком роботи Чернігівського земського статистичного відділення стало дослідження основних видів землеволодіння губернії. Принцип оподаткування вимагав широких економічних досліджень для з'ясування рівня прибутковості та чинників, що її визначають. Відтак, новоствореними статистичними установами при земствах розпочато власні дослідження, масштабність яких для Чернігівського земства припала на 70–80-ті рр. ХІХ ст., коли було проведено фронтальний статистичний опис повітів губернії. Стосовно земельних досліджень початку ХХ ст., то вони, у порівнянні з попереднім періодом, носили більш пасивний характер. Неабиякий відбиток накладали процеси політичного характеру в державі. Втім, початок століття відзначався різноманітністю робіт оціночно-статистичного бюро у даному контексті, однак через події Першої світової війни, а згодом і зміни влади вони не отримали свого систематичного завершення.

Список використаних джерел

1. Гапієнко А. З історії розвитку чернігівської земської статистики / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1997. – № 1–2. – С. 49–63.
2. Мекшун Л. Роль чернігівської земської статистики кінця XIX – початку XX ст. у проведенні облікових досліджень в Чернігівській губернії / Л. Мекшун // Сіверянський літопис. – 2000. – № 3. – С. 178–180.
3. Рахно О. Я. Діяльність статистичного відділення Чернігівського губернського земства по дослідженню пореформеного села / О. Я. Рахно // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2011. – Вип. 18. – С. 154–162.
4. Семяновский А. Оценка земель / А. Семяновский // Труды Черниговского земского статистического отделения: Оценка недвижимых имуществ Черниговской губернии. I. Оценка земель. II. Оценка городов // Земский сборник Черниговской губернии. Приложения. – 1885. – № 1–2. – С. 1–44.
5. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов, 1882. Том V. Козелецкий уезд. – Чернигов, 1882. – 76 с.
6. Труды статистического отделения при Черниговской Губернской Земской Управе. Вып. I. – Чернигов: Земская Типография, 1877. – 285 с.
7. Русов А. Краткий обзор развития русской оценочной статистики / А. Русов. – К.: Издание «Кружка студентов Киевлян» Киевского Коммерческого Института, 1913. – 119 с.
8. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. – Чернигов, 1877. Том I. Черниговский уезд. – 1877. – 186 с.
9. Институт рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України, ф. III, спр. 67058, арк. 1–2.
10. Русов А. Материалы для оценки земельных угодий, собранные черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. XV. Кролевецкий уезд / А. Русов // Киевская старина. – 1888. – № 1–3. – С. 28–39.
11. Заключение совещания по поводу постановки оценочно-статистических работ в Черниговском земстве. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. – 92 с.
12. О деятельности оценочно-статистического бюро в 1901 // Отчет Черниговской Губернской Земской Управы за 1901 год. – Чернигов: Типография Губернского земства, 1902. – С. 347–353.
13. Белокопский И. Земское движение / И. Белокопский. – М.: Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1914. – 399 с.
14. Краткий отчет о пробной работе по установлению оснований оценки земель в Суражском уезде. – Чернигов: издание Черниговской Губернской Земской Управы, 1918. – 143 с.
15. Державний архів Чернігівської області, ф. 140, оп. 1, спр. 60, арк. 17 зв.

Наталія Дорошок

**НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ЧЕРНИГОВСКОЙ ЗЕМСКОЙ СТАТИСТИКИ**

В статье рассмотрены основные результаты практической деятельности статистической службы при Черниговском земстве. Первоочередным направлением работы Черниговского земского статистического отделения стало исследование видов землевладения губернии, что связывалось с аграрным характером региона. Соответственно, изучение производительности земледельческой деятельности как предпосылки изучения действительной ценности и доходности земли имело первоочередное значение для земского хозяйства. Поскольку, от их результативности во многом зависела финансовая самостоятельность земства – фундамент для развертывания полноценной земской деятельности.

Ключевые слова: Черниговская губерния, земство, земская статистика, статистические исследования, налогообложение.

Nataliya Doroshok

SOME ISSUES IN THE ACTIVITY OF CHERNIGOV ZEMSTVO'S STATISTICS

The article reviews the main results of practical statistical service in the Chernihiv zemstvo. The primary direction of the work Chernihiv provincial statistical department was to study the types of the landownership of gubernia, which was connected with the agrarian character of the region. Accordingly, the study of agricultural productivity as preconditions for determining the real value and profitability of land acquired the paramount importance for the zemsky management. Indeed, the financial self-sufficiency of zemstvo – the foundation for the arrangement of zemstvos activities largely depended on their effectiveness.

Key words: Chernihiv gubernia, zemstvo, zemstvo's statistics, statistical research, taxation.

УДК 94(477)«18/19»:656.815.3

Юлія Різник

ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОЇ ПОШТИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Автор статті розглянув та проаналізував особливості організації та діяльності сільської пошти Правобережжя в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Досліджено форми та методи функціонування пошти у сільській місцевості, її підвиди. Розкрито питання роботи волосних правлінь зі звичайними поштовими операціями та поштових пунктів при волосних правліннях, їх особливості та відмінності. На основі наявної джерельної та історіографічної бази охарактеризовано здійснення поштових операцій при поштових і залізничних станціях.

Ключові слова: сільська пошта, волосні правління, поштові та залізничні станції, поштові операції, Правобережна Україна.

Поштова галузь в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., незважаючи на певні позитивні покращення в організації мережі зв'язку, ще не відповідала вимогам часу. Зокрема, державна поштова служба не мала можливості доставляти поштову кореспонденцію адресатам, що жили на території повітів. Кореспонденція надходила лише до повітового центру, звідки всіма можливими способами доставлялася адресатам до місця призначення. Проблему забезпечення цілісним поштовим зв'язком сільського населення мали б вирішити волосні правління, поштові та залізничні станції, однак самостійно їм цього здійснити не вдалося.

Проблема особливостей організації та функціонування сільської пошти на Правобережжі та й взагалі в Україні є недослідженою. Основні факти з історії сільської пошти висвітлені у працях Н. Соколова [1–2] та Д. Яворського [3–5], які були сучасниками подій становлення зазначеного виду поштової справи. Діяльність сільських поштових закладів у губерніях та повітах, як один із способів розширення мережі зв'язку, досліджено у праці В. Бізіної [6], яка розкрила основні етапи становлення та особливості діяльності сільських пошт в українських губерніях. Окремі аспекти діяльності сільської пошти простежили у своїх наукових доробках сучасні дослідники О. Федорченко [7] та Н. Галич [8].

Питанню організації сільської пошти недостатньо приділено уваги, тому прагнемо проаналізувати особливості організації та діяльності сільської пошти Правобережжя в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Маємо на меті дослідити форми та методи функціонування пошти у сільській місцевості, її підвиди, висвітлити питання роботи поштових пунктів при волосних правліннях та волосних правлінь зі звичайними поштовими операціями, їх особливості та відмінності. На основі наявної джерельної та історіографічної бази охарактеризувати здійснення поштових операцій при поштових і залізничних станціях.

Органи місцевого самоврядування, які проводили різноманітні заходи, не зуміли організувати у сільській місцевості необхідну кількість поштових установ та не змогли задовольнити відповідні тому часу потреби населення у засобах комунікації. Нові види і форми поштового та поштово-телеграфного зв'язку на віддаленій від міста території, які запропонував російський уряд, можна назвати сільською поштою, адже головним її завданням вважалося наближення установ зв'язку саме до сільського населення. У 1830 р. вийшло положення «Про облаштування поштової частини». Ним визначалася постійна сума на сільську кореспонденцію залежно від потреб за попередні роки. Тому надбавка витрат при такому визначеному обмеженні ставала неможливою. Через це губернські і повітові поштові контори на підвідомчих їм територіях намагалися уникати прийому сільської кореспонденції. У цьому полягала значна причина призупинення загального розвитку сільської пошти, хоча вона через своє просте облаштування була зручною та необхідною. Для державної казни вона виявилася не тільки не збитковою, а навпаки, приносила досить значну суму прибутку.

Після розгляду положення, вирішили здійснити певні зміни і корективи до нього – до листопаду 1932 р. затвердити прийом і видачу сільської кореспонденції на всіх без винятку поштових станціях, де це не відбувалося раніше. Суму витрат на папір, сургуч та інше канцелярське обладнання визначалася в розмірі 6 крб. сріблом щорічно. Видатки ці вираховували із загального прибутку від збору за сільську кореспонденцію [1, с. 261–262]. Прийом і видачу сільської кореспонденції затвердили в дійсно необхідних місцях, зокрема в промислових, торгових місцевостях, у яких проживала значна кількість населення. Так, в 1842 р. сільські пошти існували

лише в 163 селах імперії. Внаслідок організації сільської пошти, вона отримала подальший розвиток завдяки поширенню операцій на всі види поштової кореспонденції [2, с. 52].

До історії виникнення сільської пошти відносяться деякі матеріали Поштового департаменту та Департаменту виконавчої поліції, починаючи з 40-х рр. XIX ст., в тому числі «проект установи розсильної пошти повітами для приватної кореспонденції», представлений в 1840 р. поштовим чиновником М. Семичевим [2, с. 51]. Наступне положення щодо організації сільської пошти вийшло 31 березня 1842 р. Ним пропонувалося, щоб сума витрат для облаштування поштових станцій сільської кореспонденції щорічно вносилися до кошторису державних витрат поштового відомства. Згадані положення 1832 та 1842 рр. згодом ввійшли до Поштового уставу 1857 р. у вигляді статей 484–487 [1, с. 262].

У зв'язку із утворенням сільської пошти утворилася інша подібна установа поштового відомства – розсильна пошта повітами для приватної простої кореспонденції. Повітова пошта була заснована в 1840 р. Її проект полягав у тому, що відносини різних осіб, які проживали в одному повіті, часто супроводжувалися незручностями через значні відстані. А розсилка великої кількості гінців задля прискорення швидкості доставки листів теж не була можливою. Незручності ці ліквідовувалися лише із заснуванням розсильної пошти повітами, зосереджуючи приватну кореспонденцію при поштовій конторі у повітовому місті. Введення такої розсильної пошти мало корисну ціль – доставити поштовому відомству нові прибутки. До того ж, на її утримання не потребувалося значних витрат, хіба що збільшення оплати чиновникам за працю, яка не входила в коло їх обов'язків [1, с. 263]. Все ж, як свідчать донесення губернаторів та начальників поштових округів за 1840–1866 рр., розсильна пошта не отримала широкого розповсюдження, оскільки необхідність в ній найбільш селян була ще незначною [2, с. 51]. Усі міри, які приймали задля її підтримки залишилися безуспішними [9, с. 823].

Заснування розсильної пошти відбувалося за певних обставин. Кожен поміщик, який постійно проживав у своєму маєтку, мав щотижневі відносини з поштовою конторою, здійснюючи віддачу листів і посилок на пошту та прийом кореспонденції на його ім'я. Коли ж відкрили при поштових конторах прийом листів для повітової кореспонденції, кожен мав вигоду відправляти з тим же гінцем і свої листи особам, що жили в тому повіті, вносячи плату, яка визначалася за зберігання його листів до пересилки їх гінцями [1, с. 263]. Гроші, які надходили за листи внутрішньої кореспонденції, записувалися або в загальний прибуток поштового збору, або заносилися в спеціально заведену для цього книгу, відповідно до розпорядження керівництва. Для обліку сум, що надходили від повітової кореспонденції, заводили спеціальну книгу. В ній кожен гінець, який здавав листи, записував кількість наданих ним листів і скільки за встановленою платою ним внесено грошей [1, с. 264].

Для доставки в сільські місцевості казенної кореспонденції та приватних звичайних листів використовувалися також поштові коні, яких утримували при повітових земських судах для роз'їзду чиновників. Умови здачі в утримання пошти при повітових земських судах, кількість кореспонденції, доставленої з її допомогою в сільські місцевості, відпуск засобів на її утримання за рахунок земської повинності регулювалися Міністерством внутрішніх справ [2, с. 51–52].

Покращенню обслуговування сільського населення сприяла створена в 1843 р. в деяких губерніях за проектом комітету для створення загального плану пошт в імперії однокінна верхова пошта, що перевозила звичайну приватну і казенну кореспонденцію між повітовими містами. У 1846 р. Поштовий департамент за представленням губернаторів склав «відомість заснованим і передбачуваним верховим однокінним поштам, в якій зібрані відомості про верхові пошти деяких губерній імперії». Відомо, що в другій половині XIX ст. значну частину поштової кореспонденції в сільську місцевість доставляла земська пошта [2, с. 52].

З відомостей з'їздів мирових посередників про грошові витрати за 1900 р. у Волинській губернії на утримання сільської пошти в повітах витрачено такі суми коштів: Овруцький – 13766,7 крб., Житомирський – 26852,35 крб., Луцький – 20673,67 крб., Дубенський – 19895,98 крб., Ковельський – 21899,78 крб., Володимир-Волинський – 25430,12 крб., Старокостянтинівський – 18518,4 крб., Заславський – 16385,8 крб., Острозький – 13847 крб., Кременецький – 16891 крб., Новгород-Волинський – 23908,62 крб., Ровенський – 19202,56 крб. [10, арк. 2 зв. – 3].

У Волинській губернії в 1900 р. на одну особу утримання сільської пошти припадало 19,9 % від загальної суми зборів. У середньому одна особа сплачувала 21,9 копійок (далі – коп.). Сума в повітах була наступною: Овруцький – 19 коп., Житомирський – 16 коп., Луцький – 45,5 коп., Дубенський – 25,3 коп., Ковельський – 17,7 коп., Володимир-Волинський – 16 коп., Ровенський – 20 коп., Старокостянтинівський – 25 коп., Заславський – 18,8 коп., Острозький – 20,2 коп., Кременецький – 19 коп., Новоград-Волинський – 20,5 коп. [10, арк. 29 зв. – 30].

Думки про поштові операції при волосних правліннях виникли в 90-х рр. XIX ст. і отримали практичне застосування в 1895 р., коли виробництво поштових операцій було організоване при 22

волосних правліннях. В основу цієї нової для волосних правлінь діяльності покладено тимчасові правила про здійснення при волосних правліннях продажі знаків оплати поштової кореспонденції та прийому і її видачі від 29 липня 1894 р. Відповідно до цих правил при волосних правліннях проводили лише декілька операцій: прийом звичайної приватної кореспонденції та її видачу [6, с. 32]. Через певний час цю незручність помітили й самі ж органи адміністрації, тому 21 лютого 1896 р. видано циркуляр під № 11, яким дозволено при волосних правліннях приймати та видавати також казенні листи [11, с. 113–114]. Але й цей дозвіл не задовольнив потреби місцевого населення. Прослідковується декілька причин: значна відстань до найближчого поштового відділення та запропоноване вузьке коло поштових послуг [12, с. 106]. Тому 23 жовтня 1899 р. опублікували розпорядження Міністерства внутрішніх справ під № 150 в «Урядовому веснике» про тимчасові поштові правила. В цих правилах ішлося про те, що волосним правлінням дозволялося здійснювати продаж знаків поштової оплати, а також видавати і приймати просту та рекомендовану кореспонденцію. Згодом, 24 січня 1900 р., затверджено нові правила «Про виробництво поштових операцій при волосних правліннях», які знову були перевидані у 1912 р. [3, с. 460–461]. 21 лютого 1904 р. видано циркуляр, в якому наказувалося при волосних правліннях розширили діяльність поштових операцій. Зробити це потрібно завдяки збільшенню найменувань послуг операцій (було дозволено здійснювати поштові перекази) [1, с. 33].

Виробництво поштових операцій при волосних правліннях розвивалося швидкими темпами. І це зрозуміло, адже сільські жителі, які відправляли і отримували кореспонденцію лише «з okazjiю» з найближчого міста, з цього часу мали можливість користуватися поштою при посередництві волосного правління, де вони за своїми особистими та судовими справами бували якщо не щоденно, то двічі–тричі рази на тиждень. Про їх актуальність свідчить кількість волосних правлінь, які здійснювали поштові операції. У 1902 р. їх в імперії було 88, у 1903 р. – 469, а в 1912 р. нараховувалося 1922. Збільшилася кількість і губерній, де при волосних правліннях відкрили виробництво поштових операцій з 20 в 1902 р. – до 73 в 1912 р. Виробництво поштових операцій при волосних правліннях покладалося на сільську адміністрацію за винагороду від казни. В середньому, кожне волосне правління з виробництвом поштових операцій обходилося казні в 170–180 крб. на рік [3, с. 461–462].

При волосних правліннях обов'язки були розділені таким чином: волосний старшина здійснював загальний нагляд, а волосний писар відповідав за поштові операції. Проте поєднання обов'язків негативно впливало на поштову справу, адже це відволікало від виконання своїх основних обов'язків, а поштові операції займали останні місця у списку зобов'язань членів волосних правлінь [12, с.108]. Прийом та видача кореспонденції у волосних правліннях були платними: за бандероль з періодикою брали 5 коп., за казенну пошту – 1 коп., за приватний лист – 3 коп. Обслуговування клієнтів проводили з 8 – до 14 год. [13, с. 169].

Для того, щоб розширити коло користувачів сільською поштою, уряд вирішив скористатися поштовими станціями. На поштових станціях з 1805 р., де передбачалися посади доглядачів, організували видачу та прийом простої кореспонденції [2, с. 18]. Помітним недоліком цього виду сільської пошти було те, що прості поштові операції проводилися у населених пунктах, що розміщувалися на трактах, залишаючи поза увагою місцевості за ними. У сільській місцевості гальмувала розвиток поштового сполучення й відсутність продажу знаків поштової оплати. Продавати поштові марки при станціях дозволили тільки в 1891 р. [14, с. 48].

Якщо ж місцеві жителі хотіли, щоб замість поштової станції у них було поштове відділення, де були б присутні всі види послуг, вони повинні вкласти в її організацію 195 крб. (з яких 120 крб. на трирічний запас канцелярського приладдя та 75 крб. – на облаштування приміщення). Окрім того, якщо існувала потреба у приміщенні для поштаря, вони мали організувати і це за свій рахунок [15, с. 87]. Звичайно, дотримання висунутих умов залежало від низки чинників: кількість населення, економічний та соціальний розвиток населеного пункту та ін. Як виняток з правил прослідковується наявність заможних жителів, які брали на себе всі затрати по реорганізації поштових відділень.

Зокрема, про наполегливість населення, довготривалість відкриття поштового відділення в с. Ходаки Овруцького повіту Волинської губернії знаходимо відомості у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Києві. Село Ходаки знаходилося поряд з навколишніми селами в радіусі 5 верств, де проживало близько 15 тис. населення, а найближча поштово-телеграфна контора – Іскоростень, в 12 верствах. Місцеві жителі, починаючи з 3 квітня 1913 р., просили відкрити тут поштове відділення першої черги [16, арк. 2].

4 травня 1913 р. місцевий священик Василь Юркевич, який подавав це прохання, отримав відповідь, що при відкритті нових поштових закладів, зацікавлені особи надають, зазвичай, наступну допомогу казні: 1) надають безкоштовно на 3 роки приміщення із 4–5 кімнат і кухні, з опаленням і світлом; 2) беруть на себе безкоштовне перевезення пошти до найближчого поштового закладу чи залізнично-дорожньої станції упродовж 3 років; 3) вносять одночасно 300 крб.

на обладнання закладу меблями та на канцелярські потреби в найближчі 3 роки. До того ж, с. Ходаки поставили у другу чергу на відкриття поштового відділення (відкриття проводили в залежності від відомостей на цей предмет сум і в порядку черги раніше поданих заяв) [16, арк. 5]. Жителі села 2 липня 1913 р. були ознайомлені з цими вимогами і відразу розпочали роботу щодо вирішення всіх вказаних питань, адже населення відгукнулося одногосно виконати їх, усвідомлюючи важливість цього закладу. Відбувся збір заяв від найближчих сіл за відкриття відділення саме в цьому селі: с. Каленське, с. Зербовщина, с. Чернявки, с. Купча, с. Меднева Слобода, с. Горачов, с. Бардь – більшість з переліком та підписами місцевого сільського населення [16, арк. 4].

Лише 24 січня 1914 р. вирішено відкрити поштове відділення в с. Ходаки, оскільки воно було центральним і зручним пунктом для всього району. Відкриття закладу на той час відповідало потребам місцевого населення та інтересам казни [16, арк. 47]. 1 лютого 1916 р. в с. Ходаки відкрито поштове відділення. Окрім цього, жителі розпочали наполегливо просити також про відкриття телеграфу [16, арк. 117].

У середньому витрати в 1902–1913 рр. на одну поштову установу становили 383 крб. Адже щоб її відкрити, необхідно було вкласти чималу суму коштів. Зазначимо перелік меблів, господарських речей та інших предметів, необхідних для відкриття закладів: ікона, портрет государя імператора, бар'єр ясенювого дерева, стіл ясенювого дерева для сортування та закладення простої кореспонденції, такий же для прийому та закладення страхової кореспонденції, стіл для прийому і ведення книг поштового виробництва, стіл для канцелярських потреб, стіл із соснового дерева для приготування батареї, шафа з ясенювого дерева для сортування і зберігання простої кореспонденції, така ж із полицями для зберігання інструкцій, справ з поточною перепискою і звітністю, незадіяних книг, телеграфних бланків та катушок стрічки, така ж із полицями для зберігання повісток, переліків та новин, підготовлених до висилки в контрольну палату, така ж для зберігання задіяних книг, оправдальних до них документів, архівних справ та інших документів про грошові та посилокні кореспонденції, така ж для зберігання інструментів та іншого приладдя, скриня дубова чи ясенюва для зберігання страхової кореспонденції, бланків, асигнацій і знаків поштової оплати, така ж для зберігання посилок, стілець ясенювого дерева, табурет з ясенювого дерева, ліжко із круглого заліза, диван з ясенювого дерева, полиця батарейна із дерева, щільна штора і ясенювий карниз, вішалка настінна з ясенювого дерева, відро залізне для води, кружка для води, рукомийник мідний з тазом, лампа керосинова столова, підсвічник мідний [17, арк. 43–44 зв.].

Державна Дума в 1913 р. висунула побажання, «щоб при волосних правліннях і, по можливості, при всіх залізно-дорожніх станціях були організовані операції прийому і відправки всякого роду кореспонденції та посилок, а також переказу грошей» [4, с. 853]. З цього можна зробити висновок, що правління надавало особливого значення здійсненню поштових операцій при таких закладах, вважаючи, що цим шляхом можна наблизити пошту до населення і надати жителям сільської місцевості можливість відправляти і отримувати кореспонденцію найбільш зручним і дешевим способом.

Такі ж погляди мало і поштове відомство, яке досить уважно відносилося до всіх клопотань волосних сходів і місцевого губерньського керівництва про відкриття виробництва поштових операцій при волосних правліннях, і щорічно збільшувало їхню кількість, яка на 1 травня 1913 р. складала 2222. У справі відкриття в широких масштабах поштових операційна станціях залізничних доріг та при волосних правліннях затримки траплялися через незалежні від поштово-телеграфного відомства обставини, а саме через губерньську та залізно-дорожню адміністрацію [4, с. 853]. Що стосується губерній, при волосних правліннях яких відкрилися поштові операції в 1913 р., то їх кількість становила 2, з яких одна – Подільська губернія, – на Правобережжі [4, с. 853]. Стосовно фінансового питання справи, за виробництво поштових операцій керівні особи волосних правлень, або ж волосні писарі, отримували винагороду в розмірі 100–120 крб. Окрім того на кожне волосне правління виділялося 40 крб. на рік на канцелярські потреби. Загалом, на 1 травня 1913 р. витрачено 391,240 крб., це в середньому 176 крб. на кожне волосне правління, тобто сума, як і за попередній 1912 р. [4, с. 858].

Залізничні дороги надавали поштовому відомству значну допомогу у досягненні можливості швидких поштових відносин, а залізно-дорожні станції сприяли поштовому відомству у поширенні мережі поштових закладів. З часу встановлення залізно-дорожнього руху повсюдно відкривалася видача простої кореспонденції, яку отримували залізно-дорожні агенти безпосередньо із поштових вагонів. У 1868 р. кількість таких залізно-дорожніх станцій складала 331. Згодом поштово-телеграфне відомство скористалося залізничними станціями для створення при них прийому і видачі кореспонденції різного роду, створивши з цих станцій допоміжні поштові відділення. Однак поштове відомство мало певні перешкоди: кількість залізно-дорожніх станцій з виробництвом поштових операцій знаходилася в прямій залежності від залізничного будівництва і прокладання

нових ліній [3, с. 466]. Поштово-телеграфне керівництво наприкінці XIX ст. поклало надії на залізничні станції щодо поширення поштового зв'язку у сільській місцевості: розглядалися питання організації простих поштових операцій на залізничних станціях. Філателіст А. Ільштейн назвав їх «територіальні поштові відділення при залізничних станціях» [18, с. 49].

24 січня 1900 р. видано закон, згідно з яким організувалися поштові установи на залізничних станціях та визначалася їх діяльність. Залізничні станції надавали досить невеликий перелік поштових послуг (видача та прийом простої кореспонденція і рекомендованих листів), а за законом від 21 лютого 1904 р. дозволили й видачу та прийом поштових переказів [6, с. 33]. Потрібно зазначити, що поштово-телеграфне керівництво, перш ніж відкрити таку установу, звертало увагу на економічну доцільність, адже це мінімальні витрати та ризик при максимальній прибутковості. Головне управління пошт і телеграфів також не було проти того, щоб на відкриття цих установ вносили кошти зацікавлені місцеві жителі [1, с. 255]. Установи при залізничних станціях, які утримувало населення, на 75% забезпечувалися опаленням і освітленням та на 90 % приміщенням. Окрім цього, на кожну поштово-телеграфну установу жителі сплачували близько 6,67 крб. на рік, а на пошту – у середньому 81,71 крб. (різниця виплат тому, що за рахунок держави купувалося технічне обладнання у поштово-телеграфні установи).

Хоч кількість залізнично-дорожніх станцій з виробництвом поштових операцій з кожним роком збільшувалася, проте кількість волосних правлінь з такими ж послугами була більшою в 4 рази. На 1902 р. кількість залізничних станцій, які надавали поштові послуги, складала 32, а в 1912 р. – 534 [3, с. 467]. Виробництво поштових операцій на залізничних станціях обходилося казни в середньому в 2 рази дорожче, ніж при волосних правліннях, і складало 360–400 крб. на рік. Загалом, витрати казни на виробництво поштових операцій на станціях залізничних доріг та при волосних правліннях перевищували 0,5 млн крб. на рік [3, с. 470].

Щодо залізничних станцій, на яких проводили поштові операції, на їх утримання станом на 1913 р. витратили 229,060 крб., що в середньому складало 400 крб. на кожну станцію. В дійсності ця сума коливалася від 200 – до 500 крб., а іноді й до 1000 крб. Таким чином, виробництво поштових операцій на кожній залізнично-дорожній станції обходилося в середньому в 2,5 рази дорожче, ніж при волосних правліннях. Загалом, на виробництво поштових операцій при волосних правліннях і на станціях залізничних доріг у 1913 р. казна виділила 640 тис. крб., тобто на 80 тис. крб. більше, ніж за попередній 1912 р. [4, с. 859].

Отже, зі створенням виробництва поштових операцій на станціях залізничних доріг та при волосних правліннях поштове відомство стало на шлях у питанні наближення пошти до населення. Це призвело до збільшення кількості поштових закладів і дало можливість всім прошаркам населення мати більші зручності в користуванні поштою. Вважалося, що поштові операції при поштових та залізничних станціях, волосних правліннях разом мали б забезпечити сільське населення поштовим зв'язком, який відповідав би часу. Проте, як свідчить зазначений матеріал, цього не трапилося. Поштові установи з повним переліком послуг у провінціях сягали недостатньої кількості.

Таким чином, уряд Російської імперії, спостерігаючи незабезпеченість жителів сіл поштовим зв'язком, застосовував заходи щодо розширення поштової-телеграфної мережі в провінції. Втім відсутність чіткого й багатонадійного плану відносно форм та методів функціонування пошти у сільській місцевості сформувала кілька підвидів сільської пошти. Все ж незабезпеченість стандартним механізмом функціонування та сферою послуг вносило розлад у їхню діяльність. Саме тому ніякий із підвидів сільської пошти не зміг самотужки вирішити питання забезпечення сільських жителів цілісним поштовим зв'язком.

Список використаних джерел

1. Соколов Н. И. Об учреждении в России сельской почты / Н. И. Соколов // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1897. – Февраль. – С. 254–266.
2. Соколов Н. И. Почта и телеграф в XIX столетии / Н. И. Соколов // Министерство внутренних дел. Исторический очерк. 1802–1902. – [Приложение второе]. – СПб.: Типография министерства внутренних дел, 1902. – С. 1–123.
3. Яворский Н. Д. Почтовые операции при волосных правлениях и на станциях железных дорог за последние десятилетие 1902–1912 гг. / Н. Д. Яворский // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1913. – Июнь. – С. 460–470.
4. Яворский Н. Д. Почтовые операции при волостных правлениях на станциях железных дорог в 1913 г. / Н. Д. Яворский // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1913. – Декабрь. – С. 852–861.
5. Яворский Н. Д. Развитие сети почтово-телеграфных учреждений в 1916 г. / Н. Д. Яворский // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1917. – Январь. – С. 44–64.
6. Бизина В. Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта) / В. Г. Бизина. – К., 2000. – 91 с.
7. Федорченко О. В. Розвиток поштового зв'язку в Таврійській і Херсонській губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / Федорченко Олег Володимирович; Херсонський національний технічний університет. – Херсон, 2011. – 387 с.
8. Галич Н. В. Розвиток поштової справи в Україні у XIX – на початку XX ст.: дис. канд. іст. наук: 07.00.01

/ Галич Наталія Василівна; Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2012. – 210 с. 9. Об учреждении в России земской почты // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел неофициальный. – 1897. – Август. – С. 823–848. 10. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАЛ України), ф. 442, оп. 701, спр. 383, 53 арк. 11. Циркуляр начальника ГУПиТ о производстве волостными правлениями приема и выдачи казенных писем // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1896. – № 3. – С. 113–114. 12. Лурье Ф. Черные кабинеты / Ф. Лурье // Родина. – 1991. – № 9–10. – С. 106–108. 13. Извлечение из правил почтовых сношений, почтово-телеграфные округа, отделы перевозок почт, почтово-телеграфные и почтовые учреждения, волостные правления и железнодорожные станции, производящие почтовые операции, и почтовые вагоны / Сост. под ред. И. И. Рклицкаго. – СПб.: Тип-фия Министерства путей сообщения, 1909. – С. 169. 14. Об установлении продажи знаков почтовой оплаты на конных почтовых станциях // Почтово-телеграфный журнал. – Отдел официальный. – 1912. – № 5. – С. 47–48. 15. Сборник постановлений и распоряжений по почтово-телеграфному ведомству. Внутренняя служба в почтовых учреждениях. [В четырех частях] / Составил А. Аскарханов. – Самара, 1910. – 144 с. 16. ЦДАЛ України, ф. 696, оп. 1, спр. 336, 117 арк. 17. Державний архів Житомирської області, ф. 628, оп. 1, спр. 1, 194 арк. 18. Ильштейн А. Железнодорожная почта России / А. Ильштейн // Филателия. – 1992. – № 11. – С. 47–49.

Юлія Ризник

ОРГАНИЗАЦИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СЕЛЬСКОЙ ПОЧТЫ ПРАВОБЕРЕЖЬЯ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – ВНАЧАЛЕ XX ВВ.

Автор статьи рассмотрел и проанализировал особенности организации и деятельности сельской почты Правобережья во второй половине XIX – начале XX вв. Исследованы формы и методы функционирования почты в сельской местности, ее подвиды. Раскрыты вопросы работы волостных правлений с простыми почтовыми операциями и почтовых пунктов при волостных правлениях, их особенности и различия. На основе имеющейся источниковой и историографической базы охарактеризованы осуществления почтовых операций при почтовых и железнодорожных станциях.

Ключевые слова: сельская почта, волостные правления, почтовые и железнодорожные станции, почтовые операции, Правобережная Украина.

Yulia Riznyk

STRUCTURE AND FUNCTIONING OF RURAL POST OFFICES OF THE RIGHT-BANK UKRAINE IN THE SECOND HALF OF XIX – BEGINNING OF XX CENTURY

The author of the article has reviewed and analyzed peculiarities of the structure and functioning of rural post offices of the right-Bank Ukraine in the second half of XIX – beginning of XX century. Forms and methods of postal operation in rural areas, as well as post office subdivisions, have been studied. The performance of elementary postal operations by district governance (volost) and its post offices, their features and differences have been brought to light. Based on the available sources and historiographical data, postal operations at postal and railway stations have been characterized.

Key words: rural mail (post offices), district governance (volost), postal and railway stations, postal operations, Right-Bank Ukraine.

УДК 001.891:614.253.1(477–25)(091) «18/19»

Інна Левченко

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІКАРІВ-ЧЛЕНІВ КИЇВСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті аналізується науково-практична діяльність членів київських медичних товариств у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на основі аналізу законодавчих документів, архівних матеріалів, а також медичної періодики розглянуто наукові досягнення вчених у медичній сфері знань. У статті розкриваються найважливіші теоретичні та практичні аспекти епідеміології, бактеріології, хірургії, терапії, морфології, які закладалися ученими київських медичних товариств. Для впровадження наукових доробок вчені неодноразово виступали ініціаторами створення різноманітних комісій, для подолання небезпечних інфекційних хвороб. Члени київських медичних товариств ознайомлювалися зі світовими досягненнями в галузі епідеміології, бактеріології, терапії, хірургії та застосовували їх у своїй практичній діяльності на батьківщині. Наукова діяльність членів товариств спрямовувалася на подолання та профілактику різних епідемій, діагностику захворювань, пошук та обґрунтування ефективних засобів лікування небезпечних хвороб.

Ключові слова: Київське медичне товариство, епідеміологія, профілактика, наукові досягнення, наукові повідомлення.

Залежно від взаємодії політичних, суспільних і наукових чинників, на кожному історичному етапі переважали ті чи інші форми організації наукових досліджень. Особливо вагоме місце в історії набуття знань посідають громадсько-наукові об'єднання, зокрема наукові товариства. Створення товариств, зокрема медичного профілю, стало однією з форм організації наукової діяльності, що поширювалася в ХІХ – на початку ХХ ст.

Теоретико-методологічні та практичні засади наукової діяльності київських медичних товариств у другій половині ХІХ – початку ХХ ст. не були предметом ґрунтовного дослідження науковців.

В українській історіографії останніх років з'явилася низка праць, присвячених діяльності медичних товариств Київщини. Так, С. Руда проаналізувала наукову спадщину засновника Київського товариства лікарів Г. Мінха [5], Я. Гніткевич висвітлив внесок деяких українських вчених у розвиток світової медицини [7]. Деякі науковці провели детальний аналіз наукової діяльності деяких членів медичних товариств [8–11; 13–15].

Метою нашого дослідження стало вивчення внеску вчених медичних товариств Київщини в розробку науково-теоретичних засад різних напрямків медицини та їх практичного впровадження у другій половині ХІХ – початку ХХ ст.

Джерельною базою дослідження слугували протоколи засідань Київського медичного товариства, звіти про діяльність, праці членів товариства, які друкувалися в «Трудах Київського медичного товариства».

Товариства лікарів Київщини відіграли помітну роль у розвитку медичної науки не лише в Російській імперії, а й далеко за її межами. Члени товариств систематично заслуховували доповіді про відкриття в теоретичній і клінічній медицині, знайомилися з новими досягненнями медичної науки і техніки.

Найбільш широку наукову діяльність об'єднання лікарів Київщини розгорнуло в другій половині ХІХ ст. Згідно зі статутом, прийнятим у 1850 р., передбачалося обговорення доповідей про досягнення не лише вітчизняної, а й світової медичної науки, повідомлення про цікаві випадки із медичної практики з демонстрацією хворих тощо. На засіданнях Київського товариства лікарів широко розглядалися питання боротьби з епідемічними та соціальними хворобами, захворюваності та смертності населення, санітарного стану міста та інші.

Дослідник В. Плющ підкреслював, щоб висвітлити наукову діяльність товариства київських лікарів, зміст доповідей, що були прочитані на його засіданнях, треба було б написати цілі томи [1, с. 1].

Але варто зазначити, що зроблені доповіді на засіданнях товариства вражали своєю чисельністю та різноманітністю. Зокрема, упродовж р. (1888–1889 рр.) члени товариства прочитали 30 доповідей, які по окремим спеціальностям розподілялись наступним чином: з хірургії – 7, приватній патології і терапії – 5, офтальмології – 5, патологічній анатомії – 3, дитячим хворобам – 2, бактеріології – 2, фізіології – 1, загальній патології – 1, фармакології – 1, демонстрації інструментів –

1, звітам – 1 та промова одна. Важливим було те, що 22 доповіді зроблено п'ятнадцятьма членами товариства, а 8 – сторонніми слухачами [2, с. 131]. У 1890–1891 рр. на засіданнях товариства заслухано 25 доповідей, які стосувалися проблем сифілісу, допомоги при нещасних випадках, хвороб очей, зубної болі, повітря, інфекційних хвороб тощо. Найактивнішим доповідачем був голова товариства Н. Хржонщевський, який доповідав сім разів [3, с. 18].

На початку виникнення мікробіології в Україні вже проводилися цікаві та оригінальні дослідження. Українські вчені у другій половині XIX ст. випередили багатьох зарубіжних дослідників, створюючи дуже важливі положення, які й сьогодні мають велике значення: вплив зовнішнього середовища на життєдіяльність мікроорганізмів, мінливість мікробів, роль нервової системи в імунитеті та багато іншого. У витоків мікробіологічних досліджень в Україні стояли представники різних медичних спеціальностей, вивчалися питання, важливі як у загальнонауковому напрямку, так і необхідні для охорони здоров'я. багато цікавого й нового для того часу було зроблено в напрямках діагностики інфекційних захворювань, пошуків найефективніших методів лікування окремих хвороб.

Київська школа мікробіологів формувалась всесвітньо відомими вченими, членами київського товариства лікарів Г. Мінхом, В. Високовичем, В. Підвисоцьким, Д. Заболотним, О. Павловським.

Григорій Миколайович Мінх (1835–1896 рр.) – лікар-інфекціоніст, епідеміолог і патологоанатом очолював у Київському університеті кафедру патологічної анатомії з 1876 по 1894 рр., досліджуючи епідемію чуми у Ветлянці, він зустрівся з випадками захворювання на проказу і вирішив знову приїхати до Астраханської губернії з метою більш детально дослідити цю маловивчену на той час хворобу. Проте, для більш повного з'ясування питань, пов'язаних з її етіологією, йому знадобилося побувати і в інших місцях: у Кубанській, Терській та Херсонській губерніях, у Криму, в Єгипті та Палестині. Результати трирічних експедицій із вивчення прокази (здійснених частково за власні кошти) Г. Мінх виклав на VII Російському з'їзді природознавців і лікарів, що відбувався в Одесі у 1883 р., а у більш широкому обсязі – у праці «Проказа (*lepra album*) на півдні Росії» (1884–1887 рр.) [4, с.141].

У своїх виступах та працях Григорій Миколайович доводив заразливість прокази, що мало принципове значення. На його думку, хвороба мала припинятися за умови застосування необхідних санітарно-гігієнічних заходів і єдиним дійовим заходом у боротьбі з нею рекомендував відділення хворих від здорових. Дослідник писав: «Я вважаю не тільки корисним, але й необхідним, щоб медична адміністрація визнала проказу хворобою заразною, а відокремлення хворих – обов'язковим» [5, с. 66–67].

Варто зазначити наукові праці вченого, які і на сьогодні є актуальним, а саме: «До патології сибірської язви» («Московська медична газета», 1868 р.), «Гемороїчна оспа» («Труди лікарів Одоївської лікарні»), «Про високу ймовірність переносу поворотного і сипного тифів з допомогою комах» («Хірургічний Літопис», 1877 р.), «Чума в Росії» (1898 р., видання після смерті автора на кошти його сім'ї) [4].

Григорій Миколайович став широковідомим за самовіддані дослідження на собі. Він увів собі кров хворого на поворотний тиф і важко захворів, але у такий спосіб вперше довів заразність хворих та передачу хвороби кровососними комахами.

Засновником київської школи мікробіологів вважають учня Л. Ценковського мікробіолога, епідеміолога і патологоанатома Володимира Костянтиновича Високовича (1854–1912 рр.). Розпочинаючи свою науково-практичну діяльність повітовим лікарем [6, арк. 2], вчений досягнув надзвичайних успіхів у медичній сфері. Він одним із перших приготував черевнотифозну сироватку, встановив профілактичну дію протичумної сироватки, двічі брав участь у ліквідації спалахів чуми в Одесі (1901–1910 рр.), під його керівництвом працювала експедиція для боротьби з чумою в Індії [7, с. 111].

У праці «Про долю мікробів, уведених у кров» (1886 р.) він першим довів, що через 15–30 хвилин після введення у кров бактерії зникають, їх захоплюють ендотеліальні клітини судин, особливо в органах із сповільненим кровообігом, таких, як селезінка, печінка, кістковий мозок, легені, лімфатичні вузли. За словами дослідника Н. Мельникова-Розведенкова, цим відкриттям В. Високович «обезсмертив своє ім'я в історії експериментальної патології і пов'язав своє ім'я з найбільш блискучими сторінками розвитку бактеріології 1884–1886 рр.» [8, с. 6].

Варто зазначити, що виконані В. Високовичем дослідження були високо оцінені фахівцями і вважались основними та провідними в патології. Всі 72 науково-літературні праці вченого, в яких висвітлено інфекційні хвороби (чуму, холеру, черевний тиф), проблеми сполучної тканини, питання бактеріології, туберкульозу, злоякісні пухлини, – виконані ретельно й сумлінно, написані гарною літературною мовою з класичною силою і чіткістю. Дослідження Володимира Костянтиновича набули поширення в наукових колах Західної Європи і висунули науковця з України в перші ряди патологоанатомів тієї доби [9, с. 7].

Наукові дослідження в галузі мікробіології, імунітету, патології інфекцій, ендокринології проводив Володимир Валеріанович Підвисоцький (1857–1913 рр.). Отримавши ґрунтовну наукову підготовку від учителів Г. Мінха, П. Перемежка та Н. Хржонцевського, молодий вчений з ентузіазмом взявся досліджувати маловивчені проблеми у медичній галузі знань.

Володимир Валеріанович розпочинав свою діяльність як морфолог, і перша його студентська наукова робота про будову підшлункової залози була виконана під керівництвом гістолога П. Перемежка. Надалі морфологічні дослідження починають поєднуватися з експериментальними, і докторська дисертація, підготовлена в лабораторії Циглера (Тюбінген, Німеччина), носить вже суто експериментальний характер. Різнобічність наукових інтересів позначилися на його підручнику «Основи загальної та експериментальної патології» (1891 р.), який 4 рази перевидавався в Росії та 7 разів за кордоном [10, с. 104].

У 1882 р. вчений випускає у світ свою працю «Кефір (Бродило і лікувальний напій із молока корови)», яка одразу приносить йому велику популярність, а в майбутньому витримає ще 5 видань. Важливим науковим досягненням В. Підвисоцького можна вважати введення мікробіології у вітчизняну загальну патологію і дав класифікацію інфекційних хвороб [11].

В лабораторіях разом зі студентами талановитий вчений досліджував багато цікавих проблем. Основними напрямками наукової роботи були традиційні експериментально-морфологічні та медико-біологічні дослідження в галузі бактеріології та імунології. Передусім він вивчав питання регенерації тканин. Результати досліджень викладає у працях «Про відродження тканини окремих залоз після поранення» (1886), «Закони відродження при нормальних і патологічних умовах» (1887 р.). У 1889 р. В. Підвисоцький цікавиться питаннями онкології. У праці «Нові точки зору для обґрунтування теорії подразливості при виникненні раку та інших злоякісних пухлин» він пише про велике значення у процесі появи пухлини механічних, фізичних і хімічних подразників [12, с. 22].

Вагомі дослідження у галузі бактеріології та епідеміології здійснив талановитий вчений Олександр Дмитрович Павловський (1857–1944 рр.). Будучи тривалий час членом Київського товариства лікарів, займаючись дослідженнями інфекційних хвороб, він мав за мету створити відповідний осередок вчених-медиків, які б переймалися проблемами протидії заразним хворобам. У 1894 р. за його ініціативи створено Київське товариство боротьби із заразними хворобами [13, с. 14].

Основні наукові праці вченого присвячені вивченню етіології, патогенезу, дифтерії, туберкульозу, холери та хірургічних інфекцій. У 1887 р. вчений запропонував лікування сибірської язви бактеріями – антагоністами, а у 1892 р. довів, що запалювальний процес в організмі людини має захисну функцію. Не менш значимими були досягнення, які стосувались створення препарату риносклерину для лікування риносклерому (1897 р.), живильного середовища для туберкульозних бактерій та дослідження по вивченню взаємодії мікробів та організму. На засіданні Товариства київських лікарів, яке відбулося в день відкриття Товариства для боротьби із заразними хворобами (21 жовтня 1896 р.), О. Павловський виступив із доповіддю на тему «Заразні хвороби та боротьба з ними» [14, с. 27].

Доповіді О. Павловського слухачі зустрічали зі значним інтересом, адже проблеми етіології та бактеріології чуми були малодослідженими. Спочатку він ознайомлював присутніх з характером захворювання та роботою з вивчення чуми, потім повідомляв про результати власних досліджень. Висновок доповідача був таким: «Чума є хворобою контагиозною по суті, яка передається людині шляхом зіткнення – контакту і переносу. Боротьба з чумою, в сучасній, культурній державі, повинна бути боротьбою із заразою науки, тобто шляхом культурних і наукових заходів» [15, с. 96].

Засновником Київської наукової школи епідеміологів, представники якої шукали шляхи боротьби з епідеміями, вважається видатний мікробіолог і епідеміолог, член медичного товариства Данило Кирилович Заболотний (1866–1929 рр.). Разом зі своїми учнями він зробив значний внесок в розробку наукових підвалин епідеміології.

Його наукові висновки базувалися на багатому фактичному матеріалі, на подвижницькій практичній боротьбі з інфекційними захворюваннями. У 1897 р. брав участь в експедиції з вивчення чуми в Монголії, Китаї, Забайкаллі, Ірані, Аравії, Месопотамії, киргизьких степах, Поволжжі, Туркестані, Шотландії та ін. [16, с. 140–144].

Широта наукових інтересів, енциклопедична освіченість, стремління до розгадки все нових і нових таємниць природи допомогли академіку і багато до нього не зрозумілих загально біологічних проблем. Це праці по мікрофлорі снігу, води лиманів і вивчення мікробів, які світяться. Його дуже цікавила їх природа, змінність і мікробні «пейзажі» води, землі, людського тіла, харчових продуктів [17, с. 17]. Торкнувся талановитий дослідник і таких важливих для лікувальної практики захворювань, як дифтерія, газова гангрена і туберкульоз. А мрією дослідника було створення ідеальних полімікробних вакцин. На його рахунок створення чотирьох великих лабораторій по виробництву сироваток і вакцин для лікувальної практики, підвищення їх імуногенності, удосконалення і уніфікація

технології виготовлення [18, с. 243–244]. Не можна не вказати і на велику багаторічну активність по захисту масових профілактичних щеплень проти ряду важких захворювань.

Про міжнародне визнання, здобуте Д. Заболотним у боротьбі з інфекційними хворобами людини, свідчить французький орден Почесного Легіону, одержаний ним від Інституту Пастера у Парижі (нині цей орден та медаль зберігаються у Київському історичному музеї) [16, с. 140–144].

Отже, численні наукові проблеми, які досліджували вчені, були актуальними, новаторськими, перспективними, значення більшості із них для сучасної науки зберігається і дотепер. Ретельність виконання і результативність наукових робіт членів медичних товариств Київщини сприяли прогресу науки і багато з них в подальшому виділились в окремі галузі медицини. Напевно найвизначнішим досягненням вітчизняних вчених-медиків було започаткування та удосконалення найрізноманітніших напрямків медицини.

Список використаних джерел

1. Плющ В. нариси з історії української медичної науки та освіти / В. Плющ. – Мюнхен, 1970. – Кн. 1: Від початків української державності до XX ст. – 342 с. 2. Протокол засіданий Общества Киевских врачей с приложениями за 1888–1890 год // Труды Общества Киевских врачей. – Киев, 1889. – № 11. – 167 с. 3. Протокол засіданий Общества Киевских врачей с приложениями за 1887–1890 гт. // Труды Общества Киевских врачей. – Киев, 1891. – № 9. – 118 с. 4. Даль М. К. Григорий Николаевич Минх (1835–1896) / М. К. Даль. – К., 1956. – 141 с. 5. Руда С. П. Видатний вітчизняний лепролог Г. М. Минх / С. П. Руда // Актуальні питання теоретичної медицини. Актуальні питання клінічної медицини: матеріали науково-практичних конференцій студентів, молодих вчених, лікарів та викладачів (Суми, 21–23 квітня 2010 р.). – Суми: СумДУ, 2010. – С. 66–67. 6. Державний архів м. Києва, ф. 16, оп. 352, спр. 104, арк. 2. 7. Ганіткевич Я. В. Внесок українських лікарів у світову медицину / Я. В. Ганіткевич // Український медичний часопис, 2009. – Вип. 4 (72) – VII/VIII. – С.110–115. 8. Мельников-Разведенков Н. Ф. Профессор В. К. Высокович как патологоанатом / Н. Ф. Мельников-Разведенков. – Харьков, 1913. – 36 с. 9. Клейн Б. И. Высокович крупнейший русский микробиолог. (К сорокалетию со дня смерти) / Б. И. Клейн // Журнал микробиологии, эпидемиологии и инфекционных болезней. – К., 1950. – Вып. 1. – С.1–23. 10. Биць Ю. В. Володимир Валеріанович Підвисоцький – видатний український учений-патолог, педагог і громадський діяч (до 150-річчя від дня народження) / Ю. В. Биць // Фізіологічний журнал. – 2007. – Т. 53. – № 3. – С.103–105. 11. Володимир Валеріанович Підвисоцький. – Режим доступу: http://ebk.net.ua/Book/synopsis/ukrainska_elita/part4/002.htm. 12. Загальна мікробіологія, вірусологія, імунологія. Вибрані лекції: Навч. посібник / П. З. Протченко. – Одеса: Одес. держ. ун-т, 2002. – 298 с. 13. Левченко І. М. Роль Київського, Харківського та Новоросійського медичних товариств у розвитку вітчизняної науки / І. М. Левченко // Науковий вісник Ужгородського університету, серія «Історія». – Ужгород, 2014. – Вип. 2 (33). – С.13–17. 14. Павловский А. Д. О приготовлении противодифтерийной сыворотки в Киеве и о способах ее применения / А. Д. Павловский // Труды О-ва киевских врачей с приложениями протоколов. – К., 1896. – С.27. 15. Павловский А. Д. Этиология (бактериология) и серотерапия бубонной чумы / А. Д. Павловский // Труды физико-медицинского общества. – Вып. 1. – 1899. – № 11. – С. 80–96. 16. Заболотний Данило Кирилович / Шаров І. Вчені України: 100 видатних імен. – К.: Артес, 2006. – С. 140–144. 17. Міленушкін Ю. І. Видатний діяч вітчизняної медицини / Д. К. Заболотний. – Москва, «Знание», 1954. – 24 с. 18. Незабутні постаті / [Авт.-упор. О. Матвійчук, Н. Струк.; Ред. кол.: В. В. Скопенко, О. В. Третяк, Л. В. Губерський, О. К. Закусило, В. І. Андрейцев, В. Ф. Колесник та ін.]. – Київ: Світ успіху, 2005. – С. 243–244.

Інна Левченко

НАУЧНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВРАЧЕЙ-ЧЛЕНОВ КИЕВСКОГО ОБЪЕДИНЕНИЙ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – ВНАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье анализируется научно-практическая деятельность членов киевских медицинских обществ во второй половине XIX – вначале XX вв. на основе анализа законодательных документов, архивных материалов, а также медицинской периодики рассмотрены научные достижения ученых в сфере медицинской знаний. В статье раскрываются важнейшие теоретические и практические аспекты эпидемиологии, бактериологии, хирургии, терапии, морфология, которая закладывалась учеными киевских медицинских обществ. Для внедрения научных доработок ученые неоднократно выступали в качестве инициаторов создания разнообразных комиссий, для преодоления опасных инфекционных болезней. Члены киевских медицинских обществ знакомились с мировыми достижениями в отрасли эпидемиологии, бактериологии, терапии, хирургии и применяли их в своей практической деятельности на родине. Научная деятельность членов обществ была направлена на преодоление и профилактику разных эпидемий, диагностику заболеваний, поиск и обоснование эффективных средств лечения опасных болезней.

Ключевые слова: Киевское медицинское общество, эпидемиология, профилактика, научные достижения, научные сообщения.

Inna Levchenko**SCIENTIFIC ACTIVITIES MEMBER OF KIEV DOCTORS ASSOCIATIONS
IN THE LATE NINETEENTH – EARLY TWENTIETH CENTURY**

The article analyzes the scientific and practical activities of members of medical societies Kiev in the late nineteenth – early twentieth century. based on the analysis of legal documents, archival materials, and medical journals reviewed scientific achievements of scientists in the field of medical knowledge. In the article the most important theoretical and practical aspects of epidemiology, bacteriology, surgery, therapy, morphology, scientists are laying Kiev medical societies. For the implementation of scientific achievements of scientists were repeatedly initiated the establishment of various commissions to combat infectious diseases. The members of the Kiev medical societies acquainted with global advances in epidemiology, bacteriology, treatment, surgery and used them in their practice at home. Science Society members was aimed at preventing and overcoming various epidemics, disease diagnosis, search and study effective treatments for dangerous diseases.

Key words: Kyiv Medical Society, epidemiology, prevention, academic achievement, academic posts.

УДК 94(477.7)(=112.2)**Олексій Замуруйцев, Олександр Жиряков****АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В НІМЕЦЬКИХ І МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ
ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.**

У статті розкрито особливості аграрних відносин у німецькомовних поселеннях півдня сучасної України в пореформений період. Спираючись на відповідний статистичний матеріал, автори, на прикладі німецьких і менонітських колоній Бердянського й Мелітопольського повітів тодішньої Таврійської губернії, висвітлюють найбільш характерні риси та процеси, що відбувалися в земельно-правових відносинах і соціально-економічному житті німецьких колоністів того часу. Ці процеси значною мірою визначили основні напрямки та економічні пріоритети в розвитку колоністських господарств, які відіграли помітну роль у загальному економічному піднесенні південного регіону нашої країни в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: общинне землеволодіння, приватне землеволодіння, міноратне право, звичаєве право, колоністське законодавство.

У сучасній вітчизняній історіографії утвердилася думка, що стала певною мірою хрестоматійною, про важливу роль німецькомовних колоністів в економічному піднесенні Півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Це, насамперед, стосувалося їх сільського господарства, яке, на переконання багатьох дослідників, вважалось зразковим. Доволі часто німці й меноніти виступали новаторами у використанні агротехнічних прийомів, у розробленні більш досконалих сільськогосподарських машин тощо. Усе це знаходило широке застосування в місцевому населенні та сприяло загальному зростанню економіки регіону.

Основою колоністського господарства, його своєрідним становим хребтом було велике землеволодіння, яке в той час швидко поширювалося на нові території. Саме тому, на нашу думку, вивчення аграрних, зокрема земельно-правових відносин, що побутували в колоністському середовищі у визначений період і слугували важливим каталізатором інших процесів, залишається актуальним і сьогодні.

Перші наукові роботи в цьому напрямку належать російським дослідникам А. Клаусу [1], В. Постникову [2], К. Вернеру й С. Харизоменову [3], К. Линдемману [4]. Проте їх праці носили переважно описовий характер і висвітлювали загальні питання розвитку колоністського землеволодіння того часу. У радянський період ця тематика не набула продовження, а в наш час лише частково знайшла своє відображення в працях сучасних науковців, зокрема Ю. Берестеня [5], М. Белікової [6] і Т. Захарченко [7].

Мета статті полягає у дослідженні аграрних, зокрема земельно-правових відносин, які існували у німецьких і менонітських анклавах Таврійської губернії та їх вплив на загальний розвиток колоністського землеволодіння у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Дослідники початку ХХ ст. чітко вказували, що для німців і менонітів була характерна общинна й приватна форми власності на землю. Перша з них становила основу колоністського землеволодіння й належала до його так званої «общинно-пайової» або «общинно-дворової» форми. За нею, земля була власністю не окремих господарів, а всієї громади, яка контролювала

землекористування. Землю ділили на певну кількість однакових ділянок (наділів), які розподілялися між колоністами. Земельні наділи підлягали періодичному перерозподілу між колоністськими господарствами для збереження їх знакової цінності. Без дозволу громади землю, якою наділялися колоністи, не можна було ані продати, ані передати у спадок.

За джерелами кінця XIX ст. можна виділити такі найхарактерніші риси німецької колоніальної громади Півдня України. Продаж і купівля землі в межах колоніальних округів були можливими лише з дозволу $\frac{2}{3}$ усіх дорослих колоністів, які мали право голосу на громадському зібранні (сході). У колоністів це поширювалося не лише на общинну землю, а й на землю, що була викуплена в приватну власність. Німці й меноніти намагалися продавати землю лише своїм колоністам і не допускали її переходу до інших рук. Колоністські громади, передовсім менонітські, всіляко обмежували збільшення землеволодіння заможних господарств у своїх колоніях, забороняючи концентрувати в одних руках понад встановлену ними норму землі. Громадяни проводили регулярні перерозподіли польових ділянок під час обміну орної землі на вигони й скороченні роздрібнення земельних ділянок. Загальні розміри наділу залишалися незмінними. Громадські збори (сходи) колоній встановлювали певні зобов'язання щодо сівозміни польових ділянок, які мали виконувати всі господарі. Це стосувалося, наприклад, вибору місця й розміру земельної площі для орного пару або парових рослин (кукурудзи, картоплі, баштанних). Цими зобов'язаннями визначалася також певна кількість худоби, яка утримувалася на громадському вигоні та її кількість від кожного господарства громади. Такі правила землекористування були й у нових німецьких поселеннях, заснованих на купленій землі в другій половині XIX – на початку XX ст. Їх адміністративна структура та форми землеволодіння в загальних рисах повторювали аналогічну структуру колишніх німецьких колоній на надільних землях, що була сформована ще на початку XIX ст. [8, с. 38–39].

На земельні відносини в німецьких і менонітських колоніях впливали як певні законодавчі акти, так і норми звичаєвого права. Офіційно до 1871 р. вони регулювалися відповідними статтями «Статуту про колонії», згідно з яким колоністи спершу отримували землю не особисто, а як громадську власність кожної колонії, яку заборонялося відчужувати стороннім особам. Спадкоємцем батьківської ділянки міг бути лише молодший син (міноратне право). Якщо останній через малий вік або інші причини не міг успадкувати земельний наділ, батько мав право призначити йому опікуна чи іншого спадкоємця з числа своїх синів або родичів. У всіх випадках законом не дозволялося ділити надільні землі між декількома нащадками. На відміну від цього, рухоме й нерухоме майно ділилося між усіма спадкоємцями на певні частки, які в німців і менонітів дещо різнилися. Так, наприклад, у німців, якщо в заповіті не містилося конкретних вказівок, $\frac{1}{4}$ частина рухомого майна передавалася вдові й ще $\frac{1}{4}$ частина донькам небіжчика, а все інше в рівних частках розподілялося між його синами. Якщо синів не було, то вдова й доньки мали право володіти земельними наділом доти, доки одна з дівчат не виходила заміж. З цього часу це право переходило назавжди до її чоловіка [9, с. 70–71]. Натомість у менонітів усе майно (окрім землі) ділилося на однакові частки між спадкоємцями померлого, незалежного від їх статі [10, арк. 34–36].

Таке становище зберігалось до 60-х рр. XIX ст., коли уряд вніс питання земельного успадкування в межі земельного російського законодавства. Останнє передбачало вільний розподіл землі між усіма нащадками. Однак швидкого роздрібнення німецького землеволодіння це не спричинило. У нових умовах німці й меноніти намагалися тривалий час уберегти свої наділи від поділу на частки, допускаючи це лише як виняток. Причина цього крилася в тому, що значна частина колоністів, насамперед заможні господарі, була безпосередньо зацікавлена в збереженні старого порядку успадкування, який надавав їм певні економічні переваги й був пов'язаний зі звичаями та традиціями. Це, зокрема, стосувалося менонітів, які офіційно звернулися до уряду з проханням юридично визнати подальшу чинність норм звичаєвого права в питаннях успадкування, які б підкріплювалися відповідними законами. У відповідь на це в листі Міністерства внутрішніх справ на ім'я таврійського губернатора повідомлялося, що на підставі порядку успадкування земель від 16 липня 1871 р. колоністи набували право керуватися в цьому питанні загальним законом або ж чинним місцевим звичаєм, залежно від їх бажання [11, арк. 30–32].

Фактично це зумовило появу нового права успадкування, у якому поєднувалися риси обох норм. Як і раніше, німці й меноніти намагалися передавати землю у спадок лише одному з нащадків. Проте відтепер став можливим поділ певного земельного наділу між двома спадкоємцями на дві однакові частини. В окремих випадках він ділився на $\frac{3}{4}$ і $\frac{1}{4}$ частини певного наділу відповідно. Однак подальше роздрібнення цих ділянок (як і так званих «малих господарств») не допускалося. Земля успадковувалася одним з нащадків лише з дозволу всіх спадкоємців. За його відсутності, земля виставлялася на загальний аукціон, де її мав право придбати кожен, хто давав більшу суму. Рухоме й нерухоме майно могло також виставлятися на продаж. Отримані за нього гроші, після сплати боргів померлого, розподілялися між його спадкоємцями. У німців, у такому разі, перевагу надавали синам-спадкоємцям [12, с. 59–60].

Реформа 1871 р. також внесла зміни й до земельного права колоністів. Згідно з правилами від 4 червня 1871 р., за колоністами зберігалися усі наділи, отримані ними раніше [13, арк. 33].

Зміни в та інші події 60-х рр. XIX ст. призвели до певних зрушень у загальній структурі колоністського землеволодіння. Джерела того часу свідчать про наявність декількох груп землевласників у колоніях Таврійської губернії. До першої групи входили власники стандартних або повних господарств, що мали 60–65 десятин (далі – дес.) землі, так звані «grosswirth'sshafren». До другої групи належали так звані «половинні господарства» («halbwirthshafren»), що володіли 30–32 дес. землі, які виникли внаслідок поділу частини повних господарств. Третю групу утворили малі господарства («falcinwirthshafren») з 12–14 дес. землі. Окрему групу становили «anwohne'ru», що мали лише садибу з присадибною земельною ділянкою й просто безземельні колоністи «landlose» [14, с. 24]. Інформацію щодо співвідношення між різними групами господарств менонітів Бердянського повіту (1867–1907 рр.) подано у таблиці 1.

Таблиця 1

Дані про співвідношення різних груп господарств у менонітів Бердянського повіту (1867–1907 рр.)

	Групи господарств	1867 р.	1890 р.	1907 р.
I.	Повні господарства	1290 (33,8 %)	1225 (38,8 %)	892 (31,5 %)
II.	Половинні господарства	322 (8,4%)	351 (11,1%)	594 (21%)
III.	Малі господарства	1304 (34,2%)	1009 (32%)	554 (19,5%)
IV.	Безземельні господарства	890 (23,3%)	595 (18,8%)	787 (27,8%)
V.	Загальна кількість господарств	3806	3150	2825

[15, с. 10–12; 16, с. 130–131].

Подібна ситуація була характерна й для німецьких колоній Мелітопольського повіту, наприклад для поселень Пришибської та Ейгенфельдської волостей, про що свідчать відповідні дані за 1890 й 1907 рр. (див. таблицю 2).

Таблиця 2

Дані про співвідношення різних груп господарств у колоніях Пришибської та Ейгенфельдської волостей Мелітопольського повіту (1890–1907 рр.)

	Групи господарств	1890 р.	1907 р.
I.	Повні господарства	1254 (64,7 %)	796 (49,5 %)
II.	Половинні господарства	137 (7 %)	316 (19,6 %)
III.	Малі господарства	281 (19,5 %)	187 (11,6 %)
IV.	Безземельні господарства	264 (13,6 %)	309 (19,2 %)
V.	Загальна кількість господарств	1936	1608

[17, с. 11; 18, с. 346–347, 358–359].

Наведені показники дали змогу дійти певних висновків. Так, у другій половині XIX ст., внаслідок скасування мінорату й розвитку приватної власності на землю, у німців й менонітів Півдня України розпочався процес роздрібнення їх колоністського землеволодіння, який, проте, тривалий час був досить повільним. Доказом цього є той факт, що навіть на початку XX ст. повні господарства в німців і менонітів становили значний відсоток. Однак земельне розшарування поволі посилювалося, про що свідчить поступове скорочення загальної кількості повних господарств і водночас збільшення половинних господарств (II-а група). Цей процес відбувався також за рахунок частини малих господарств, чим пояснюється зменшення їх загальної кількості в окремих групах колоній. Разом з тим, збільшується загальна кількість безземельних колоністів, хоча вона й не досягала рівня середини XIX ст. Фактично ж, земельне розшарування було досить інтенсивним, але його певною мірою приховувала значна міграція німців з колоністських волостей на нові землі. Її прямим наслідком стало загальне зменшення в абсолютних цифрах кількості колоністських господарств майже в усіх досліджуваних групах німецьких і менонітських поселень на початку XX ст., порівняно з попереднім періодом.

Отже, в німецьких і менонітських колоніях була поширена подвірно-общинна форма землеволодіння. Основні питання землекористування регулювалися самими колоністськими громадами. У німців і менонітів Півдня України, на відміну від інших категорій селян, до середини 60-х рр. XIX ст. не практикувалося роздрібнення власних земельних ділянок між своїми нащадками.

У другій половині XIX ст., внаслідок скасування міноратного права, у колоністському середовищі поступово посилюється земельне розшарування. Однак цей процес тривалий час стримували самі німецькі колоністи, які намагалися таким чином зберегти економічну ефективність власних господарств і не допустити їх подрібнення між нащадками. Земельне розшарування серед колоністів, яке поступово посилювалося, водночас пом'якшувалося широкою німецькою земельною експансією на нові території. Великі (або так звані «повні») господарства, які наприкінці

XIX – на початку XX ст. залишалися основою сільськогосподарського виробництва в німецьких колоністів, були одним з важливих чинників, що забезпечував їм значну економічну перевагу над іншими групами населення регіону в зазначений період.

Список використаних джерел

1. Клаус А. Наши колонии / А. Клаус. – СПб.: Тип. В. В. Нусвольта, 1869. – 455 с.
2. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
3. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители К. Вернер и С. Харизоменов. – Ч. 1. – Отд. 1. – М., 1887. – 128+131+51 с.
4. Линдеман К. Э. Прекращение землевладения и землевладение поселян-собственников: Указы 2 февраля-13 февраля 1915 г. и 10, 15 июля и 19 августа 1916 г. и их влияние на экономическое состояние Южной России / К. Э. Линдеман. – М., 1917. – 384 с.
5. Берестень Ю. В. Земельні відносини в менонітських колоніях Півдня України та їх суспільні наслідки (60–90-ті роки XIX століття): автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. В. Берестень. – Запоріжжя, ЗДНУ, 2006. – 21 с.
6. Белікова М. В. Менонітські колонії Півдня України (1789–1917 рр.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.01 / Белікова Марина Володимирівна. – Запоріжжя, 2004. – 257 с.
7. Захарченко Т. К. Соціокультурний розвиток німецьких і менонітських колоній Північного Приазов'я (XIX – початок XX ст.): дис. ...канд. іст. наук: 07.00.02 / Захарченко Таїса Костянтинівна. – Дніпропетровськ, 2005. – 225 с.
8. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
9. Крестьянское хозяйство в Мелитопольском уезде. Составители К. Вернер и С. Харизоменов. – Ч. 1. – Отд. 1. – М., 1887. – 128+131+51 с.
10. Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 44, оп. 1, спр. 2014, 38 арк.
11. Там само, спр. 2014, 38 арк.
12. Календарь и памятная книга Таврической губернии на 1893 год. – Симферополь: Издательство Таврического губернского статистического комитета, 1893. – 250 с.
13. Держархів Автономної Республіки Крим, ф. 41, оп. 1, спр. 1750, 36 арк.
14. Клаус А. Наши колонии / А. Клаус. – СПб.: Тип. В. В. Нусвольта, 1869. – 455 с.
15. Сборник статистических сведений по Таврической губернии. Статистические таблицы о хозяйственном положении селений Бердянского уезда. – Т. V. – Симферополь, 1887. – 642 с.
16. Сборник по основной статистике. Подворная перепись Бердянского узда. – Выпуск. 1. – Симферополь: Статистическое Бюро Таврической губернии, 1909. – 1143 с.
17. Постников В. Е. Южнорусское крестьянское хозяйство / В. Е. Постников. – М., 1891. – 391 с.
18. Материалы подворной переписи Мелитопольского уезда. – Вып. 1: Сведения о крестьянских поселениях, скотоводстве, землевладении и землепользовании. – Симферополь, 1915. – 667 с.

Алексей Замуруйцев, Александр Жириков

АГРАРНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В НЕМЕЦКИХ И МЕНОНИТСКИХ ПОСЕЛЕНИЯХ ТАВРИЧЕСКОЙ ГУБЕРНИИ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX – ВНАЧАЛЕ XX ВВ.

В статье раскрываются особенности аграрных отношений в немецкоязычных поселениях юга современной Украины в пореформенный период. Опираясь на соответствующий статистический материал, авторы, на примере немецких и менонитских колоний Бердянского и Мелитопольского уездов тогдашней Таврической губернии, рассматривают наиболее характерные черты и процессы, которые происходили в земельно-правовых отношениях и социально-экономической жизни немецких колонистов того времени. Эти процессы в значительной мере определили основные направления и экономические приоритеты развития колонистских хозяйств, которые сыграли заметную роль в общем экономическом подъеме южного региона нашей страны во второй половине XIX – в начале XX вв.

Ключевые слова: общинное землевладение, частное землевладение, миноратное право, обычное право, колонистское законодательство.

Oleksiy Zamuruitsev, Oleksandr Zhyriakov

AGRARIAN RELATIONS IN GERMAN AND MENNONITE SETTLEMENTS OF TAVRIA PROVINCE IN THE SECOND HALF OF THE XIX – AT THE BEGINNING OF THE XX CENTURIES

In the article, the peculiarities of agrarian relations in German-speaking settlements in the south of modern Ukraine in the post-reformational period are studied. On the basis of the corresponding statistical material, authors, on the example of the German and Mennonite colonies of the Berdyansk and Melitopol uezd, the Taurian gubernia, consider the most characteristic features and processes which happened in land – law relations and social and economic life of the German colonists of that time. These processes, to a great extent, fixed the principal directions and economic priorities of the development of colonist farms which played a prominent part in general economic elation of the southern region of our country in the second half of the XIX – at the beginning of the XX century.

Key words: communal landowning, private landowning, minor law, common law, colonist legislation

УДК 02(09)(477.4)

Віталій Тацієнко

БЛАГОЧИННИЦЬКІ ТА ЦЕРКОВНІ БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті розглядається процес створення та розвитку благочинницьких та церковних бібліотек Київської єпархії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Встановлено, що в усіх округах єпархії книгозбірні формувалися завдяки внескам духовенства. Звичайно, відповідно до специфіки бібліотек, переважно передплачувалися релігійні видання. З'ясовано, що церковною адміністрацією визначався чіткий перелік творів для книгозбірень, з якими мали ознайомлюватись священники. Проте, фонди бібліотек, особливо церковних, були нечисленними.

Ключові слова: благочинницькі та церковні бібліотеки, передплата, православне духовенство, Київська єпархія, благочинницький округ.

Останні десятиліття релігійна проблематика набуває все більшої популярності серед науковців. Проте, деякі питання залишаються недостатньо вивченими, як от створення, діяльність окружних та церковних бібліотек. Функціонування книгозбірень, підпорядкованих Подільському єпархіальному відомству, досліджував О. Айвазян [1], на рівні Київської єпархії окремих аспектів проблеми торкалася Т. Кузнець [2]. Однак дослідження формування церковних бібліотек в Київській єпархії зазначеного періоду ще не привертало увагу вчених.

З метою підвищення освіченості духовенства у Київській єпархії з початку 60-х рр. ХІХ ст., почали створюватися благочинницькі та церковні бібліотеки. Священнослужителі та церковнослужителі мали змогу збагачувати свої знання, позаяк не мали змоги купувати значну кількість літератури самостійно. 2 березня 1861 р. благочинний Києво-Подільського округу П. Лебединцев, від імені підзвітного духовенства, звернувся до митрополита з проханням створити окружну бібліотеку. П. Лебединцев акцентував увагу на обов'язку кожного священика слідкувати за сучасною духовною літературою, проте наголошував на фінансовій неможливості купувати всі релігійні журнали, яких нараховувалося на той час 16, для кожної церкви. Гроші на придбання видань передбачалося отримувати від церков благочинницького округу. Священик церкви Різдва Христового І. Жолтоножський запропонував розмістити книгозбірню у його церкві, де він виконуватиме обов'язки бібліотекаря. 3 березня митрополит не лише дав дозвіл, а й висловив бажання, щоб благочинні та духовенство єпархії потурбувалися про створення принаймні однієї бібліотеки на округ. Для їх відкриття не вимагалось спеціального дозволу, лише повідомлення єпархіальному керівництву про дату створення та список книг і журналів, з яких складалися книгозбірні [3, с. 23–24].

Відтак, у Київській єпархії розпочався процес створення окружних бібліотек. Вже у 1861 р. книгозбірні створено у 6-му благочинні Радомішльського повіту, на яку благочинний М. Успенський пожертвував 23 власні книги [4, с. 110], 1862 р. у 4-му благочинні Канівського повіту, 5-му благочинні Радомішльського [5, с. 36], 1-му благочинні Звенигородського у с. Мар'янівка, де бібліотека складалась з 28 видань. У тому ж окрузі книгозбірню створив благочинний І. Стасиневич при своїй церкві, на яку пожертвував 8 книг [6, с. 131]. Поступово кількість окружних бібліотек збільшувалася: у 1886 р. їх нараховувалося 16 [7, с. 116], у 1899 р. – 39 [8, арк. 50], а у 1914 р. – 81. Діяла також і одна єпархіальна бібліотека [9, с. 14].

В усіх округах єпархії книгозбірні формувалися завдяки внескам духовенства. Наприклад, на бібліотеку 1-го благочинницького округу Сквирського повіту жертвувалося по 2 крб. з парафії щорічно [10, с. 170], 1-го округу Звенигородського повіту – по 3 крб. [6, с. 131]. Однак часто траплялося, що внески надходили невчасно.

Основна діяльність благочинницьких бібліотек регламентувалася правилами, укладеними настоятелем Черкаського собору протоієреєм Ф. Александровичем, затвердженими митрополитом Арсенієм 18 травня 1862 р. Так, пункт 1 вимагав заведення для кожної книгозбірні двох шнурованих книг, скріплених підписом благочинного. У одній записувалися прибутки і витрати коштів, що йшли на облаштування бібліотеки, інша використовувалася для створення каталогу. Пункт 2 передбачав відокремлення книгозбірні від діяльності благочинного та перекладення обов'язків на бібліотекаря – одного з священників округу, затвердженого митрополитом. Пункт 3 наголошував на необхідності вибору літератури за потребою духовенства. Відтак, визначення видань відбувалося не інакше як на зібранні всіх священників округу під головуванням благочинного. Пункт 4 вимагав від бібліотекаря щорічно, до 10 січня, звітуватися перед благочинним про нові надходження, загальну кількість наявної літератури та її вартість. Пункт 5 зобов'язував благочинного або призначених двох священників, не пізніше останніх днів січня

перевіряти звіт та саму бібліотеку. Пункт 6 передбачав заохочення священників-бібліотекарів, які працювали для всього округу, вважаючи їх службу не нижче депутатської, а тих, хто тривалий час старанно виконували свої обов'язки, представляти до нагород від митрополита. Також благочинні щорічно, на початку грудня, мали повідомляти митрополита про наявні видання у книгозбірнях та нові надходження за звітний період [11, с. 100–101]. У кожній бібліотеці мав бути каталог, написаний розбірливим почерком з достатньою кількістю чистих аркушів для вписування нових видань. За наявності у книгозбірнях однакових примірників, рекомендувалося обмінювати їх у бібліотеках, де також було декілька однакових книг [12, с. 96].

Звичайно, відповідно до специфіки бібліотек, переважно виписувалися релігійні видання. Серед них журнали: «Руководство для сельских пастырей», «Воскресное чтение», «Православное обозрение», «Православный собеседник», «Душеполезное чтение», «Странник». Також фонди книгозбірень вміщували і світську періодику, зокрема, «Воскресный досуг», «Домашнюю беседу» тощо. Незважаючи на наявність книгозбірень, нерідко священство єпархії, за власні або церковні кошти, виписувало декілька видань в особисту бібліотеку. Ділилося ними між собою, а дорожчі видання могли виписувати на двох [13, с. 529–530, 533]. Більшість духовенства усвідомлювала важливість читання та самоосвіти. Відтак, на сторінках церковної періодици священники пропонували варіанти покращення діяльності бібліотек, наголошували на необхідності читання не лише релігійної, а й світської літератури, зокрема філософського змісту, історії, географії, кращих художніх творів [14, с. 80–82; 15, с. 390–393].

Церковною адміністрацією визначався чіткий перелік творів для окружних книгозбірень. Згідно із проектом організації благочинницьких бібліотек Київської єпархії 1905 р., схваленим єпархіальним місіонерським комітетом і затвердженим митрополитом, вони мали складатися з кращих видань тлумачення Св. Письма Старого і Нового Заповітів, догматичного і апологетичного богослов'я, історії та боротьби з місцевим сектантством (такий термін вживався на офіційному рівні), допомоги для ведення позабогослужбових бесід з вірянами та кращих духовних журналів. Зокрема, з тлумачення Св. Письма рекомендувалися: «Руководство к чтению и изучению Библии» Ф. Вігуру, «Толкование на паремии» єпископа Віссаріона, твори св. Іоанна Золотоуста, «Толковое Евангелие» і «Толковый Апостол» єпископа Михаїла, «Толковый Апостол» єпископа Никанора, тлумачення послань св. апостола Павла єпископом Феофаном, «Сборник статей по истолковательному и назидательному чтению Четвероевангелия, с библиографическим указателем» та «Сборник статей по истолковательному и назидательному чтению Деяний святых Апостолов и Апокалипсиса, с библиографическим указателем» М. Барсова. З догматичного і апологетичного богослів'я радили: «Православно-догматическое Богословие» митрополита Макарія, «Христианская апологетика» М. Рождественського, «Апология христианства» Х. Лютардта. З історії та боротьби проти сектантства визначалися: «Южнорусский штундизм» А. Рождественського, «Краткий очерк штундизма и свод текстов, направленных к его обличению» І. Стрельбицького, «Критический разбор вероисповедания русских сектантов-рационалистов: духоборцев, молокан и штундистов» П. Оболенського, «Миссионерские беседы с штунд-баптистами» Д. Боголюбова, брошури Донського єпархіального місіонера, священника М. Кутепова, «Миссионерский щит веры в ограждение от сектантских заблуждений» І. Смоліна. Як допомога для ведення позабогослужбових читань та бесід з парафіянами бажаними були брошури П. Нікольського, «Троицкие листки» та відповідні додатки до релігійної преси. З духовних журналів мали виписуватися: «Церковный вестник», «Странник», «Душеполезное чтение», «Миссионерское обозрение», «Православный путеводитель» та «Православное русское слово». За проектом окружні бібліотеки мали знаходитися у кожному благочинні. На їх створення в округах, де книгозбірень ще не було, передбачався одноразовий у необхідному розмірі грошовий внесок, а для їх поповнення збір від кожної церкви округу складав не менше 2 крб. у рік [16, с. 254–256].

Створювалися невеликі книгозбірні і при церквах. Єпархіальна адміністрація заохочувала духовенство до їх відкриття та наповнення літературою. У звіті Синоду про стан єпархії за 1875 р., київський митрополит відзначав прагнення до духовної самоосвіти серед парафіяльного духовенства, про що свідчило збільшення кількості релігійної літератури при церквах та благочинницьких бібліотеках, кількість якої складала 678 видань [17, арк. 7]. Чисельність церковних книгозбірень швидко зростала. У 1869 р. їх нараховувалось 514 (з них 107 утворені того ж року) [18, с. 118], у 1886 р. – 606 [7, с. 116], у 1899 р. при 1626 церквах єпархії (включаючи домові, цвинтарні, приписні), – 1130 [8, арк. 50], у 1914 р. – 1320 [9, с. 14]. Все ж фонди церковних бібліотек вміщували незначну кількість літератури. Часто перелік видань обмежувався одним або декількома десятками. В більшості це були богослужбові книги. Наприклад, на 1864 р. у благочинницькій бібліотеці 1-го округу Звенигородського повіту нараховувалося 142 книги, а у церковній с. Мар'янівки, того ж округу 14 [12, с. 96]. Бібліотечною літературою, зазвичай, користувалися лише священники.

Церковною владою рекомендувалися книги та періодичні видання для придбання парафіяльними бібліотеками, з якими мали ознайомлюватися священики. Так, 1864 р. митрополит Арсеній розпорядився про необхідність всім причтам більш заможніших церков отримувати журнал «Воскресное чтение». Того ж р. рекомендувалося виписувати принаймні один примірник на благочиння «Руководства для сельских пастырей», що видавався Київською духовною семінарією [19, с. 148–150]. Цей журнал рекомендувався і Синодом для церковних книгозбірень [20, с. 522]. Обов'язковою була передплата «Вестника Юго-Западной и Западной России», «як не тільки корисного, але за місцевими обставинами і нинішньому стану єпархії вельми для всіх потрібного» [19, с. 148–150] та «Церковных ведомостей» [21, с. 584]. ХХІХ-й київський єпархіяльний з'їзд, що проходив у жовтні 1913 р., рекомендував духовенству виписувати журнали «Свет Печерский», що видавався Києво-Печерською лаврою, «Миссионерское обозрение» і особливо газету «Колокол», «як єдиний в імперії церковно-політичний щоденний орган, який відповідає інтересам духовенства, поширює здорові патріотичні ідеї в суспільстві та християнські основи віри і життя, а незможному духовенству замінює два органи: церковні відомості та світську газету» [22, с. 53–55]. На 1881–1882 рр. Синод радив: «Круг поучений на все воскресные и праздничные дни в году» О. Белоцветова, «Православный календарь-указатель» Владимирова, «Систематический указатель статей духовных журналов и епархиальных ведомостей, по предмету св. писания Ветхого и Нового Завета» І. Знаменського [23, с. 368]. Також у 1882 р. рекомендувалося купувати бібліотеками більш заможніших церков та духовенству «Справочный и объяснительный словарь к Новому Завету» члена археографічної комісії при Міністерстві народної освіти П. Гільтебрандта. Видання складалося з п'яти книг і коштувало 10 або 15 крб., залежно від якості паперу [24, с. 140–141]. Особлива увага надавалася «Толковому Типикону» М. Скабаллановича [25, с. 725]. З розповсюдженням протестантських та інших віросповідань духовенству, особливо тих парафій, де були поширеними їх впливи, рекомендувалася література для боротьби з сектантством [26, с. 1136; 27, с. 700; 28, с. 917–918].

Таким чином, з початку 60-х рр. ХІХ ст. у Київській єпархії почали створюватись благочинницькі та церковні бібліотеки. Єпархіяльна адміністрація заохочувала духовенство сприяти їх організації та наповненню літературою. Хоча фонди бібліотек, особливо церковних, були не численними, все ж вони відігравали важливу роль у підвищенні освітнього рівня парафіяльного духовенства, забезпечували його ідеологічну та освітню діяльність.

Список використаних джерел

1. Айвазян О. Б. Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. / О. Б. Айвазян // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т. 16. – С. 51–63.
2. Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця ХVІІІ – початку ХХ століття / Т. В. Кузнець. – Умань, 2013. – 464 с.
3. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 2. – С. 21–26.
4. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1861. – № 12. – С. 106–110.
5. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 4. – С. 33–36.
6. Епархиальные распоряжения и известия // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 16. – С. 129–132.
7. Всеподданнейший отчет обер-пр.рора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1886 год. – СПб.: Синодальная типография, 1888. – X, 237, 129 с.
8. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України), ф. 127, оп. 1047, спр. 1301.
9. Всеподданнейший отчет обер-пр.рора Святейшего Синода по ведомству православного исповедания за 1914 год. – Петроград: Синодальная типография, 1916. – X, 328, 144 с.
10. Нечто о благочиннических библиотеках // Киевские епархиальные ведомости. – 1904. – № 8. – С. 169–173.
11. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1862. – № 12. – С. 99–102.
12. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 12. – С. 95–100.
13. Кое-что о наших благочиннических библиотеках // Киевские епархиальные ведомости. – 1869. – № 15. – С. 525–536.
14. Стельмашенко М. Потребность самообразования для духовенства и необходимость улучшения окружных благочиннических библиотек / М. Стельмашенко // Киевские епархиальные ведомости. – 1899. – № 2. – С. 77–82.
15. Дробницкий Н. К вопросу о самообразовании сельского духовенства / Н. Дробницкий // Киевские епархиальные ведомости. – 1899. – № 10. – С. 389–394.
16. От Киевской духов. Консистории // Киевские епархиальные ведомости. – 1905. – № 25. – С. 254–256.
17. ЦДАК України, ф. 127, оп. 1023, спр. 84.
18. Извлечение из всеподданнейшего отчета обер-пр.рора Святейшего Синода графа Д. Толстого по ведомству православного исповедания за 1869 г. – СПб.: Синодальная типография, 1870. – VIII, 283, 131 с.
19. Распоряжения епархиального начальства // Киевские епархиальные ведомости. – 1864. – № 18. – С. 147–152.
20. Объявления // Киевские епархиальные ведомости. – 1904. – № 46. – С. 521–522.
21. От Киевской Духовной Консистории // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 39. – С. 584.
22. Журналы заседаний ХХІХ Киевского Епархиального Съезда депутатов духовенства с 7–19 октября 1913 года // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 48. – С. 33–64.
23. Книги, рекомендованные определениями Св. Синода от сентября 1881 по сентябрь 1882 г. // Киевские епархиальные ведомости. – 1882. – № 20. – С. 368–369.
24. Список с журнала Киевской духовной Консистории 28 января – 6

февраля сего 1883 года состоявшегося // Киевские епархиальные ведомости. – 1883. – № 7. – С. 140–141. 25. Библиографическая заметка // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 26. – С. 724–725. 26. Библиографическая заметка // Киевские епархиальные ведомости. – 1904. – № 46. – С. 1135–1136. 27. Библиографическая заметка // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 25. – С. 699–700. 28. Библиографическая заметка // Киевские епархиальные ведомости. – 1913. – № 34. – С. 917–918.

Виталий Тациенко

БЛАГОЧИННИЧЕСКИЕ И ЦЕРКОВНЫЕ БИБЛИОТЕКИ КИЕВСКОЙ ЕПАРХИИ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье рассматривается процесс создания и развития благотворительных и церковных библиотек Киевской епархии во второй половине XIX – начале XX вв. Установлено, что во всех округах епархии библиотеки формировались благодаря взносам духовенства. Конечно, в соответствии со спецификой библиотек, преимущественно выписывались религиозные издания. Выяснено, что церковной администрацией определялся четкий перечень произведений для библиотек, с которыми следовало ознакомиться священникам. Однако, фонды библиотек, особенно церковных были не многочисленными.

Ключевые слова: благотворительные церковные библиотеки, подписка, православное духовенство, Киевская епархия, благотворительный округ.

Vitaliy Tatsiyenko

RURAL DEANS' AND CHURCH LIBRARIES OF THE KYIV EPARCHY (LATE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES)

The article discusses the process of creation and development of rural deans' and church libraries of the Kiev eparchy in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries. It has been stated that in all Eparchy districts libraries were formed with the help of the clergy's contributions. The libraries' specialization resulted in the fact that only religious publications were subscribed. It has been found out that the church administrations determined a clear list of works for the priests' reading in such libraries. However, the libraries' funds, especially church ones, were not numerous.

Key words: rural deans' and church libraries, subscription, the Orthodox clergy, the Kyiv Eparchy, rural dean's parish.

УДК 94(477)

Андрій Кліш

МОВНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ХРИСТІАНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ ГАЛИЧИНИ (КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Висвітлено значення мовного питання в українському національному русі кінця XIX – початку XX ст. крізь призму діяльності представників суспільно-християнської течії. З'ясовано їх роль у захисті української мови на законодавчому рівні.

Ключові слова: діяльність, суспільно-християнський рух, мовне питання, Галичина, українська мова.

Питання щодо ролі мови у державотворенні та її збереженні набуло особливого значення у контексті сучасної мовної ситуації в умовах глобалізації, що особливо поширилися на початку XXI ст. Українці Галичини упродовж кінця XIX – початку XX ст. докладали неабиякі зусилля для боротьби за національні права. Значну роль у цьому процесі відігравали політичні партії, що висували чимало вимог національно-культурного характеру.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати роль представників суспільно-християнської течії у вирішенні мовного питання у Галичині наприкінці XIX ст.

Науковий доробок дослідників із задекларованої проблематики обмежується публікаціями Т. Антошевського [1], А. Кліша [2–4], І. Левицького [5], І. Монолатія [6] та інших дослідників.

Зазначені автори в основному узагальнено аналізують суспільно-християнську течію. Проте окреслена нами проблема не знайшла ґрунтовного висвітлення у наукових публікаціях, тому аналіз історіографії дає змогу зробити висновок про те, що на сьогодні у науковій літературі відсутні праці, що ґрунтуються на дослідженні зазначеної проблеми, у яких було б з'ясовано роль християнських суспільників у розв'язанні мовного питання у Галичині наприкінці XIX ст.

Діячі суспільно-християнської течії наголошували на важливості й значенні рідної мови у житті суспільства. 6 лютого 1895 р. О. Барвінський, виступаючи на засіданні Державної Ради щодо

мовних питань, наголошував на тому, що «мова єсть власне тим сполучником, що зєднує індивідуа в різко визначні народні індивідуальности, кладе основи до їх окремішного істнованя і дає зарод до самостійного, питомого житя. Матерна мова єсть, отже, і остане природним органом наших найглибших думок, нашого внутрішнього житя, оно єсть сею животворною, творчою силою, і тому матерна мова так тісно звязана з самосвідомістю народности» [5, с. 39].

Пріоритетним питанням у становленні національної ідеї прихильники суспільно-християнської течії вважали мовне. Зокрема, вони зазначали, що «хто не плекає ідею національну, той дбає поперед все за мову. Тому і всі народи домагають ся іменно як найширших прав для своєї мови. Они дбають, щоби мова їх уживала ся не лише в житю родиннім, але і в житю прилюднім: в школі, церкви, урядї, науцї, в законодавствї і у всяких зносинах з властями» [7, с. 1].

О. Барвінський зауважував, що самовизнання беззаперечного права українців на функціонування рідної мови, підтримував такі ж мотивації й сусіднього народу: «Язык єсть першим й найголовнішим засобом духового і морального розвитку національности, позаяк виходить з душі народу і найліпше виявляє і виражає єго думки і чувства. Справа язикова належить отже до найважніших але неперечно і найтрудніших питань» [8, с. 41].

Окрім, того він заперечував твердження, що українська мова – «простонародний діалект, прибраний на скору руку сфабрикованою науковою термінологією» [9, с. 1–2] та вимагав у влади запровадити викладання обов'язкових предметів, зокрема всесвітньої історії, українською мовою.

Будучи переконаним у тому, що суспільно-політична ситуація в краї вимагає рівноправного функціонування обох мов унаслідок історичних причин, які неможливо змінити, О. Барвінський подав до Галицького сейму внесення щодо можливості запровадження в усіх школах обов'язкового вивчення української та польської мов [8, с. 40]. Він аргументував це тим, що таке нововведення стане передумовою позитивного розв'язання українсько-польського конфлікту. Зокрема, він зазначав: «Найпростішу дорогу до обопільного пізнання» не можна дозволити оминати, адже «суспільність руска як і польска не забезпечені перед потрясеннями, які можуть тяжко діткнути обидві народности; нехай же скуплять свої сили і полагожденем межинародних відносин зміцнять ся на чорну годину грози, яка може нас заскочити» [8, с. 44].

Підносячи значення рідної мови, О. Барвінський та його однодумці не заперечували важливість вивчення у школі польської мови. У сеймі і крайовій шкільній раді вони вимагали, щоб польська й українська мови були однаково трактовані й обов'язковими до вивчення у середніх школах. У цьому контексті вони вступали у суперечку з українськими націонал-радикалами, які заперечували необхідність вивчення українцями польської мови, бо польські кола не бажали вивчати українську. Християнські суспільники звертали увагу на те, що знання іноземних мов є ознакою високої культури особи, а націонал-радикали такими заявами уподібнювалися до польських шовіністів [8, с. 39].

Поряд з тим, відстоювалася думка про необхідність вдосконалення української наукової мови. Особливо на це питання зверталася увага, коли загострилось питання заснування українського університету, і тоді зайшла мова про відсутність української наукової термінології, без якої неможливий розвиток національної науки.

Це, на нашу думку, свідчить про те, що християнські суспільники виступали проти національного шовінізму. Зокрема, на думку О. Барвінського, молодь потрібно учити «своє любити а чуже шанувати».

Представники суспільно-християнської течії на законодавчому рівні намагалися добитися рівноправності українців та поляків у Галичині. 16 січня 1898 р. руський сеймовий клуб підтримав проект А. Вахнянина щодо врегулювання мовних взаємин в Галичині. Він передбачав усі аспекти використання української мови в судах та адміністрації [10, с. 2]. Слід зазначити, що до А. Вахнянина ніхто з українських депутатів аналогічного законопроекту не виносив на розгляд сейму. Характерною рисою цього законопроекту стало дотримання національної рівності та справедливості [11]. Йшлося про кардинальну реформу функціонування обох мов в адміністрації краю, притому на випадок схвалення законопроекту урядники мали б здавати екзамен з української мови [12, с. 191–193]. Це стало ще одним прикладом відстоювання А. Вахнянином національних прав галицьких українців. Для розгляду проекту створено адміністративну комісію, яка 20 січня 1898 р. прозвітувала, зазначивши доцільним вирішувати українсько-польські мовні взаємини у сеймі, без залучення Державної Ради. Комісія вважала за доцільне користуватися законами, прийнятими у 1867 і 1869 рр. і визнала обидві мови урядовими. Окрім того, вона не бачила причин особливого ставлення до мовного питання, оскільки українська і польська мови схожі настільки, що першу не потрібно вивчати спеціально [13, арк. 8–10].

Слід зазначити, що однією з форм захисту української мови християнські суспільники бачили розвиток освіти. Зокрема, О. Барвінський, за підтримки коаліції, вимагав у міністра освіти заснування української гімназії у Тернополі. Завдяки чому 14 жовтня 1898 р. її урочисто відкрито [4, с. 77–78].

Окрім того, часопис «Руслан» започаткував на своїх шпальтах постійну рубрику – «Занедбування і нехтованє наших народних прав», де викривалися проблеми ставлення до української мови у Галичині та Відні. Зазначалося, що не виконувалися положення, які регламентували мовні взаємини. Також наголошувалося, що й самі українці, зокрема й депутати та інтелігенція «топчуть свої права мовні» [16, с. 1–2].

6 червня 1899 р. відбулося засідання комітету парламентської коаліції за участю прем'єр-міністра Франца Антона фон Тун Гогенштейна. О. Барвінський відстоював необхідність вирішення мовної проблеми одночасно в усіх краях. Його підтримали чеські депутати. Спільно вони запропонували зазначити це питання у програмі коаліції, проте цю ідею не підтримали «Польське коло», австрійський «Католицький центр» та прем'єр-міністр, для якого пріоритетним було розв'язання німецько-чеського конфлікту. Фактично коаліція розпалася, а німецька лівиця намагалася утримати гегемонію над слов'янськими народами імперії, для чого виношувала ідею союзу з поляками [14, с. 1].

На загал у Державній Раді точилася боротьба між прихильниками та противниками федералізації й децентралізації влади у монархії Габсбургів. А. Вахнянин, виступаючи 27 жовтня 1899 р. у парламенті, під час дискусії над урядовою програмою, наголошував на важливості вирішення національного питання. Він підкреслював недопустимість одностороннього вирішення мовного питання для одних народів імперії за рахунок інших й пропонував надати усім народам рівні права та можливості. Відтермінування вирішення цієї проблеми загрожувало глибокою кризою для країни. Уряд М. Кларі, на думку А. Вахнянина, не був у змозі її вирішити. Він запропонував ідею перетворення Австро-Угорщини на національну федерацію під проводом династії Габсбургів [15, с. 1].

Через мовне питання точилися суперечки між москвофілами та народовцями. «Народна Рада» звернулася до громадськості із закликом писати петиції до крайової та центральної влади, якщо порушуються права української мови в повітових адміністраціях чи освіті. Християнські суспільники підтримали цю ідею та запропонували громадам звертатися до українських адвокатів, що надавали безоплатні консультації з громадських питань. Натомість москвофіли докоряли «Народній Раді», що вона вимагає листування з владою «недорозвинутою мовою», «наречієм» [17, с. 1]. Християнськими суспільниками це трактувалося як «національне ренегатство», народовців ніщо не могло поєднувати з москвофілами [18, с. 1].

Таким чином, християнські суспільники чітко розуміли вагу мовного питання. Вони на законодавчому рівні намагалися захистити українську мову. На жаль, переважна більшість з них не була реалізована через низку причин. Насамперед, українське представництво у законодавчих органах було незначним та слабким, щоб вирішувати важливі питання суспільно-політичного, економічного та культурно-освітнього життя українців. Попри те, зроблено О. Барвінським, А. Вахнянином та їх однодумцями доволі багато. За час їх депутатської каденції відкриті українські школи при семінаріях у Станиславові, Тернополі, Львові, українські класи в Коломиї та Перемишлі, видано розпорядження про навчання поляків української мови в гімназіях.

Список використаних джерел

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.) / Т. Антошевський. – Львів, 1997. – 36 с.
2. Кліш А. Питання захисту української мови в Галичині у діяльності християнських суспільників наприкінці XIX ст. / А. Кліш // Сучасна українська нація: мова, історія, культура: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю 16 березня 2016 р. з нагоди 15-річчя заснування кафедри українознавства / Наукові редактори: проф. Чопяк В. В., проф. Мальований А. В. – Львів: Друкарня ЛНМУ імені Данила Галицького, 2016. – С. 307–309.
3. Кліш А. Освітні аспекти діяльності суспільно-християнського руху в Східній Галичині (кін. XIX – поч. XX ст.) / А. Кліш // Збірник наукових праць Національного науково-дослідного інституту українознавства та всевітньої історії. – К., 2011. – Т. XXVIII. – С. 82–87.
4. Кліш А. Вплив представників суспільно-християнської течії на відкриття української гімназії в Тернополі / А. Кліш // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Тернопіль і Тернопілля в історії та культурі України і світу (від найдавніших часів до сьогодення)» / [За заг. ред. проф. І. С. Зуляка]. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. – Ч. 1. – С. 77–78.
5. Левицькій І. Александер Барвінській в історії культурного движенья руского народа на Прикарпатю / І. Левицькій. – Львів, 1901. – 118 с.
6. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія / І. Монолатій. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010. – 736 с.
7. Принципи національності // Руслан. – Ч. 21. – 26 січня (2 лютого) 1897. – С. 1–2.
8. Беседа п. Барвінського при мотивованю 1. внесена 23. січня 1896 // Правда. – 1896. – Ч. 3.
9. 3 нагоди рускої рускої гімназії в Тернополі // Руслан. – 1898. – Ч. 51.
10. 3 Сойму // Руслан. – 21 січня 1898.
11. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛ України), ф. 818, оп. 1, спр. 18, 156 арк.
12. Stenograficzne sprawozdania Sejmu krajowego Krolestwa Galicyi i Lodomerji wraz z wielkiem Księstwem Krakowskiem z roku 1896/97 od 28 grunia 1895 do 8 lutego

1896. 13. ЦДІАЛ України, ф. 818, оп. 1, спр. 13, арк. 8–10. 14. Криза правдиці // Руслан. – 11 червня 1899. – С. 1. 15. Річ посла Вахнянина, виголошена в державній Раді, дня 27. жовтня, при розправі над заявою правительства // Руслан. – 1 падолиста 1899. – С. 1. 16. Занедбування і нехтоване наших народних прав // Руслан. – 3 серпня 1897. – С. 1–2. 17. Хахлацкій язык // Галичанинъ. – 9 января 1899. – С. 1. 18. Національні нігілісти // Руслан. – 12 січня 1899. – С. 1.

Андрей Клиш

ЯЗЫКОВОЙ ВОПРОС В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ХРИСТИАНСКИХ ОБЩЕСТВЕННИКОВ ГАЛИЧИНЫ (КОНЕЦ XIX – НАЧАЛО XX ВВ.)

Освещены значение языкового вопроса в украинском национальном движении конца XIX – начала XX вв. сквозь призму деятельности представителей общественно-христианского течения. Выяснено их роль в защите украинского языка на законодательном уровне.

Ключевые слова: деятельность, общественно-христианское движение, языковой вопрос, Галичина, украинский язык.

Andriy Klish

THE LANGUAGE ISSUE IN GALICPITA OF THE CHRISTIAN SOCIALS (THE END OF 19 – THE BEGINNING OF 20 CENTURY)

It is revealed the importance of the language issue in the Ukrainian national movement of the late 19th century through the prism of representatives of social and Christian currents. Found out their role in the defense of the Ukrainian language in law.

Key words: activity, social-christian movement, the language issue, Galychyna, ukrainian.

УДК 94(477)

Світлана Донченко

УЧАСТЬ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В РОССИЙСКО-ЯПОНСКОЙ ВОЙНЕ 1904–1905 РР.

На початку XX ст. український народ був поділений між двома державами – Російською та Австро-Угорською імперіями і захищав імперські інтереси обох держав. Російсько-японська війна для українців – це приклад чесного служіння державі. У війні приймали участь багато офіцерів українського походження, які пішли добровольцями на фронт. Проявили сміливість, винахідливість і героїзм цілі полки, сформовані з українців, солдати і матроси з України, особливе значення на фронті мав шпиталь із Катеринослава з рентгенівським апаратом.

Ключові слова: добровольці, солдати і матроси з України, офіцери українського походження, адмірал С. Макаров, російсько-японська війна.

В сучасній незалежній Україні детально вивчається участь українців в тих чи інших подіях Російської та Австро-Угорської імперій, оскільки дуже багато етнічних українців вважаються російськими, польськими, німецькими діячами. Необхідно відновити історичну правду. Це стосується і російсько-японської війни. Про участь українців в цій війні в російській історичній літературі практично не має згадок.

Російсько-японська війна 1904–1905 рр. досліджується з часу її закінчення, аналізуються сили і можливості, робляться припущення стосовно командування, тих чи інших наказів і результатів війни. В російській історіографії відбувається деяка переоцінка попередніх позицій. Японські дослідники, враховуючи стан Японії на кінець війни, вважають, що Японія програла війну.

Цю війну досліджувало чимало вчених радянського періоду, сучасні українські та російські, зарубіжні історики: Ф. Лось [1], С. Ольденбург [8], А. Куропаткін [10] та інші.

Оскільки про участь українців у російсько-японській війні написані окремі матеріали, нариси, ми поставили за мету об'єднати всі відомі дані і показати, що українці зробили вагомий внесок в хід бойових дій на Далекому Сході.

Розташування сил на політичній арені в Тихоокеанському регіоні було не на користь Росії. Всі дії підсилювалися тим, що в кінці 90-х рр. XIX ст. розпочалася перша світова економічна криза, яка призвела до переділу ринків збуту і підконтрольних територій найбільшими країнами світу.

США прагнули цілковитого панування в басейні Тихого океану, який вони хотіли перетворити в своє «внутрішнє море». Активну участь у боротьбі за панування на Тихому океані, за розподіл Китаю приймали імперіалісти Англії, Німеччини, Франції і особливо Японії, яка стала на шлях капіталістичного розвитку лише після незавершеної буржуазної революції 1868 р.

У своїх територіальних претензіях на Далекому Сході Японія зіткнулася з царською Росією. Царській уряд, який представляв інтереси поміщиків та крупної буржуазії, будував плани отримання зовнішніх ринків. У Росії найбільш реакційні кола царської воєнщини в свою чергу виступали відкритими прибічниками війни з Японією. Вони радили царю негайно проголосити приєднання Маньчжурії до Росії, поставивши не тільки іноземців, але й російську дипломатію «перед фактом, який вже здійснився». Микола II у 1903 р. прийняв новий, більш агресивний курс політики на Далекому Сході. В серпні 1903 р. намісником царя на Далекому Сході був призначений адмірал Є. Алексєєв з резиденцією в Порт-Артурі. В. Плеве вважав, що для зміцнення становища царизму й утримання Росії від революції необхідна невелика, але переможна війна [1].

Війна розпочалася в обстановці зовнішньополітичної ізоляції Росії. Як свідчать факти, Росія була невідготівленою до війни не лише в дипломатичному, але й у військово-технічному відношенні. Стан російських збройних сил в точності відображав економічну, державну і культурну відсталість Росії. На відміну від Японії, Росією у війні не були використані винаходи російських вчених. Так, адмірал С. Макаров написав клопотання з проханням про встановлення радіозв'язку на кораблях Тихоокеанського флоту, але вченому-винахіднику О. Попову не були виділені на це кошти.

У військовому середовищі, особливо серед вищих чинів, процвітало казнокрадство і хабарництво. Інтендантство постачало до армії гнилі сухарі і чоботи без підошов. Надзвичайні крадіжки відбувалися в адміралтействі. Армійське офіцерство виходило більшою частиною з юнкерських училищ. Останні, не закінчивши курсу в цивільних навчальних закладах, йшли на військову службу не за покликанням, а в пошуках шматка хліба. Система підготовки солдатів у Росії скеровувалася на приниження, відношення офіцерів до нижніх чинів залишалася таким, як за часів кріпацтва. В армії широко використовувалася лайка, зуботичини, принизливі покарання [1].

Зосередження російських військ на Далекому Сході відбувалося повільно. Розраховувати на значне збільшення військ у перші місяці війни не приходилося в силу низької пропускної здатності Сибірської залізниці. Тихоокеанська ескадра рідко виходила в море, і стрільб і маневрів не проводила.

Театр бойових дій царським командуванням попередньо не вивчався. В штабах були в наявності карти лише окремих районів. Тому зрозуміло, чому російські війська в поході постійно натикалися на невідомі перевали і сопки. Із-за відсутності достатньої кількості польових телефонів, зв'язок підтримувався переважно через кінних ординарців. Не потурбувалося командування і про наявність гірської артилерії, яка найбільш відповідала топографії місцевості. Обоз був на колісному ході, хоч умови вимагали в'ючного спорядження. Армія мала артилерію, але не мала гранат. Командування своєчасно не забезпечило армію кулеметами. В російській ескадрі не вистарчало крейсерів і, особливо, міноносців. Царський генеральний штаб недооцінював військові сили Японії, оскільки мав недостовірні й заплутані дані. Зрозуміло, що Японія, яка збиралася нападати, підготувалася заздалегідь і краще, ніж Росія.

У російсько-японській війні брало участь багато офіцерів українського походження, які пішли на фронт добровольцями. Так, на початку й наприкінці війни командувачем російської Маньчжурської армії був чернігівський дворянин, генерал, українець М. Ліневич. Його дії, на відміну від наказів командувача російської Маньчжурської армії генерала М. Куропаткіна, сучасники одноголосно оцінюють як позитивні. Вважається, навіть, що якби на початку війни російський цар призначив М. Ліневича на посаду командувача, російська армія змогла б перемогти японців.

Найкрупнішими кінними з'єднаннями кубанських і донських козаків керував генерал-лейтенант П. Міщенко. Начальником 2-го Сибірського корпусу був генерал-лейтенант М. Засулич, а 10-го армійського корпусу – генерал-лейтенант К. Случевський. Інженерами маньчжурської армії командував генерал-майор К. Величко, нащадок козацького літописця Самійла Величка. Начальником загону кораблів порт-артурської ескадри був контр-адмірал Й. Матусевич, командиром Сибірської козачої дивізії – генерал-майор В. Косоговський, а генерал-квартирмейстером штабу маньчжурської армії – генерал-майор В. Харкевич. Діями артилерії Західного і Південного фронту сухопутної оборони керував М. Романовський. Проте найбільшим героєм війни з російського боку досі вважається генерал, українець Р. Кондратенко, один із організаторів північної оборони Порт-Артура [2].

Г. Белгородський, генерал-майор, князь, походив із волинської шляхти. Пройшов російсько-японську війну від ротмістра – до полковника. Начальник контррозвідки 1-го Східно-Сибірського корпусу [3]. В. Костенко, родом із села Великі Будищи Зеньківського повіту Полтавської губернії. Як корабельний інженер ескадреного броненосця «Орел» прийняв участь в поході 2-ї Тихоокеанської ескадри [3].

10-й армійський корпус Київського військового округу, скерований на Далекий Схід навесні 1904 р., в основному складався з 9-ї (переважно полтавчани) й 31-ї (харківчани) піхотних дивізій. У

боях із ворогом корпус поніс значні втрати. Особливо постраждала 9-а артилерійська бригада: японці вночі раптово напали на один з її дивізіонів і повністю вирізали особовий склад. Навесні 1905 р. з Одеського військового округу на Далекий Схід перекинута 15-у піхотну дивізію й 4-у стрілецьку бригаду [4].

У складі російських сил у Маньчжурії й Кореї боролися поруч з усіма представниками народів Росії й українці, чиї заслуги не можна недооцінювати. Так, в ніч на 6 травня 1905 р. у бою під поселенням Удзягонза повністю загинула, прикриваючи відхід 24-го донського козачого полку, сотня ротмістра А. Василенка – 57 полтавчан, 11 киян та 2 жителя Юзівки. Вершники упродовж 3 год. стримували наступ більше ніж 600 японців [3].

Серед учасників бойових дій були й жінки. Так, київська гімназистка К. Десницька, дочка статського радника, була непересічною особистістю. Закінчивши курси медичних сестер, вирушила на російсько-японську війну, була нагороджена трьома нагородами, зокрема георгіївським хрестом. Пізніше вона познайомилася з принцом Сіаму Чакрабоном, сином короля Рами V, стала його дружиною [5].

Ще один український полк прославив себе в боях російсько-японської війни. Подільський полк був призначений до складу 2-ї маньчжурської армії і в листопаді 1904 р. зайняв передові позиції на річці Шахе. Упродовж 12–15 січня полк приймав участь у боях у Сандепу, а 12 січня 1905 р. ним були взяті з бою села Чжантань-хенань, Вандиопа й Чанитао. Наступного дня подільці атакували північну частину Сандепу і, незважаючи на надзвичайно сильний вогонь супротивника, увірвалися в це село, зайняли його західну околицю.

З 16 по 25 лютого подільський полк приймав участь в мукденських боях, доблесно вів нерівний бій з супротивником; на вечір більша частина офіцерів і нижніх чинів була поранена, але залишки полку, залишившись без патронів, продовжували вести бій, пробиваючи шлях багнетами на північ. Тричі полк ходив вночі в атаку і лише на світанку 26 лютого, оточений з усіх боків ворогом, був взятий у полон дрібними групами. З усього полку залишилося лише дві роти, які прикривали 41-у артилерійську бригаду і кінно-мисливську команду, яка була вислана заздалегідь на північ із прапором. 26 лютого полк втратив свого командира, 5 офіцерів і 618 нижніх чинів убитими, 17 офіцерів і 1200 нижніх чинів полоненими. У перших числах березня із залишків двох рот, за рахунок комплектування сформовано ще 14 рот [5].

Разом із солдатами усю складність життя на війні ділили полкові священики, серед яких був протоієрей М. Сребрянський, який видав у 1906 р. щоденник полкового священика 51-го Чернігівського полку [3; 6].

У російсько-японській війні приймали участь і відомі в Україні особистості. З початком війни П. Скоропадський подав рапорт з проханням перевести його на фронт у діючу армію. Наприкінці лютого 1904 р. виїхав з Петербурга в Маньчжурію. П. Скоропадський дістався Далекого Сходу поїздом, він мав завдання привезти до Мукдена (ставка російської армії на Далекому Сході) велику партію коней і мулів для військово-медичних потреб. Приїхавши до Мукдену, П. Скоропадський обійняв посаду ординарця царського намісника на Далекому Сході адмірала Є. Алексєєва. Але П. Скоропадський прагнув потрапити на фронт. З 16 березня 1904 р. він служив у Мукдені, в складі 1-ї Маньчжурської армії. Він був осавулом 3-го Верхньоудинського полку Забайкальського козачого війська. 1 травня молодого офіцера перевели до штабу, на посаду ад'ютанта генерал-лейтенанта Ф. Келлера, командувача східного загону. Проте 1 жовтня П. Скоропадський покинув штабну роботу за власним бажанням і став командиром 5-ї сотні 2-го Читинського полку забайкальських козаків. Його загопи брали участь у розвідувальних операціях та блискавичних нападах на тили противника. 29 жовтня 1904 р. за заслуги в боях проти японців цар Микола II нагородив українського офіцера орденом Святої Анни III-го ступеня з мечами і бантом. Його також було нагороджено георгіївською зброєю «За хоробрість». У травні 1905 р. П. Скоропадського призначили на посаду ад'ютанта генерала М. Ліневича, командувача російськими військами на Далекому Сході. На цій посаді він пробув до 7 листопада [4; 7].

В. Боженко – майбутній учасник громадянської війни і командир Червоної армії в Україні приймав участь у російсько-японській війні у чині фельдфебеля [5]. Майбутній отаман періоду громадянської війни Н. Григор'єв (Серветник), родом з Поділля, під час російсько-японської війни воював у козачих військах [6].

Під час російсько-японської війни 1904–1905 рр. поручик М. Павленко (до 1917 р. генерал-майор російської армії, генерал-полковник армії УНР, український воєначальник, головнокомандувач Української Галицької Армії) пішов на фронт добровольцем. Служив у розвідувальному підрозділі, брав участь в боях під Мукденом, Цзаарну, Баотайцзи. Дістав контузію й був змушений повернутися додому. 1905 р. М. Павленко написав посібник для старшин. Працю високо оцінили, й заохочений автор незабаром написав ще три книжки, які підписував «Омельянович-Павленко». Таке було своєрідне пошанування пам'яті діда-козака [2; 5].

М. Самокиш – український живописець-баталіст і графік був учасником російсько-японської та Першої світової війни. Особливо виразні його роботи часів російсько-японської війни: «Путіловська сопка», «Після бою. Забутий», «Сутичка роз'їздів». У воєнній тематиці митець продовжував традицію, закладену В. Верещагіним – показував війну як велику трагедію маленької людини – простого солдата [5].

«Санітарний загін Катеринославського місцевого відділу Російського товариства Червоного Хреста, Катеринославського губернського земства й Єкатерининської залізниці» відправлено на Далекий Схід 28 лютого 1904 р. і укомплектовано на 200 ліжок [2]. Під час його формування при губернській земській лікарні створено курси для підготовки сестер милосердя та санітарів, причому лекції читалися лікарями земської лікарні безкоштовно. Уповноваженим загону був обраний місцевий землевласник, гвардії поручик у відставці М. Кох, який поїхав на фронт за свій кошт. На станцію Урульга загін прибув 18 липня. У складі лазарету були: хірургічне відділення (завідувач, лікар В. Тальковський), чотири терапевтичних відділення (завідувачі: лікарі В. Левицький, А. Муразін, А. Донич, А. Данков), аптека, кухня і пральня. Для рентгенівського апарату була виділена невеличка кімната.

Уже 7 серпня 1904 р. лазарет прийняв перших поранених у кількості 121 осіб. До Катеринославського санітарного загону – до лазарету скеровувалися солдати й офіцери з найважчими пораненнями: у яких кулі ще були не вийняті, рани з роздробленими кістками тощо. Повідомлення і звіти про діяльність Катеринославського санітарного загону свідчать про значний внесок медиків з Катеринославської губернії в надання медичної допомоги пораненим у ході російсько-японської війни 1904–1905 рр. Ці матеріали підтверджують використання рентгенівських досліджень у військовій медицині лікарями з України [5].

Багато було українців і серед матросів російської ескадри. 8 березня до Порт-Артуру прибув новий командувач Тихоокеанської ескадри, адмірал С. Макаров. Вихідці з України, такі як С. Макаров, входили до складу військової еліти Російської імперії, а потім і СРСР. Серед них видатним діячем був віце-адмірал С. Макаров. Народився 1848 р. (1849 р.) в м. Миколаєві. Після закінчення морського училища служив на кораблях Тихоокеанської ескадри та Балтійського флоту. Разом зі службою здійснював науково-технічні пошуки, зокрема сконструював міноносні судна. Згодом здійснив внесок в науку як учений-океанограф. Значну увагу приділяв питанням морської тактики, вивченню Арктики. На початку ХХ ст. попереджав про можливість нападу японських ескадр на сході Росії.

На початку російсько-японської війни 1904–1905 рр. він був призначений командувачем Тихоокеанською ескадрою. Прибувши до Порт-Артуру, С. Макаров поставив перед ескадрою завдання – добитися переваги над японським флотом. Він енергійно взявся за бойову підготовку кораблів до рішучих боїв з супротивником. У порту закипіла робота з ремонту пошкоджених кораблів. Для оборони зовнішнього рейду створено мінні загородження, на підступах до бухти затоплено пароплави і баржі, на березі встановлено спостережні пости і прожекторні батареї. С. Макаров загинув 31 березня 1904 р. на панцирнику «Петропавловськ», який підірвався на міні [8–9].

Новий командувач Тихоокеанської ескадри, бездарний і боязкий контр-адмірал В. Вітгефт не вірив в успіх боротьби з японським флотом і відмовився від активних дій проти ворога. Частина артилерії з суден була зведена на берегові форти. Коли 5 травня у Біцзиво почала висадку 2-а японська армія під командуванням Я. Оку, Порт-Артурська ескадра навіть не вийшла в море.

Увага всього світу була прикута до Порт-Артуру. Окрім мужності й героїзму, оборонці Порт-Артуру показали ще й винахідливість. Вони налагодили масове виробництво ручних гранат, використовували морські шарові міни, які скидали зверху або скочували жолобами в окопи та бліндажі ворога. Були винайдені й широко використовувалися міномети, велася мінна війна під землею. Вперше в історії війн сапери Порт-Артуру застосували пуск струму високої напруги через дротові загородження. При цьому особливо відзначився розвідник з України прапорщик М. Марченко, який отримав у Порт-Артурі всі чотири ступені георгіївського хреста [6].

15 грудня загинув начальник сухопутної оборони фортеці Порт-Артур, генерал-лейтенант українець Р. Кондратенко. Це був ініціативний, талановитий генерал – спеціаліст військово-інженерної справи. Під його керівництвом створено гірські укріплення, штурм яких вартував японцям десятків тисяч жертв. Генерал Р. Кондратенко після загибелі С. Макарова був душею героїчної оборони Порт-Артуру. Він був прикладом виконання військового обов'язку. Його можна було побачити під час атак у найбільш небезпечних місцях, де він керував боєм. Навколо нього об'єдналася передова частина офіцерства. Р. Кондратенко загинув смертю героя на форті № 11. Після загибелі адмірала С. Макарова смерть генерала Р. Кондратенка стала найбільш відчутною втратою для російських військ, що обороняли Порт-Артур. Зокрема, загибель Р. Кондратенка розв'язала руки зрадникам: начальнику Квантунського укріпленого району А. Стесселю та генералу О. Фоку, які почали підготовку до капітуляції фортеці. 1 січня 1905 р. вони відправили до

генерала М. Ногі парламентаря з пропозицією вступити в переговори про здачу Порт-Артура. Це була зрада, за яку царський суд пізніше засудив А. Стесселя до смертної кари. Японське командування такого повороту подій не очікувало. Тому пропозиція про здачу, за визнанням самих японців, стала для них раптовим і приємним сюрпризом. 2 січня 1905 р. підписано акт про капітуляцію Порт-Артуру [4].

Мирна угода між Росією і Японією була підписана 5 вересня 1905 р. Росія поступалася Японії без винагороди, зі згоди китайського уряду, орендою Порт-Артура і територіальних вод, залізницею між Порт-Артуром і Чанчунем. У володіння Японії переходила частина Сахаліну на південь від 50-ї паралелі. Росія зобов'язалася увійти з Японією у згоду про представництво японцям прав рибальства вздовж берегів російських володінь у Японському, Охотському і Берінговому морях [10].

Отже, українці спільно з іншими народами царської Росії приймали участь у російсько-японській війні, проявляючи героїзм у захисті інтересів імперії. Серед командувачів військ і флоту Росії було чимало українців. На жаль, ці факти офіційною російською владою замовчувалися.

Список використаних джерел

1. Лось Ф. Є. Нариси з історії СРСР (епоха капіталізму) / Ф. Є. Лось. – К.: Вища школа, 1972. – 280 с. 2. Цікаві статті з історії України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrcenter.com/%D0%9B%D1%96%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B0/53330/%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE-%D0%9E%D0%BC%D0%B5%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87-%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE/%D0%91%D1%96%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D1%96%D1%8F>. 3. Рядові українці в російсько-японській війні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://forum.milua.org/viewtopic.php?t=7893>. 4. Українці в російсько-японській війні 1904–1905 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_55-%D0%B9_%D0%BF%D0%B5%D1%85%D0%BE%D1%82%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%BA. 5. Екатеринославский санитарный отряд в русско-японской войне 1904–1905 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://logos-kraina.com.ua/project/index.php?project=piued2&load=istornar.html>. 6. Учасники оборони Порт-Артуру [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rusk.ru/st.php?idar=64935>. 7. Скоропадський П. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.proza.ru/2008/09/25/527. 8. Ольденбург С. С. Царствование Императора Николая II / С. С. Ольденбург. – СПб.: Потерпілі, 1991. – 672 с. Репринтне відтворення видання: Вашингтон, 1981. 9. Русско-японская война 1904–1905 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vseslova.com.ua/word/%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE>. 10. Куропаткин А. Н. Русско-японская война, 1904–1905: Итоги войны / А. Н. Куропаткин. – СПб.: Полигон, 2003. – 529 с.

Светлана Донченко

УЧАСТИЕ НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ В РУССКО-ЯПОНСКОЙ ВОЙНЕ 1904–1905 гг.

В начале XX в. украинский народ был разделен между двумя государствами – Российской и Австро-Венгерской империями и защищал имперские интересы обоих государств. Русско-японская война для украинцев – это пример честного служения государству. В войне принимало участие много офицеров украинского происхождения, которые пошли на фронт добровольцами. Проявили смелость, находчивость и героизм целые полки, сформированные из украинцев, солдаты и матросы с Украины, особое значение на фронте имел госпиталь из Екатеринослава с рентгеновским аппаратом.

Ключевые слова: добровольцы, солдаты и матросы с Украины, офицеры украинского происхождения, адмирал С. Макаров, русско-японская война.

Svitlana Donchenko

PARTICIPATING OF POPULATION OF UKRAINE IN RUSSIAN-JAPANESE WAR 1904–1905

At the beginning of the twentieth century the Ukrainian peoples was divided between two States – the Russian and Austro-Hungarian empires and defended the imperial interests. Russian-Japanese war is an example of honest service to the State for Ukrainians. Many Ukrainian officers took part descent during the war. They went as volunteers to the front. Showed boldness, resourcefulness and heroism the whole shelves formed from Ukrainians, soldiers and sailors, from Ukraine. The special value had hospital from Ekaterinjslav with the x-rayed vehicle at the front.

Key words: volunteers, soldiers and sailors from Ukraine, officers of the Ukrainian origin, admiral S. Makaroff, russo-japanese war.

УДК 94 (477)-058.232.6

Наталія Ковальова

НАСЛІДКИ ЛІКВІДАЦІЇ ПОМІЩИЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1920 р.)

У статті проаналізовано вплив «аграрної революції» на становище сільського господарства і селянства в Україні у 1920 р.: розподіл поміщицької землі і реманенту, стан посівних площ. Зруйнування поміщицьких маєтків і вигнання їх власників спричинило зменшення засіяних площ. Зроблено висновок, що ліквідація поміщицтва не поліпшила становище селянських господарств й поглибила економічну кризу.

Ключові слова: «аграрна революція», поміщицьке землеволодіння, погроми, недосів, продовольча криза.

Переосмислення результатів громадянської війни та наслідків «аграрної революції» в Україні потребує більш ґрунтовного дослідження становища на селі після ліквідації поміщицького землеволодіння. Наукова новизна цієї статті полягає у з'ясуванні відповіді на запитання: реалізація віковичної мрії селян відібрати землю у поміщицтва поліпшила їхнє становище та загалом ситуацію у країні, або ж вона загострила соціальну боротьбу та економічну кризу початку 1920-х рр.?

Мета статі полягає у з'ясуванні наслідків «аграрної революції» для селянства, зумовлених ліквідацією поміщицького стану та його землеволодіння.

Радянська історична наука висвітлювала проблему ліквідації поміщицтва як найважливіше досягнення революції – «вирішення аграрного питання». Негативні наслідки «аграрної революції» проаналізували західні дослідники Р. Пайпс, М. Левін та А. Граціозі: осереднячення села, зростання авторитету сільської общини, «золотий вік» якої настав при більшовиках [1, с. 408–409; 2, с. 49–51], руйнівний вплив на «успішні селянські господарства» [3, с. 192]. Проблему економічних наслідків «аграрної революції» поставив О. Михайлюк, який аргументовано довів її негативні результати, висвітлив натуралізацію селянського господарства упродовж громадянської війни [4, с. 247–277]. У пропонованому дослідженні основну увагу зосереджено на долі поміщицького стану й землеволодіння у 1920 р. й тому, як селяни змогли розпорядитися їх майном.

Майбутнє дворянського стану в новому капіталістичному суспільстві намагався спрогнозувати у 1897 р. міністр фінансів Російської імперії С. Вітте на засіданнях особливої наради з питань дворянства. Він вважав цей стан відживаючим, приреченим на зникнення з господарського та політичного життя країни упродовж наступних півстоліття [5, с. 291–293, 297]. Однак розвиток подій склався інакше: дворянський стан і поміщицтво зникли раніше та зовсім з інших причин.

З падінням самодержавства у 1917 р. селяни стали чинити «легальний» тиск на поміщицькі господарства, намагаючись за їх рахунок поліпшити своє становище. Восени 1917 р. на Правобережній Україні розпочалися ініційовані солдатами погроми поміщицьких маєтків, до яких незабаром приєдналися й тутешні селяни. Друга хвиля погромів (наприкінці 1917 – на початку 1918 р.), здійснюваних уже переважно селянством, відбувалася на тлі зміни влади. Найбільше постраждали від погромницького руху Подільська й Волинська губернії. Найменш інтенсивним селянський рух був на Півдні України. Участь у погромах брали усі верстви селянства, через що його війна з поміщиками отримала назву «общинної революції». Неспроможні утримувати поміщицькі маєтки, «бунтівники» розпродували худобу та інший реманент землевласників. Кошти, отримані від конфіскації, були незначними й практично відразу витрачалися на нагальні потреби. Нова хвиля пограбування економії та їх підпалів настала після встановлення Гетьманату у травні – червні 1918 р. При наступних змінах влади деякою мірою відновлені поміщицькі господарства знову зазнали нових погромів з боку військових і селян. При цьому поміщицькі маєтки були так пошарпані революцією, що в 1919 р. втратили половину, а часом і $\frac{3}{4}$ своєї вартості [6, с. 15, 17]. Відновлення приватної власності Білим рухом у другій половині 1919 р., у 1920 р. супроводжувалося переважно орендними відносинами між землевласниками й селянами.

Згідно з даними анкетного опитування 1922 р., у 1917 р. відібрано 31 % поміщицьких маєтків, 1918 р. – 27 %, 1919 р. – 14 %, на 1920 р. припало 11 % випадків конфіскації поміщицького землеволодіння [7, с. 26]. У багатьох місцях поміщики самі кинули землю й пішли з білогвардійськими військами [7, с. 25]. Основна маса середніх і дрібних поміщиків, які не скомпрометували себе реакційним ставленням до селянства й підтримкою контрреволюційних сил, залишалася вдома і наглядала за своїм майном [8, с. 134].

У березні 1920 р. голова РНК УСРР Х. Раковський на IV конференції КП(б)У констатував збереження позицій поміщицького землеволодіння, особливо в Київській і Полтавській губерніях [9,

с. 289]. Багато в чому це відбувалося завдяки праці дідичів на цукроварнях або управителями маєтків. Колишні власники землі, зокрема поміщики, монастирі, часто самі виступали засновниками колективних господарств. Такі випадки були в Київській, Полтавській, Чернігівській, Харківській та інших губерніях [10, с. 90–91].

Більш рішучу політику щодо поміщицтва більшовики почали здійснювати в другій половині 1920 р. У серпні Київський губернський ревком (згідно з телеграмою Наркомату внутрішніх справ) розпорядився вислати поміщиків, які залишалися в селах і містечках Київської губернії, до концтаборів [11, с. 570]. У Харківській, Полтавській, Миколаївській, Одеській і частині Донецької губерній ліквідація поміщицького землеволодіння завершилася влітку 1920 р. [12, с. 60]. На Правобережжі й Півдні, де відбувалися воєнні дії, вона розтягнулася до кінця 1920 р. На підконтрольних військам П. Врангеля територіях Півдня України більше ніж у 20 великих поміщицьких маєтках землю перерозподілено на користь селян [13, с. 314–315]. У Херсонській і Катеринославській губерніях великі землевласники розпоряджалися землею й восени 1920 р. [8, с. 150–151], а в деяких землевласників Херсонської губернії землі не були відібрані аж до 1921 р. [14, с. 121].

За роки війни економії дідичів були дуже пошкодженими, більшість худоби забрали війська. П. Феденко, один з лідерів українських соціал-демократів, перебуваючи в 1920 р. на території Подільської, Київської, Херсонської та Катеринославської губерній, свідчив, що після денікінської реакції панські економії понижені так, що «тільки попелища та уламки побитої цегли (цілу селяни забрали собі) показують, що тут було колись життя». У степу часто траплялися молотарки й паровики, залишені ще в 1918 р. [15, арк. 16]. У листопаді 1920 р. в Кисляківській волості на Херсонщині 32 колишні поміщицькі маєтки знаходилися у напівзруйнованому стані, і кожну ніч їх продовжували грабувати [11, с. 834]. Більшість маєтків у Катеринославській губернії були зруйновані і навіть повністю знищені [8, с. 150]. У 1920 р. з кількох тисяч поміщицьких економії в Україні залишилося декілька сотень господарств, до того ж значно пошарпаних [6, с. 21]. Поміщицьке господарство перетворилося на руїни.

Статистичні й фінансові органи радянської влади як самостійну одиницю поміщицькі господарства більше не фіксували. Їхні колишні власники, які виявили бажання вести господарство власною працею й не становили загрози для радянської влади (діти служили в Червоній армії тощо), отримували землю на їдця і залишалися на своїх колишніх володіннях. Згідно з даними анкетного опитування 1922 р., 4 % колишніх поміщиків отримали землю за трудовою нормою [7, с. 28]. У 1925 р. у чотирьох округах – Харківському, Куп'янському, Ізюмському й Сумському (територія Харківської губернії) – мешкало 35 колишніх поміщиків [16, с. 85]. У Донецькій губернії проживало більше 100 поміщицьких сімей. В Україні, згідно з даними 1925 р., було виявлено 1720 родин, які продовжували мешкати там, де й раніше. Їм належало 3,7 тис. дес. землі, що становило 2,5 % дореволюційного землеволодіння [17, с. 44]. У 1925 р. виселенню підлягало 641 господарство колишніх поміщиків. Лише на Одещині депортували 267 колишніх великих землевласників у німецьких колоніях [18, с. 246]. У межах маєтку та трудової норми землекористування частина поміщиків вела господарство до кінця 1920-х рр. [19, с. 254].

Змушені були емігрувати землевласники Є. Чикаленко та В. Леонтович. Є. Чикаленко згадував, що під час буремних подій 1917–1918 рр. селяни ні в Перешорах, ні в Кононівці нічого не зачепили, а сільські комітети переписали все майно й заборонили його продавати до рішення Установчих зборів. Для тих членів сім'ї, які мешкали в Києві, управитель прислав багато продуктів залізницею. Селяни нічого не руйнували в господарстві, і навіть у 1920 р., як і до революції, платили половину за користування землею, хоч їх до цього й не змушували. Коней з господарства забрали більшовики, а син Іван розпродав селянам іншу худобу, залишивши для сім'ї лише дві корови та сільськогосподарський реманент (або роздав його на сховок). Родина Є. Чикаленка (перша дружина, дві невістки та троє їхніх дітей) спокійно жила під захистом селян аж до виселення більшовиками наприкінці 1922 р. [20, с. 171, 351, 510; 21, с. 379]. В. Леонтович мав господарство 650 дес. у Лубенському повіті на Полтавщині. При більшовиках маєток вважався радянською економією, яка належала акціонерній цукроварні, а В. Леонтович був її акціонером. Частину землі обробляла цукроварня, а іншу частину – селяни, які орендували її ще з часів Гетьманату. Селяни ж характеризували В. Леонтовича як «поміщика-трудолика й друга народу» [22, с. 38]. На жаль, для радянської влади ці українські патріоти були «класовими ворогами».

Радянська влада націоналізувала поміщицьке господарство, розподіливши землі між селянськими господарствами та радгоспами. Усього в 1920 р. до земвідділів в Україні перейшло близько 30 тис. маєтностей з 96 тис. житлових і господарських будівель (збереглося менше половини будівель, і багато з них були в аварійному стані), 360 тис. одиниць різного сільськогосподарського реманенту, 80 тис. волів, 46 тис. корів ($\frac{1}{8}$ дореволюційної кількості робочої худоби) [12, с. 62]. На Полтавщині було взято на облік 4592 маєтки з 914 тис. дес. землі (24,5 %

сільськогосподарських угідь губернії). 27,4 тис. дес. землі залишилися за державними установами, 30,6 тис. передані колгоспам, а 805 тис. дес. розподілені між селянами (їхні земельні наділи збільшилися від 0,5 – до 1,5 дес.). Худоба, яка залишилася не розграбованою (382 коні і 1288 голів великої рогатої худоби), була передана радгоспам [23, с. 148].

Унаслідок «чорного переділу» в 1920 р. незаможні селяни отримали 987968 дес. землі [24, с. 67]. Загалом у 1920 р. селяни отримали 12,154 млн дес., тобто 83,5 % конфіскованої площі, решта залишалася за радгоспами, державними підприємствами тощо [12, с. 67–68]. Не всі безземельні та малоземельні могли обробляти землю, бо не мали реманенту. Через це значна частина заможних селян зберегла понаднормові наділи чи навіть збільшила своє землекористування. Поширеним стало черезсмужжя й далекоземелля. У 1920 р. користування землею в сільських громадах здійснювалося на умовах 1919 р., відбувся переділ лише поміщицької землі. П. Феденко, перебуваючи в 1920 р. на території Подільської, Київської, Херсонської та Катеринославської губерній, дійшов висновку, що земельну реформу здійснюють самі селяни, а земельне питання було вирішене лише на рівні окремого села (і навіть не волості). Він виокремив три групи сіл: у першій земля розподілялася подушно, у другій залишалися дореволюційні земельні відносини, а в третій у більш заможних селян відібрали вище за норму, встановлену селом [15, арк. 15].

У 1920 р. практично в усіх місцях України дуже гостро постала проблема посівної площі. Воєнні дії та економічна розруха на тлі вигнання поміщиків ускладнили здійснення сільськогосподарських робіт. У листопаді 1919 р. у північних повітах Харківської губернії засіяно 34 % озимих, у Полтавській – 50 % [25, с. 51]. До того ж, посіви були низької якості і зроблені запізно: жнива й осіння сівба на Полтавщині затрималися через воєнні дії і втрату селянами внаслідок більшовицьких і денікінських реквізицій коней [22, с. 92]. Значний недосів озимих і непідготовленість до весняної сівби на Полтавщині визнав III губернський з'їзд Рад 24–26 квітня 1920 р. [11, с. 462]. Восени 1919 р. багато ріллі не було засіяно в Донецькій губернії [17, с. 33]. У Херсонській і Подільській губерніях на повернутих поміщикам землях було засіяно 30–50 % орних площ [8, с. 121–122]. У Мелітопольському повіті Олександрівської губернії, який вважався житницею Півдня, на початку січня 1920 р. посівна площа скоротилася до 30 % (білогвардійські війська забрали в селян до 60% коней і підвод, повіт забезпечував продовольством війська білих, махновців, червоних) [26, с. 105–106]. Продовольча криза в січні 1920 р. назріла й у Волинській губернії: у Черняхівській волості Житомирського повіту біднота залишилася без хліба [11, с. 616].

На Поділлі, в Новоушицькому повіті, станом на початок червня 1920 р., багато поміщицької землі було не зорано: ґрунти під пар для озимих посівів розподіляли поміщики між селянами середнього достатку, які мали сільськогосподарський реманент [11, с. 682–684]. РНК УСРР змушений був видати постанову від 20 липня 1920 р. про терміновий розподіл між незаможними селянами незасіяних земель, що знаходились у користуванні окремих осіб [11, с. 132]. Для допомоги селянам у засіві озимих 20 серпня РНК УСРР ухвалив провести з 1 по 7 вересня «селянський тиждень» [11, с. 145]. На Чернігівщині «місяць селянина» тривав майже весь вересень і жовтень 1920 р., у результаті чого була засіяна майже вся земля [11, с. 403–406]. У Куп'янському повіті Харківської губернії у вересні 1920 р. повітовий земельний відділ прогнозував недосів озимих близько 20–30 % через нестачу насіння [27, с. 169]. У Волинській губернії недосів становив до 25 %, як змушений був визнати нарком землеробства Д. Мануїльський у листопаді 1920 р. [11, с. 168].

У вкрай складному становищі в листопаді 1920 р. опинилася Пришибська волость Олександрівської губернії, де тривалий час проходив фронт: урожай 1920 р. значною мірою загинув на полях, у селах не залишилося коней [26, с. 187]. «Економічні» посіви в маєтках Півдня України становили менше 8% [28, с. 325]. У Дніпровському повіті Таврійської губернії в середині літа 1920 р. селянами було засіяно 1/3 озимих посівів та 1/4 ярових. У жовтні ситуація з посівами в Дніпровському і Мелітопольському повітах вважалася загрозливою. Поміщиків у Північній Таврії не було, а селяни не могли засіяти ні поміщицької, ні власної землі. Причини недосіву були зумовлені засухою, непосильною підводною повинністю (як для Червоної, так і для Добровольчої армії), реквізиціями коней. Також не було охочих платити державі (П. Врангеля) 1/5 врожаю (скопщину) – усі річні орендарі зникли [29, с. 74; 30, с. 88, 90–91].

Загалом у 1920 р. селяни освоїли здобуту землю лише на 35–60%. Значна частина ріллі використовувалася під толоку, як випаси для худоби. Радгоспи та інші державні господарства в 1920 р. змогли обробити 13 % виділеної для них площі [17, с. 32]. Відповідно й зерна в Україні у 1920 р. було зібрано майже удвічі менше, ніж у 1913 р.: 650 млн пудів проти 1200 млн пудів [17, с. 33]. У таких умовах лише 25 % селян, за визнанням делегата I Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян Стрельченка (21 жовтня 1920 р.), могли себе прогодувати [31, с. 18].

Отже, у 1919–1920 рр. фактично було ліквідоване поміщицьке землеволодіння. Його економічну основу зруйнували здебільшого в 1919 р. військові дії та селянська стихія. Селяни перемогли у війні з поміщиками завдяки “посередництву” більшовиків, однак не здобули від цього значних переваг. Від поміщиків вони отримали землю й залишки реманенту. Землю селяни змогли освоїти лише на 35–60 %, а реманент вимагав ремонту й поступово був розпроданий в умовах голоду. Також у 1920 р. більшовики довершили ліквідацію поміщництва й у політичному сенсі. Втративши свій економічний, політичний та соціальний статус, окремі представники елітного стану, які не виявляли ворожого ставлення до селянства та радянської влади, змогли отримати землю за трудовою нормою й мешкали в селах до середини 1920-х рр. Ліквідація поміщництва як достатньо серйозного виробника сільськогосподарської продукції спричинила занепад сільського господарства й глибоку продовольчу кризу.

Список використаних джерел

1. Пайпс Р. Русская революция / Р. Пайпс. – М.: РОССПЭН, 1994. – Ч. 2. – 584 с.
2. Левин М. Социальные аспекты гражданской войны в России / М. Левин // Советское общество: возникновение, развитие, исторический финал. В 2-х т. / Под. общ. ред. Ю. Н. Афанасьева. – М.: Российский гуманитарный ун-т, 1997. – Т. 1. – С. 30–56.
3. Граціозі А. Війна і революція в Європі, 1905–1956 рр. / А. Граціозі. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2005. – 350 с.
4. Михайлюк О. В. Селянство України в перші десятиліття ХХ ст.: Соціокультурні процеси / О. В. Михайлюк. – Дніпропетровськ: Інновація, 2007. – 456 с.
5. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Ленинград: Наука, 1973. – 383 с.
6. Качинский В. Очерки аграрной революции на Украине / В. Качинский. – Харьков: Госуд. изд-во Украины, 1923. – Вып. 2. – 111 с.
7. Якиманский В. А. К итогам аграрной революции на Украине. По данным анкетного обследования 1922 г. – Х.: ЦСУ УССР, 1924. – 37 с.
8. Турченко Ф. Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине / Ф. Г. Турченко. – К.; Одесса: Вища школа, 1987. – 199 с.
9. Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України 17–23 березня 1920 р. Стенограма / Редкол.: С. І. Гуренко (голова) та ін. – К.: Альтернативи, 2003. – 528 с.
10. Хміль І. В. Під гаслом комуні (аграрна політика РКП(б) у 1919 р.) / І. В. Хміль. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – 118 с.
11. Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920). Збірник документів і матеріалів / Відп. ред. М. А. Рубач. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 1083 с.
12. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917–1923 рр.) / Р. Д. Лях. – К.; Донецьк: Вища школа, 1975. – 118 с.
13. Корновенко С. В. Білий рух Півдня Росії: аграрна політика урядів А. Денікіна, П. Врангеля (1919–1920 рр.) / С. В. Корновенко. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2009. – 438 с.
14. Межберг Н. Экономика Одещины и рабоче-крестьянское движение в 1914–18 г. / Н. Межберг, С. Коган // Октябрь на Одешине. Сборник статей и воспоминаний к 10-летию Октября. – Одесса: Одесская окр. Октябрьская комиссия, 1927. – С. 47–123.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1429, оп. 2, спр. 113.
16. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 – березень 1921 рр.) / М. І. Ксензенко. – Харків: Вид-во Харківського університету, 1968. – 184 с.
17. Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917–1923 рр.): навч. посібник / Р. Д. Лях. – Донецьк, 1974. – 63 с.
18. Марочко В. І. Соціально-економічний уклад життя в українському селі / В. І. Марочко // Голод 1932–1933 рр. в Україні: причини та наслідки / Відп. ред. В. М. Литвин. – К.: Наук. думка, 2003. – С. 245–256.
19. Марочко В. І. Соціально-правовий статус колишніх поміщиків в УСРР 1920-х рр. / В. І. Марочко // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. / Редкол.: О. П. Рєєнт (голова) та ін. – К.: Інститут історії України, 2011. – Вип. XVIII. – С. 244–255.
20. Чикаленко Є. Х. Щоденник, 1919–1920 / Є. Чикаленко. – К.; Нью-Йорк: Вид-во імені Олени Теліги, 2005. – 640 с.
21. Чикаленко Є. Щоденник (1907–1917). У 2-х т. / Є. Чикаленко. – К.: Темпора, 2004. – Т. 1. – 428 с.
22. Леонтович В. Спомини утікача / В. Леонтович. – Берлін: Вид-во «Українське слово», 1922. – 154 с.
23. Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 рр. / В. Ревегук. – Полтава: [Б. в.], 2002. – 188 с.
24. Березовчук М. Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм (1920–1933 рр.) / М. Д. Березовчук. – К.: Політвидав України, 1965. – 123 с.
25. Кин Д. К истории аграрной программы русской контрреволюции (Аграрная политика денкинского правительства) / Д. Кин // На аграрном фронте. – 1927. – № 3. – С. 44–60.
26. За власть Советов. Сборник документов и воспоминаний за установление и упрочение Советской власти на территории Запорожской области в 1917–1920 гг. / Ред. И. Ф. Воробьев. – Запорожье: Облиздат, 1957. – 280 с.
27. Історія колективізації сільського господарства Української РСР. Збірник документів і матеріалів у 3-х т. / Редкол.: І. Х. Ганжа та ін. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 1. – 851 с.
28. Корновенко С. В. Соціально-економічне становище населення Півдня України, Криму в 1920 р. та програма П. Врангеля із реорганізації поземельних відносин на селі / С. В. Корновенко // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. пр. / Гол. ред.: В. А. Смолій, А. І. Кузьмінський – Черкаси, 2007. – С. 323–329.
29. Гуковский А. К истории аграрной политики русской контрреволюции (Аграрная политика правительства Врангеля) / А. Гуковский // На аграрном фронте. – 1927. – № 7. – С. 69–80.
30. Аграрная политика Врангеля // Красный архив. – М.; Ленинград: Госуд. изд-во, 1928. – Т. 1 (26). – С. 51–96.
31. Вісти Першого Всеукраїнського з'їзду комітетів незаможних селян. – 1920. – Ч. 4. – 22 жовтня.

Наталія Ковалева

**ПОСЛЕДСТВИЯ ЛИКВИДАЦИИ ПОМЕЩИЧЬЕГО ЗЕМЛЕВЛАДЕНИЯ
ДЛЯ УКРАИНСКОЙ ДЕРЕВНИ (1920 г.)**

В статье анализируется влияние «аграрной революции» на положение сельского хозяйства и крестьянства Украины в 1920 г.: распределение помещичьей земли и инвентаря, состояние посевных площадей. Вследствие разрушения помещичьих имений и изгнания их владельцев посевные площади уменьшились. Сделан вывод о том, что ликвидация помещиков не улучшила положение крестьян и углубила экономический кризис.

Ключевые слова: «аграрная революция», помещичье землевладение, погромы, недосев, продовольственный кризис.

Natalia Kovalyova

**CONSEQUENCES OF DESTRUCTION LANDOWNERS'
ESTATE FOR UKRAINIAN VILLAGE (1920)**

The article analyzes the influence of «agrarian revolution» on agriculture and peasants condition in Ukraine in 1920: division of landowners' estate and agricultural implements, condition of planted area. The property of many landowners' estates was lost because of peasants' pogroms and military actions. Damage of landowners' estate and their banishment caused first of all decrease of land under crop. It leads to the conclusion that landowners' destruction did not improve peasants' farms condition, but deepened economical crisis.

Key words: «agrarian revolution», landowners' estate, pogroms, insufficient sowing, food crisis.

УДК 94:329.7(477.52)

Олександр Вовк

**«МІЖРАЙОННИЙ ШТАБ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ»:
ІСТОРІЯ АНТИКОМУНІСТИЧНОЇ ПОВСТАНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ
НА ОХТИРЩИНІ (1931–1933 РР.)**

На початку 1930-х рр. в Україні відбулося посилення репресій з боку комуністичної влади проти українського селянства. У відповідь на примусову колективізацію розгортається хвиля протестів, заворушень, збройних повстань. У 1931–1932 рр. на території Зіньківського, Охтирського та Краснокутського районів (територія сучасних Полтавської, Харківської та Сумської областей) діє підпільна антикомуністична селянська організація. Повстанці ставлять за мету визволення України, впровадження демократичного політичного ладу. У 1933 р. частина підпільників була страчена, інші члени організації були ув'язнені на різні терміни.

Ключові слова: селянство, колективізація, повстання, опір, Охтирщина.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. в українській історіографії значного поширення набуло дослідження проблеми антибільшовицької боротьби українського селянства. Значна кількість праць, що ґрунтуються на аналізі архівних матеріалів та спогадів учасників, розкривають різні аспекти селянської повстанської боротьби: географію повстань, причини, передумови та розгортання селянських виступів, біографії лідерів та учасників повстанської боротьби. Більшість істориків розглядає селянську антибільшовицьку боротьбу наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр. Селянська боротьба на цьому не припинилася. Усі подальші поневірвання (колективізація, репресії, Голодомор 1932–1933 рр.) українські селяни не сприймали пасивно. На початку ХХІ ст. дослідники почали активніше цікавитися селянською боротьбою проти розкуркулювань і колективізації на зламі 1920–1930-х рр. Дотепер бракує цілісної картини селянського опору колективізації. Необхідна деталізація форм опору, географії повстань, розкриття біографій ватажків, розрізнення вигаданих комуністичними репресивними органами організацій і таких, що дійсно існували та боролися проти режиму.

Одним з перших дослідників, котрий у 1990-х рр. зробив спробу узагальнення селянської антибільшовицької боротьби, є італійський історик А. Граціозі. [1] Він стверджував, що найбільші хвилювання у СРСР у 1930 р. відбулися в Україні (4098 виступів, понад 1,5 млн учасників). Селяни вимагали повернення реквізованого й усупільненого майна, розпуску комсомолу як шпигунської та провокаторської організації, поваги до релігійних почуттів і звичаїв, вільних виборів до сільських рад, свободи торгівлі. [1, с. 51–52] Проблема селянського опору колективізації в Україні розкрита у

працях В. Васильєва [2], О. Ганжі [3], В. Улянича [4]. У низці досліджень відображена місцева специфіка селянської повстанської боротьби наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ століття. Зокрема, про селянський опір на Дніпропетровщині йдеться у праці В. Іваненка та Н. Романець [5], збірнику документів, упорядкованому В. Даниленком [6]. Ю. Митрофаненко розглянув історію антибільшовицького руху на Кіровоградщині [7]. Питання селянського опору на Поділлі у 1930 р. розглядає у своїй праці А. Зінченко [8]. Зокрема, він зазначає, що «за час з 20 лютого по 2 квітня 1930 р. в Україні відбулося 1716 масових виступів, з яких 15 кваліфікувалися як збройні повстання» [8, с. 318]. Окремі публікації та праці присвячені селянському опору на території теперішньої Сумської області. Важливим для розуміння специфіки місцевої боротьби є збірник документів, упорядкований Г. Іванущенком [9]. Про селянську боротьбу у зазначений період на Роменщині (теперішня Сумська область), мова йде у публікаціях Г. Іванущенка [10], В. Клочко [11], В. Тилищака [12]. Вказані автори подають матеріал до біографії повстанського отамана Луки Клітки та організації, очолюваної ним. Крім зазначених статей, діяльність цього ватажка відображена й у інших публікаціях [13, с.98–100; 9, с. 37–40, 174–175, 178–191, 246; 14, с. 52].

Означена стаття присвячена розгляду селянської підпільної організації, що діяла на початку 1930-х рр. на території Охтирщини (офіційної назви не мала, але листівки підписувала як «Міжрайонний штаб визвольного руху» – примітка автора). Завданням статті є дослідити стратегію і тактику діяльності, програмні цілі, кількісний і якісний склад підпільної селянської організації, що діяла на території Зіньківського, Охтирського та Краснокутського районів тодішньої Харківської області у 1931–1932 рр.

Коли наприкінці 1910-х – на початку 1920-х рр. в Україні розгорнувся антибільшовицький селянський рух, Охтирщина не стала винятком. Про це свідчать архівні документи [9, с. 17, 21, 30, 136, 148–151]. Нова хвиля селянського опору прокотилася в Україні на початку 1930-х рр. як відповідь на колективізацію, розкуркулювання. Як вказував В. Плющ: «У приступній нам літературі ми знайшли відомості про повстання... в Охтирському та Тростянецькому районах, на Харківщині...» [15, с. 102]. У довідці № 127 інформаційного сектору оргінструкторського відділу ЦК КР(б)У від 29 лютого 1930 р. «Про хід розкуркулення, факти куркульського терору...», йдеться про те, що в одному селі Охтирського району до приміщення сільради була підкинута анонімка такого змісту: «Граждане прошу обождите, не пишите в СОЗ до весны. У нас идут переговоры со всей Украиной. Мы организуемся. В Полтавщине 1 500, а в Ахтырке 900 ч. Если наша не возьмет, мы всех ночью истребим» [16, арк. 59]. Навряд чи підпільники розраховували на таку кількість людей, але в даному випадку для нас важливо з'ясувати, що настрої серед селянства були радикальні і спрямовані на опір колективізації, яку небезпідставно дехто пов'язував з новою «панщиною» [16, арк. 61]. Владні репресії і заходи позаекономічного примусу, селянські протести, бунти, збройні виступи і творення повстанських організацій – таким був початок 1930-х рр.

Наприкінці 1932 р. Харківським обласним відділом ДПУ УСРР розкрито і ліквідовано повстанську організацію, що охоплювала своєю діяльністю територію Зіньківського, Охтирського та Краснокутського районів Харківської області (тепер це суміжні території Полтавської, Сумської, Харківської областей). Провідними діячами організації були: колишній лівий есер І. Дяченко, селянин К. Шутко, колишній червоний партизан Є. Мовчан та інші. Метою організації, що підписувала свої листівки «Міжрайонний штаб визвольного руху», було повалення більшовицької влади шляхом збройного повстання і створення самостійної України з демократичними формами управління. Ця організація, згідно даних ДПУ, об'єднувала до 100 осіб і складалася з 9 осередків, що охоплювали 14 населених пунктів [17, арк. 359–360].

Протоколи допитів одного з лідерів організації, Ксенофонта Івановича Шутка, свідчать про те, що ця людина розчарувалася у більшовицькій владі і цілком свідомо стала на шлях боротьби з нею. К. Шутко (1903 р.н.) мешкав з дружиною та двома дітьми у с. Куземин на вулиці Пушкінській у будинку № 17 (тепер це село у складі Охтирського району Сумської області). Володів 1,5 десятинами землі, хатою і сараєм. Освітній рівень був невисоким – закінчив початкове училище. Наймитував, певний час працював у Саратові розсильним взуттєвої контори, обліковцем. Восени 1931 р. К. Шутко остаточно розчарувався у більшовиках, бо бачив, що колективізація розорила село, страждають і середняки й бідняки. Тому розпочав активну боротьбу проти існуючого політичного ладу і створив організацію для збройного повстання «з метою скинення диктатури комуністичної партії» [17, арк. 107]. К. Шутко говорив про те, що з селян знущалися представники влади – били, глузували. Дивлячись на ці неподобства, селянин дійшов думки, що це все робиться Москвою, котра перетворила Україну на свою колонію, а партія своєю диктатурою руйнує українське селянство. Під час здійснення колективізації К. Шутко виготовив імпровізовану прокламацію на дощечці, де написав: «Одноосібник не пишишь до артілі, не роби себе рабом комуністів, нас одурили, обіщали землю і волю, а дали що? Землю забирають у казну, а нас розоряють і грабують. Годі нам кусать один одного. Пора нам об'єднатися і спільно виступити проти ворога – комуністів, до будучої боротьби

готуйсь за вільну Україну і вільне козацтво, коли начинать повстання – буде об'явлено. Штаб визвольного руху». Дощечку було розміщено на будинку у Куземині на шляху Охтирка – Котельва [17, арк. 108]. Достеменно не відомо, коли трапилася ця подія, але очевидно, що наприкінці 1931 р. вперше вжито назву «Штаб визвольного руху». До такого кр. К. Шутка спонукав виступ восени 1931 р. робітників радгоспу імені Ілліча Охтирського району, котрим зменшили норму хліба на 50 % [17, арк. 112]. Сам К. Шутко теж постраждав від більшовицької влади – влітку 1931 р. у нього забрали хліб. Спілкуючись з односельцем Іллею Дяченком (64 роки), виникла думка про повстанську організацію [17, арк. 127]. І. Дяченко у 1930 р. висловив незгоду методами колективізації, за що його активісти розкуркулили, погрозували життю, приходили вночі до нього додому [17, арк. 120–121].

Ідея створення підпільної організації почала реалізовуватися, коли К. Шутко працював у Харкові (на летовищі). У цьому місті К. Шутко спільно з земляками, Василем Міняйлом та Єгором Мовчаном, дійшли думки про налагодження організованої підпільної роботи. Вирішено було придбати друкарське обладнання. Цим займався В. Міняйло: купив друкарський набір у книгарні, ходив до ЦК КП(б)У по дозвіл для купівлі набору шрифтів і ледь не викрив себе, бо не мав необхідних документів [17, арк. 113].

До лютого 1932 р. К. Шутко працював у Харкові, після чого повернувся до Куземина з метою створення повстанської організації. Для друкування та поширення листівок К. Шутко привіз друкарську машинку і близько 200 аркушів паперу. На місці до організаційної роботи були залучені Федір Коробка, Федір Ясько, Василь Суконько (їх майно було відібране комуністами). Підпільники вирішили розбудувати організаційну мережу на території 4-х районів. В. Суконька відрядили до Охтирки та прилеглих сіл роздавати листівки, залучати до організації нових членів. Ф. Яська з такою ж метою спрямували до Опішнянського району. Нові члени організації з Котельви мали розбудовувати структуру у с. Пархомівка Краснокутського району. У Охтирці розбудовувати організаційну мережу мав Никифор Троценко. Організаційна структура мала складатися таким чином, щоб знали одне одного лише дві людини [17, арк. 108–109]. Членами організації було поширено близько 800 листівок. Під час бесід селяни вірили в існування організації, але висловлювали сумнів, що вона спроможна власними силами здійснити повстання. Згодом, з метою конспірації, було вирішено лише поширювати листівки, а від розмов з селянами відмовитися. Після розбудови сільської мережі організації планувалося скликати нараду для утвердження програми організації і тактики діяльності. Підпільники вважали, що в Харкові або Києві має існувати центр повстанської організації зі складу не заарештованих членів СВУ. З ними воліли налагодити організаційний зв'язок. Саме центр повстанської боротьби, на думку лідерів підпільної організації, мав керувати загальним повстанням селянства. Підпільники вірили, що повстання підтримає Червона армія [17, арк. 109]. Говорячи про тактику діяльності організації, повстання планувалося здійснювати лише у спілці з робітництвом, але робітників планувалося долучити на прикінцевому етапі підготовки повстання. До духівництва К. Шутка ставився скептично, бо, за його словами, «в кожному попові вбачаю шпига, котрий, як і в старі часи, так і зараз, здатен видати організацію владі» [17, арк. 111].

Крім К. Шутка, Ф. Коробки, В. Суконька, Ф. Яська, до складу Куземинської організації входили й інші члени: Ілля Юхимович Дяченко (близько 65 років, колишній есер, переслідуваний ДПУ), Василь Федорович Міняйло (близько 26 років, 4 місяці перебував під слідством у справі СВУ у харківському БУПРі, в одному коридорі з С. Єфремовим), Олександр Іванович Дрюк (50 років, бідняк, колишній каторжанин), Єгор Семенович Мовчан (30 років, колишній червоний партизан), Іван Сергійович Чуб (40 рр., бідняк), Василь Іванович Готвян (Готвяний?) (28 років). Про діяльність організації знали Сава Єлисеєвич Субота (40 років, середняк) та Федір Опанасович Субота (32 роки, середняк) [17, арк. 113].

К. Шутко свідчив на допиті про те, що до с. Куземин для зв'язку з організацією приїздив на два дні гість з Києва (працівник якогось заводу) – «представник якоїсь підпільної української партії. Про це мені розповідав МІНЯЙЛО, а мене на той час у с. Куземині не було... Він з ним [Міняйлом] зв'язався ще під час роботи на Дніпробуді у 1930 р.». [17, арк. 114] Візит київського гостя відбувся наприкінці квітня 1932 р. За словами, К. Шутка, у селі існувала ще одна організація, що була створена людьми з Києва. Вона об'єднувала значну кількість селян села Куземин [17, арк. 135]. Чи дійсно існувала ще якась організація у Куземині і ким був гість з Києва – не відомо.

Що стосується назви організації – «Штаб визвольного руху» (з напису відозви, написаної К. Шутком) або «Міжрайонний штаб визвольного руху» (назва організації у кримінальній справі), – даних про те, що самі підпільники мали чітку назву організації немає, тому цю назву ми беремо в лапки.

Особливу увагу заслуговує політична програма підпільної організації. Важливими її пунктами було: 1) звільнення України від Росії і створення самостійної, незалежної від будь-якої іншої країни у господарському відношенні, але у військовому союзі з оточуючими державами (крім Росії). 2)

створення демократичного багатопартійного політичного режиму, до рад мають обиратися депутати від різних політичних партій. 3) Впровадження приватної власності. Велика промисловість – у державній власності. На рідко заселених землях припускається існування радгоспів. Рівний розподіл землі на двори (без права продажу). Дозвіл на приватну торгівлю і розвиток приватної кустарної промисловості. 4) Усунення соцзмагань та ударництва як форм експлуатації комуністами робітничого класу, що є особливо актуальним в умовах голоду. 5) Відновлення коштом держави усіх розкуркулених та розпроданих господарств (крім поміщицьких). 6) Добровільний, а не примусовий вступ до колгоспів та артільей. 7) Повна свобода слова, друку для всіх, що усуне монополію комуністів в цій галузі. 8) Повна свобода релігії, жодного тиску на церкву. Припинення комуністичного переслідування релігії і податкового тиску на духівництво. 9) Звільнити селянство від податків на 10 років, щоби дати змогу відновити зруйноване сільське господарство. 10) Ліквідація компартії та ДПУ, ув'язнення її активних працівників у концтаборах – у разі розгортання повстання. У подальшому існування компартії допускається, але без привілеїв. 11) Заміна Червоної армії Вільним козацтвом, організація національної армії. 12) Припинення класової ворожнечі серед селянства. Створення селянської спілки з представників різних майнових прошарків селянства для боротьби з компартією [17, арк. 110].

Програму спільно розробили К. Шутко, Ф. Коробка, В. Суколько, Ф. Ясько. В якості допоміжного матеріалу було використано позичений в односельця, Кривобока, словник. Програму роздрукували у кількості 200 примірників і поширили у зазначених вище районах Харківської області [17, арк. 110].

Протоколи допитів інших заарештованих у справі повстанської організації свідчать про те, що до складання програми долучався І. Дяченко. Він мав певний політичний досвід – у 1917 р. очолював осередок есерів у с. Куземин. І. Дяченко висловлював позицію про те, що вибори до центральних і місцевих органів влади мають відбуватися за партійними списками, а партія, що переможе, має поводитися не по-диктаторськи, а ділитися владою у країні з представниками меншості. І. Дяченко вважав, що колгоспи мають бути ліквідовані, а селян має бути наділено землею. Проте, власником землі має бути держава, за користування нею всі мають сплачувати податок. Державна міліція, на його думку, має бути замінена виборною. Свідчення І. Дяченка вказують на те, що його сподівання покладалися на те, що майбутній голод призведе до зміни політичного устрою або зміни політики влади [17, арк. 122–124].

Програму організації склали на початку 1932 р., бо навесні з нею мав можливість ознайомитися мешканець села Куземин, Іван Чуб (1893 р. н.). І. Чуб сам постраждав від колективізації. Попри те, що він на 100 % виконав хлібозаготівлі, у нього у 1931 р. вилучили весь хліб, а перед цим сільська влада і активісти забрали корову, бо І. Чуб не хотів йти до колгоспу. У розмові з односельцем К. Шутко переконував І. Чуба про те, що краще буде жити без компартії, бо негативне становище у селі спричинене виключно Москвою, яка оббирає Україну [17, арк. 118]. Спілкувався К. Шутко у справі підпільної боротьби й з мешканцями інших сіл. Зокрема, була спроба залучити до організації Тимофія Гука (1883 р.н., мешканець с. Каплунівка Краснокутського району). К. Шутко розповідав Т. Гукові про те, що у с. Куземин люди пухнуть і помирають з голоду, показував антибільшовицькі листівки, говорив про організацію, яка охоплює ряд сіл, зокрема, Куземин, Котельву, Грунь. К. Шутко говорив про те, що метою їхньої організації є збройне повстання проти влади, а на 12 червня 1932 р. запланована нарада членів Груньської та Котелевської організацій, Каплунівської групи [17, арк. 115–117].

Крім пропагандистської роботи і залучення членства, підпільники, за словами К. Шутка, на весну 1932 р. планували створити ударний загін і завчасно зробити запаси хліба, заховавши його в лісі. Хліб збиралися відібрати з валки, яка мала вирушити з с. Грунь, але возів так і не дочекалися [17, арк. 208]. Цього разу захід не вдався. Але іншого разу члени організації І. Чуб та В. Міняло збройно вилучили 40 пудів зерна з приміщення колгоспу с. Більське (Котелевський район), згодом вилучили 20 пудів зерна зі складу колгоспу с. Куземин [17, арк. 370].

Серед радикальних заходів, здійснених членами організації: замах на активіста, мешканця с. Куземин, Віценка, вчинений В. Суколько [17, арк. 369–370]; чотири підпали колгоспу й помешкань активістів; три збройних конфіскації колгоспного майна; пошкодження телефонного зв'язку між Охтирським, Зіньківським та Опішнянським районами. Підпільниками було надруковано 800 листівок. Бойовий фонд організації становив: 5 гвинтівок, 6 револьверів, англійська бомба, понад 200 набоїв, холодна зброя [17, арк. 360]. Підпільники за допомогою листівок, в яких мова йшла про грабунок селянства, загибель козацтва, закликали відмовлятися здавати хліб державі [17, арк. 372].

Наприкінці 1932 р. діяльність організації викрито, у грудні розпочалися арешти членів організації. У помешканні К. Шутка під час обшуку 8 січня 1933 р. знайдено обріз англійської гвинтівки [17, арк. 265]. Слідство і суд тривали до квітня 1933 р.

Згідно обвинувального вироку справи підпільна організація об'єднувала до 100 осіб, нараховувала 9 осередків у 14 населених пунктах. Організація мала зв'язок з Харковом. У цьому місті зв'язок з підпільниками мали студент Харківського інституту народної освіти С. Мовчан, «член диверсійної організації» Т. Климашенко, червоноармієць 34-ї караульної роти Т. Сідельников (україн з військового складу 7 револьверів, 151 набій та мапу Харкова з розташуванням військових частин). У матеріалах справи І. Дяченко фігурував як засновник організації, а його найближчі спільники – К. Шутко та Є. Мовчан [17, арк. 360]. Головним осередком організації було с. Куземин Охтирського району (до 60 чол.). Крім цього, осередки знаходилися Охтирці, Каплунівці Краснокутського району, Котельві Опішнянського району, Пархомівці Краснокутського району, Хухра Охтирського району Харківської області, В'язове та Більськ Котелевського району, Довжок Зіньківського району Полтавської області [17, арк. 366–367]. Аналізуючи соціальний склад Куземинської організації, можна вказати, що серед її членів було колишні есери (3 особи), колишні білі (4 особи), «куркулі» (10 осіб), колишні червоні партизани (9 осіб), колишні комуністи (3 особи), колишні комсомольці (2 особи), один священик, а решта – бідні селяни і так звані «середняки», 4 колгоспники [17, арк. 368].

Слідство вважало, що «судя по характеру совершених преступлений и намечених планов дальнейшей к-р деятельности, можно констатировать, что ликвидированная к-р повстанческая организация представляла собой мощную организацию, способную на случай восстания нанести серьезный удар по местному активу сел, где были ее ячейки» [17, арк. 376].

Судовою трійкою при колегії ДПУ УСРР 3 квітня 1933 р. 9-х підсудних у справі організації засуджено до 10 років позбавлення волі, 6-х – до 5 років, 4-х – до 3 років, 4-х – заслано [17, арк. 419]. 29 квітня 1933 р. І. Дяченко, К. Шутко, І. Нестеренко, Л. Дух, Г. Сидельник, Ф. Сидельник (Сидельников), М. Сидельник, В. Сук, М. Федоров, М. Колодяжний засуджені до розстрілу. Вирок виконано 25 травня 1933 р. [17, арк. 421–422]. 27 червня 1933 р. заарештовано, а 31 липня засуджено до 10 років Єгора Мовчана. 1 грудня 1989 р. прокуратурою Сумської області І. Дяченко, К. Шутко, М. Мовчан, І. Нестеренко, Л. Дух, Г. Сидельник, Ф. Сидельник (Сидельников), М. Сидельник, В. Сук були реабілітовані, 26 грудня – Є. Мовчан [18, с. 574, 575, 601, 603, 614–615, 617, 624].

Таким чином, можна констатувати, що у 1931–1932 рр. на території на території Зіньківського, Охтирського та Краснокутського районів діяла підпільна антикомуністична селянська організація, що ставила за мету здобуття Україною незалежності, впровадження демократичних принципів. Тактика організації полягала у підготовці до збройного повстання, веденні пропагандистської антибільшовицької роботи серед селянства. Наприкінці 1932 р. діяльність організації було викрито органами ДПУ. У 1933 р. частину підпільників страчено згідно з вироком судової трійки при колегії ДПУ УСРР, інші члени організації були ув'язнені на різні терміни.

Список використаних джерел

1. Грациози А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933 / А. Грациози. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. – 136 с.
2. Васильев В. Ю. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Ю. Васильев // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2005. – Вип. 31. – С. 140–150.
3. Ганжа О. І. Опір селянства України політиці суцільної колективізації / О. І. Ганжа // Проблеми історії України: факти судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць, вип. 5. – К.: Інститут історії України НАН України, 2002. – С. 235–250.
4. Улянич В. Терор голодом і повстанська боротьба проти геноциду українців у 1921–1933 роках / В. Улянич. – К.: МАУП, 2004. – 84 с.
5. Іваненко В. Опір селян насильницькій колективізації та Голодомору. Дніпропетровщина / В. Іваненко, Н. Романець. – Київ: ПП Наталія Брехуненко, 2009. – 64 с.
6. Павлоградське повстання 1930 р.: Документи і матеріали / Упор. В. М. Даниленко. – Київ: Український письменник, 2009. – 379 с.
7. Митрофаненко Ю. Український антибільшовицький рух на Кіровоградщині (1918–1940-і рр.) / Ю. Митрофаненко // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2013. – Збірник 18. – С. 84–96.
8. Зінченко А. Нариси історії подільського селянства: 1917–1930 рр. / А. Зінченко. – Вінниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. – 344 с.
9. Повстанський рух 20-х – 30-х рр. ХХ ст. на Сумщині: Т. 1 / Автор-упорядник: Іванущенко Г. М. – Суми: ФОП Наталуха А.С., 2011. – 340 с.
10. Іванущенко Г. Хутір Жовтоніжки – історія без продовження / Г. Іванущенко // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 5. – С. 74–78.
11. Ключко В. Глинська справа (з архівних джерел) / В. Ключко // Полтавський краєзнавчий музей: Збірник наукових статей 2001–2003 рр. Маловідомі сторінки історії, музезнавство, охорона пам'яток. – Полтава: Дивосвіт, 2003. – С. 230–245.
12. Тилішак В. «Там спалили колгоспну контору, в іншому місці магазин пограбували»: Отаман Лука Клітка тричі втік від наглядку чекістів. Називав себе «Петлюрівцем», готував масове повстання під гаслами УНР / В. Тилішак // Країна: тижневий журнал по-українськи. – 2015. – № 25 (278). – С. 48–50.
13. Вовк О. В. Селянство Роменщини в опорі примусовій радянській організації наприкінці 20-х – початку 30-х рр. ХХ століття / О. В. Вовк // Сумський історико-архівний журнал / Збірник наукових праць. Випуск I. – Суми: Видавництво СумДУ, 2005. – С. 96–100.
14. Іващенко О. Життя, гартоване крицею / О. Іващенко // Штанько К. Полювання за людиною. – К.: Діокор, 2004. – С. 50–69.
15. Плющ В. Боротьба за українську державу під советською

владою / В. Плющ. – Лондон: Українська Видавнича Спілка, 1973. – 125 с. 16. Центральный державный архив громадських об'єднань України, ф. 1, оп. 20, спр. 3227. 17. Державний архів Сумської області, ф. 7641, оп. 6, спр. 475. 18. Реабілітовані історією: Сумська область: у двадцяти семи томах: у трьох книгах: книга друга / Упорядники: О. Г. Бажан, О. М. Рубанов, І. Г. Федоренко. – Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1», 2013. – 756 с.

Александр Вовк

**«МЕЖРАЙОННЫЙ ШТАБ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ»:
ИСТОРИЯ АНТИКОММУНИСТИЧЕСКОЙ ПОВСТАНЧЕСКОЙ
ОРГАНИЗАЦИИ НА ОХТЫРЩИНЕ (1931–1933 гг.)**

В начале 1930-х гг. в Украине произошло усиление репрессий со стороны коммунистической власти против украинского крестьянства. В ответ на принудительную коллективизацию разворачивается волна протестов, беспорядков, вооруженных восстаний. В 1931–1932 гг. на территории Зиньковского, Охтырского и Краснокутского районов (территория современных Полтавской, Харьковской и Сумской областей) действует подпольная антикоммунистическая крестьянская организация. Повстанцы ставят целью освобождение Украины, внедрение демократического политического строя. В 1933 г. часть подпольщиков была казнена, другие члены организации были осуждены на различные сроки заключения.

Ключевые слова: крестьянство, коллективизация, восстание, сопротивление, Охтырщина.

Oleksandr Vovk

**«INTERREGIONAL HEADQUARTERS OF THE LIBERATION STRUGGLE»:
THE HISTORY OF ANTICOMMUNIST INSURGENT ORGANIZATION IN
OKHTYRSHCHYNA (1931–1933)**

In the early 1930-ies in Ukraine has increased repression by the Communist regime against the Ukrainian peasantry. In response to forced collectivization takes place, the wave of protests, riots, armed uprisings. In 1931–1932 on the territory of Zinkivsky, Krasnokutsky and Okhtyrka regions (the territory of modern Poltava, Kharkiv and Sumy oblasts) operates an underground anti-Communist peasant organization. The insurgents aim the liberation of Ukraine, the introduction of a democratic political system. In 1933 part of the underground fighters had been executed, others were sentenced to various terms of imprisonment.

Key word: peasantry, collectivization, insurgency, resistance, Okhtyrshchyna.

УДК 94 (477.83/.86)

Володимир Лукашів

**ВЗАЄМИНИ «ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО» З УКРАЇНСЬКИМ
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКИМ ТАБОРОМ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ
(1919–1939 РР.)**

У статті проаналізовано взаємини культурно-просвітньої інституції – «Товариства ім. М. Качковського» з провідними організаціями української національно-державницької течії впродовж окресленого періоду. Розвиток їх відносин відбувався у складних умовах національно-культурного життя українців. Товариство належало до москвофільської течії, мало на меті поширення знань серед широкого загалу. Доведено вплив взаємин інституції з українофілами на культурно-просвітній розвиток західноукраїнських земель.

Ключові слова: Західна Україна, «Товариство ім. М. Качковського», москвофільство, національно-державницький табір, міжвоєнний період.

Досліджувана тема є актуальною, оскільки дає змогу дослідити взаємини москвофілів з українським національно-державницьким табором в досліджуваний період. У публікації відображено процес розвитку протистояння обох течій та цілеспрямовані спроби членів інституції поширювати серед широкого загалу москвофільську ідеологію.

«Товариство ім. М. Качковського» було ліквідоване австро-угорською владою під час Першої світової війни. З приходом польської адміністрації на західноукраїнські землі в 1919 р., інституція відновила свою культурно-просвітницьку діяльність.

Мета статті – дослідити взаємини «Товариства ім. М. Качковського» з українським національно-державницьким табором у досліджуваний період.

Аналіз вивчення проблеми показав, що для досягнення поставленої мети необхідно розв'язати такі завдання: проаналізувати передумови відновлення діяльності товариства у Західній Україні; дослідити процес співпраці й розвитку протиріч між інституцією та українофілами в міжвоєнний період; охарактеризувати вплив взаємин «Товариства ім. М. Качковського» з українськими національно-державницькими організаціями на культурне життя регіону.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з 1919 р., коли відновили свою діяльність окремі осередки «Товариства ім. М. Качковського» – до початку Другої світової війни (1939 р.).

Зрозуміло, що обмежений обсяг цієї статті не вичерпує увесь спектр взаємин товариства з національно-державницьким табором у Західній Україні в міжвоєнний період. Однак її автор вважав за необхідне зосередити основну увагу саме на зазначеній проблематиці.

За період вивчення історії розвитку взаємин «Товариства ім. М. Качковського» з українофілами на західноукраїнських землях в міжвоєнний період, опубліковано незначну кількість праць, що тим чи іншим чином дотичні до різних аспектів досліджуваної проблеми.

З. Баран [1] дослідила співпрацю й антагонізм москвофілів з українофілами в 1918–1921 рр. О. Красівський [2], аналізуючи політику польського уряду на західноукраїнських землях упродовж 1918–1923 рр., частково дослідив взаємини москвофільських інституцій з українським національно-державницьким табором. Російський історик К. Федевич [3], вивчаючи інтеграцію українців до Польської держави у міжвоєнний період, висвітлив ідеологічні позиції українських суспільно-політичних рухів того часу.

Безпосередньою джерельною базою роботи є сукупність документів і матеріалів державних архівів України. Основна маса архівних матеріалів, які стосуються досліджуваної проблеми, знаходиться у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Львові – фонд 182 «Товариство ім. М. Качковського» [4–5]. Незначна кількість архівних матеріалів зберігається у Державному архіві Тернопільської області – фонд 231 «Тернопільське повітове староство» [6].

Значну цінність представляють матеріали наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, бібліотеки Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львові, Тернопільської обласної наукової універсальної бібліотеки.

Певна частина інформації, що стосується досліджуваної проблеми, подана у тогочасних українських періодичних виданнях: «Громадський голос» [7], «Свобода» [8], «Діло» [9–10], «Русский голос» [11], «Волинское слово» [12], «Воля народа» [13], «Сельроб» [14], «Наше слово» [15], «Нова зоря» [16–17].

З відновленням польської влади у Західній Україні склалися несприятливі умови для розвитку українського національно-культурного руху. Для посилення свого контролю над українським народом, уряд Другої Речі Посполитої намагався осприяти посиленню протистояння українофілів з москвофілами. У міжвоєнний період відносини «Товариства ім. М. Качковського» з українським національно-державницьким табором, зокрема «Просвітою», були доволі ворожими. Останні у москвофільстві вбачали значну перешкоду для будівництва української державності. Цим і можна пояснити певну нетолерантність у висловлюваннях і висновках, що стосувалися діяльності «Товариства ім. М. Качковського». Зокрема, в одному із номерів газети «Діло» за 1933 р. підкреслювалося, що розвиток москвофільської інституції вважався «раною на здоровому народному організмі» [9, с. 7].

Не сприяв порозумінню з національно-державницьким табором Західної України той факт, що члени «Товариства ім. М. Качковського» підтримали так званий маніфест «Русского виконавчого комітету» від 3 грудня 1918 р., про готовність «русского народу Прикарпаття приєднатися до Російської держави». Цей крок москвофіли пояснювали тим, що українофіли проігнорували їх політичну силу під час національно-визвольної боротьби українського народу на західноукраїнських землях [1, с. 13].

Представники українського національно-державницького табору сподівалися, що москвофільство в міжвоєнну добу «зникне остаточно з поверхні політичного життя як повна нісенітниця» [10, с. 4]. Однак суспільно-політичні обставини у Другій Речі Посполитій дозволили москвофільським інституціям відродитися й розпочати нове життя. Російський царат, що раніше патрунував «Товариство ім. М. Качковського», замінили проросійські організації, які діяли на польській території (здебільшого на її північно-східних окраїнах). Підставою ідеології організації залишалася теорія про національну єдність великоросів, українців, білорусів і різке несприйняття українофілів [13, с. 4].

Найбільшим ідеологічним супротивником товариства на «культурно-просвітницькій ниві» була «Просвіта». Остання гостро виступала проти москвофільської агітації інституції. На початку 30-х рр. ХХ ст. її Головний відділ констатував факт посилення москвофільської ідеології на Лемківщині. При цьому зазначалося, що «лише спільна допомога усіх українських товариств, планова й систематична праця, зможе зберегти українців регіону від денационалізації» [10, с. 5].

У звіті про Лемківщину прихильник «Просвіти» І. Качмар повідомляв, що повсюди священники-москвофіли лише у храмах заявляють про свою лояльність до українського національно-культурного руху, а поза церквою належать до читалень «Товариства ім. М. Качковського» та поширюють москвофільську пресу й літературу [3, с. 81].

Однією з причин функціонування товариства, дописувачі газети «Діло» вважали вміло використані членами організації патріотичні настрої українців та апелювання до історичного минулого. Зокрема, йшлося про привласнення та перекручення москвофілами фактів трагічної історії Талергофа – концентраційного табору, у який під час Першої світової війни було репресовано австро-угорськими властями понад 14 тис. українців, запідозрених у співпраці чи лояльності до Російської імперії [9, с. 8].

Члени «Товариства ім. М. Качковського» першими звернулися до історії трагічних подій Талергофа, і уже в 1920-х рр. використали це для посилення свого впливу на західноукраїнських землях. Ними був сформований своєрідний образ «талергофця-москвофіла», який мав стати символом мучеництва українського народу в роки війни. Саме факт маніпуляції історичними подіями став одним з найбільших каменів спотикань у взаєминах товариства з представниками українського національно-державницького табору [11, с. 6].

Найгострішою була дискусія стосовно трактування подій Першої світової війни на теренах Східної Галичини. Обидві сторони досліджували питання партійної приналежності тих, кого переслідувала австро-угорська влада. Крім того, дискутувалася проблема міжпартійних стосунків у час війни, а також методи, якими користувалися представники опонуючих угруповань для політичної ліквідації своїх супротивників [12, с. 4].

Одним із перших українофілів, хто виступив проти перекручення історичних фактів членами «Товариства ім. М. Качковського» був відомий у Західній Україні громадсько-політичний діяч – М. Андрусак. Останній у публікаціях «Галицька болячка» та «Галицьке москвофільство і Талергоф», надруковані газетою «Діло» у 1933 р., підкреслював, що концентраційний табір був «спільною трагедією всього українського народу» [9, с. 5].

Відповідь членів інституції не забарилася. На шпальтах москвофільської газети «Рускій голосъ» вони ще більше «розпалили» дискусію з українофілами. А. Хиляк у статті «Винувники Талергофа» (1933 р.), відкинув твердження представників національно-державницького табору про репресії проти всього українського народу. Останній доводив, що в'язнями табору були майже виключно москвофіли. Позицію українофілів з цього питання, він пояснив їх бажанням заволодіти «політико-національним ринком» Західної України [11, с. 8].

На сторінках москвофільських періодичних видань члени «Товариства ім. М. Качковського» систематично звинувачували діячів українського національно-державницького табору у дописах поліції Австро-Угорської імперії на прихильників «проросійських симпатій». У статті «Талергофобія українцев» (1933 р.) вказувалося, що «Пам'ять зберігає важкі спогади про підлість лідерів українства по відношенню до «русського» табору, про їх масові злобні доноси на своїх кровних, хоча й інакомислячих братів» [15, с. 3].

Одночасно із висвітленням історичних подій, на сторінках газети «Рускій голосъ» члени «Товариства ім. М. Качковського» піддавали нищівній критиці політичну і економічну діяльність українофілів, зокрема їх національну позицію. Один із лідерів інституції – В. Ваврик саме на «самостійників» покладав провину на поразку національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. Ним стверджувалося, що українські національні партії, маючи реальну можливість втілити свої ідеї у життя, «не спромоглися до активної боротьби за свої ідеали» [11, с. 6].

Найбільша українофільська політична партія Українське національно-демократичне об'єднання була змушена реагувати на закиди членів «Товариства ім. М. Качковського». Її офіційним виданням була газета «Свобода», що виходила з 1924 р. Значне місце у її публікаціях займала характеристика ідейного підґрунтя товариства. Часопис акцентував увагу на пошуку суспільних станів, які стали опорою москвофілів у міжвоєнний період. До них було віднесено «селянські й інтелігентські елементи, які за звичкою тримаються старого, а також із надзвичайним завзяттям не хочуть чи не можуть змінити своїх поглядів». Газета називала членів інституції «задурманеними селянами, яких дурять «сільські москвофіли», зокрема «греко-католицькі батюшки» [8, с. 3].

Дописувачі «Свободи», у своїй переважній більшості, пропонували об'єднати західноукраїнське суспільство в єдину структуру з метою протидії москвофільському впливу. «Коли ми цю думку зближення приймемо, коли вона пронизуватиме наші виступи там, де ще є москвофільські острови серед нашого народу – тоді теперішнє ідейне москвофільство, особливо серед наших селян, скоро належатиме історії» [3, с. 59].

Часопис акцентував свою увагу на усвідомленні деякими членами «Товариства ім. М. Качковського» помилковості своїх суджень та необхідності зміни ідеології. Видання помістило статтю одного москвофільського автора, в якій він роздумував над необхідністю змін

інституції у політичній орієнтації: «... Якщо теперішні повоенні комбінації і надії не дають підтримки, а навпаки дискредитують нас, старорусинів, на кожнім кроці і поступово ведуть до загиби, – то настав час поставити собі питання, хто ми, з ким ми, хто з нами і за нами, яка наша ціль» [8, с. 5].

Українська християнська організація, через свій друкований орган – «Нову зорю», показувала своє відношення щодо діяльності товариства. Її представники вбачали основну загрозу у розповсюдженні членами організації ідеї навернення українського населення в православ'я та відновлення «православної руської церкви». На сторінках часопису стверджувалося, що така «пропаганда досягла значних успіхів на Лемківщині, менше – на Закарпатті». Згідно із твердженням українофілів, москвофільські провідники, вважали православ'я фундаментом «руськості», «хотіли втримати у даний спосіб Лемківщину якнайдовше в своїх руках і зв'язати її з «общерусскою» ідеологією й матушкою Москвою» [16, с. 7].

«Нова зоря» відзначала певну еволюцію ідеології «Товариства ім. М. Качковського». Так, у 1936 р., в одному із випусків газети, зазначалося: «Вони (члени інституції) уже не відкидають української мови і активно її використовують у своїх виданнях..., що наблизило їх до українців. Почали стиратися точки відокремлення одних від інших...» [17, с. 4].

Видання закликала український національно-державницький табір знайти політичний компроміс з москвофілами та спробувати залучити членів «Товариства ім. М. Качковського» до національного життя. У газеті підкреслювалося: «Вживання ними (москвофілами) на означення української землі і народу старої, історичної, національної і державної назви не повинно стати для усіх каменем спотикання» [17, с. 5].

Отже, у міжвоєнний період взаємини «Товариства ім. М. Качковського» з представниками українського національно-державницького табору були доволі складними. Корінь протиріч між ними полягав насамперед в площині ідеології організації, а також її відносно лояльній позиції стосовно уряду Другої Речі Посполитої. Діяльність товариства протиставлялася «Просвіті». У своїй культурно-просвітній роботі серед широкого загалу, українофіли йшли всупереч москвофільській ідеології, намагалися спростовувати усі політичні аргументи членів «Товариства ім. М. Качковського» і зберегти за собою домінуючу позицію на західноукраїнських землях.

Список використаних джерел

1. Баран З. Відродження і становлення Польської держави. 1918–1921 рр. / З. Баран. – Львів: Ред.-вид. відділ Львівського університету, 1995. – 54 с.
2. Красівський О. Східна Галичина і Польща в 1918–1923 рр.: Проблеми взаємовідносин / О. Красівський. – К.: Вид-во УАДУ, 1998. – 304 с.
3. Федевич К. Галицькі українці у Польщі 1920–1939 рр. (Інтеграція галицьких українців до Польської держави у 1920–1930-ті рр.) / К. Федевич. – К.: Основа, 2009. – 280 с.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАЛІ України), ф. 182, оп. 1, спр. 229, 153 арк.
5. ЦДАЛІ України, ф. 182, оп. 1, спр. 312, 89 арк.
6. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 62, 57 арк.
7. Бережанський В. Нові розбивацькі спроби москвофілів / В. Бережанський // Громадський голос. – 26 травня 1934. – С. 3–7.
8. З московського табору // Свобода. – 30 грудня 1933. – С. 3–7.
9. Андрусак М. Галицьке москвофільство / М. Андрусак // Діло. – 3 серпня 1933. – С. 4–9.
10. Як москвофіли засновують читальні Качковського на Лемківщині? // Діло. – 24 лютого 1934. – С. 4–5.
11. Каренин В. Талергофская жертва / В. Каренин // Русский голос. – 18 мая 1934. – С. 4–8.
12. Положення на кресах // Волянское слово. – 1924. – 12 февраля. – С. 4.
13. Наше становище в національним питанню // Воля народа. – 18 липня 1926. – С. 2–5.
14. Розкопуємо правду // Сельроб. – 18 вересня 1927. – С. 2.
15. Наші завдання // Наше слово. – 27 травня 1927. – С. 3–4.
16. Лемківський Б. Причини лемківської схизми / Б. Лемківський // Нова зоря. – 1934. – 1 березня. – С. 7.
17. Москвофіли і українці // Нова зоря. – 1936. – 30 липня. – С. 4–5.

Владимир Лукашив

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ «ОБЩЕСТВА ИМ. М. КАЧКОВСКОГО» С УКРАИНСКИМ НАЦИОНАЛЬНО-ГОСУДАРСТВЕННЫМ ЛАГЕРЕМ В ЗАПАДНОЙ УКРАИНЕ (1919–1939 ГГ.)

В статье проанализированы взаимоотношения культурно-просветительной институции – «Общества им. М. Качковского» с ведущими организациями украинского национально-государственного направления на протяжении очерченного периода. Развития их взаимоотношений осуществлялось в сложных условиях национально-культурной жизни украинцев. Общество принадлежало к москвофильскому направлению, имело целью распространения знаний среди широкой общественности. Доказано влияние взаимоотношений институции с украинофилами на культурно-просветительное развитие западноукраинских земель.

Ключевые слова: Западная Украина, «Общество им. М. Качковского», москвофільство, украинский национально-государственный лагерь, межвоєнний період.

Volodymyr Lukashiv

RELATIONS «ASSOCIATION NAMED AFTER M. KACHKOVSKY» WITH THE UKRAINIAN NATIONAL STATEHOOD CAMP IN WESTERN UKRAINE (1919–1939)

The article analyzes the relationship between cultural and educational institutions – «Association named after M. Kachkovsky» with leading organizations Ukrainian national-statist currents within the appointed period. The development of their relationship took place in difficult conditions of national Ukrainian cultural life. Association belonged to the moskwophile orientation, aimed at spreading knowledge among the general public. The influence of relations with institutions ukrainfil cultural and educational development of Western Ukraine.

Key words: Western Ukraine, «Association named after M. Kachkovsky», moskwofilst, ukrainian national statist camp, interwar period.

УДК 94 (477) «1946»

Галина Стародубець

ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 1946 Р.

Йдеться про особливості проведення виборів до Верховної Ради СРСР в лютому 1946 р. в західних областях України. Розглядаються чинники, які визначали електоральну поведінку виборців. Предметом розгляду є повстанське запілля з огляду на його роль і значення в структурі українського повстанського руху.

Ключові слова: вибори, радянська влади, повстанське запілля, виборці, сталінський режим.

В сучасному українському науковому, а, радше, науково-публіцистичному та медійному просторі присутньою є теза про окупаційний характер більшовицько-радянської влади в західних областях України зразка 1939–1941 та перших повоєнних років. Підґрунтям для таких тверджень слугує факт нібито сумнівної легітимізації процесу її законодавчого оформлення, зокрема, восени 1939 р. (Народні Збори Західної України) та взимку 1946 р. (вибори до Верховної Ради СРСР), оскільки обидві події проходили в умовах тотального контролю з боку держави, а в повоєнний період – ще й жорсткого силового тиску на суспільство.

Успішне проведення виборчої кампанії 1946 р. мало сприяти легітимізації більшовицької влади не тільки в очах міжнародної спільноти, але й своїх громадян. Загальновідомо, що практика використання тоталітарними режимами, зокрема, сталінським, таких демократичних інститутів як Конституція, вибори, представницькі органи влади слугувала не більш ніж прикриттям її реакційної сутності. За весь період панування більшовицько-радянської влади вони ніколи не були наповненні властивим їм змістом, але успішно використовувалися в більшовицькій пропагандистській риторичі як один із потужних інструментів для конструювання радянських політичних смислів.

Мета статті – визначити основні чинники формування електоральної поведінки суб'єктів виборчого процесу в рамках повстанського запілля. Акцентую увагу саме на останньому, оскільки його основу складало сільське населення, а не міське. Тому об'єктом нашого аналізу виступає в основному західноукраїнське село.

Загальновідомо, що результати будь-яких виборів значною мірою залежать від рівня організаційної роботи, що передує їх безпосередньому проведенню. Цей етап виборчої кампанії включає в себе кілька складових, однією з яких є спосіб комплектування виборчих комісій та їх склад.

Зрозуміло, що в умовах потужного масового антирадянського руху спротиву соціальна база більшовицької влади залишалася дуже вузькою, тому процедура формування виборчих комісій, особливо у районних центрах та селах західних областей України, проходила дуже важко, а подекуди навіть драматично. Основний їх склад формувався з місцевих вчителів, голів та секретарів сільрад, демобілізованих бійців-червоноармійців, активістів комсомольців та комуністів, хоча, зважаючи на фактичну відсутність мережі партійної та комсомольської організації поза районними центрами та містами, останніх було вкрай мало. Зроблений нами аналіз складу виборчих комісій двох областей – Львівської [1. арк.31] і Тернопільської [2. арк. 72] дає підстави для певних висновків. Третину комісій становили жінки; 30 % у Львівській і 15 % у Тернопільській – комуністи і комсомольці. Близько 20 % – молоді люди до 23 років. За соціально-професійним статусом – відповідно 36 % і 65 % становили селяни і 10 % в обох областях – вчителі. За національною ознакою: українці заповнювали 75 % складу комісій у Львівській області та 94 % – в

Тернопільській; відповідно 20 % і 5 % – поляки та 3 % і 1% – категорія «інших». Отже, переважну більшість членів сільських виборчих комісій склали місцеві українці-селяни середнього віку.

Значна частина комісій формувались у примусово-добровільний спосіб, як наприклад, у селах Хмелівка і Глибоке Богородчанського району Станіславської області, де «селян силою зігнали біля сільради, головним чином колишніх червоноармійців, і з них вибирали членів комісії. Люди відкуповувалися від цієї честі горілкою» [3, арк. 121]. Місцеве населення всіляко уникало контактів з владою, намагаючись дистанціюватися від її ініціатив, спрямованих на інституційне оформлення своєї присутності в регіоні. Йдеться, насамперед, про участь у різного роду парамілітарних формуваннях – винищувальних загонах чи групах самооборони, вступ до лав більшовицької чи комсомольської організацій, призначення на посаду голови чи секретаря сільради. Статус члена виборчої комісії зобов'язував працювати не тільки безпосередньо в день виборів, але й брати участь в численних передвиборчих акціях, як от: організація мітингів, написання та розповсюдження плакатів та гасел тощо. Така перспектива не тішила потенційних кандидатів на таку, хай і тимчасову, посаду. Приймаючи пропозицію влади, вони ніби переступали умовну лінію розмежування між «своїми» (односельчанами) та «чужими» (більшовицькою владою), що, однак, не гарантувало їм безпеки як з боку самостійницького підпілля, яке трактувало їх колаборантами, так і офіційної влади, для якої вони залишалися потенційно небезпечними «западенцями». Очевидно, що в силу об'єктивних причин, ця категорія людей перебувала в зоні «найвищої турбулентності», в стані постійного очікування небезпеки. Обидві ворогуючі сторони (повстанське підпілля і радянська влада) намагалися втримати їх в зоні свого впливу.

Маємо багато свідчень того, що в переддень виборів членів комісії закривали в приміщенні для голосування, або в інших місцях, примушуючи їх у такий спосіб проголосувати чи підписати сфальшовані протоколи, або через те, що відмовлялися вести агітацію. Для прикладу, в с. Заріччє (Судова Вишня, Львівщина) членів виборчої комісії утримували цілу ніч замкненими, аби змусити їх організувати вибори» [4, арк.32]; в с.Тростянець Долинського району Станіславської області арештували голову і двох членів виборчої комісії, яких тримали під ключем через цілий день. В Ракові, Надіїві арештували голів сільрад і цілу виборчу комісію за те, що не хотіли перші проголосувати. В Рахині голова і секретар виборчої комісії «не явилися на виборчу локалю. О год.12-ій вполудне зловили їх большевики в селі і зі зв'язаними руками припровадили до виборчого локалю [5. арк.140]; У с.Судова Вишня (Львівщина)заарештували (взяли заручником) батька секретаря виборчої комісії. Який утік до Львова. Того самого дня заарештували Сагалу Гринька за те, що на запитання чи буде голосувати? Відповів – голосувати за жадну ціну не буде» [6, арк.22].

З іншого боку, незважаючи на тиск, місцеві члени виборчих комісій намагалися не виявляти особливої активності з огляду на небезпеку бути покараними повстанцями. Випадки переслідувань, усних погроз, а то й фізичної розправи над ними з боку учасників самостійницького підпілля чи УПА, були теж далеко непоодинокими, що у свою чергу теж виступало серйозним стримуючим чинником політичної активності місцевого населення. Так, «в ніч на 9.02.46 р. в с. Гниловоди Золотниківського району Тернопільської області група в складі 15 чол. забрала з собою в ліс увесь склад виборчої комісії а також голову і секретаря сільради» [7, арк. 18]. «В с. Совань Дрогобицької області перед початком голосування бандити повісили місцеву селянку з метою деморалізації населення» [8, арк. 95]; в с. Пересна (Львівщина) 7 лютого бандити в упор забили завідуючого мельниці т. Даниловича В.Я. і до грудей прикріпили записку: «Це всім буде, хто буде Сталінським донощиком, хто піде голосувати» [9, арк. 19]; в ніч на 7 січня в с. Ворона Ковельського району Волинської області бандитами повішені голова дільничної виборчої комісії з виборів до Верховної Ради СРСР Опалюк і голова сільради Чулик» [10, с.324].

Більшовики не приховували, що головною задачею, поставленою перед членами виборчої комісії, є забезпечення наперед визначеного результату. Трохи більше як за тиждень до виборів в усіх західноукраїнських областях пройшли обласні наради партійно-радянського активу за участі секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка (від липня 1946 р. – другий секретар ЦК КП(б)У), головною темою розгляду яких були питання підготовки до виборів та ліквідації повстанського підпілля і озброєних «бандитських загонів». Виступаючи на цих зібраннях, Д. Коротченко чітко заявив: «Потрібно не тільки забезпечити 100 % явку і голосування за наших кандидатів, а потрібно правильно підвести підсумки голосування. Може бути, що всі проголосують за нас, але якщо попадеться мерзота, чи головоотяп, котрий не чесно поставиться до своїх обов'язків, він багато наплутає. Надо, щоб під час підрахунку голосів був у якості уповноваженого крепкий, грамотний толковий більшовик, неможна поклатися на авось» [11, арк. 8]. Як бачимо, партійне керівництво не мало особливих ілюзій з приводу «всенародної» підтримки радянської влади у західноукраїнському регіоні, тому в традиціях більшовицької практики жорстко використовувало

адміністративні методи тиску на виборців, підсилювані озброєними загонами різних силових структур – НКДБ, НКВС, Червоної армії.

Виходячи зі сказаного, можна зробити висновок, що електоральна поведінка виборців у прямий чи опосередкований спосіб залежала від характеру організаційних заходів, здійснюваних владою в рамках проведення виборчої кампанії. З іншого боку, вона була далеко не однозначною і різнилася залежно від суб'єктів виборчого процесу, яких умовно можна згрупувати в кілька категорій.

До першої, найбільш чисельної групи можна віднести тих, хто всіляко намагався уникнути участі у виборах. До цієї групи належали не тільки члени або симпатичні оунівського підпілля, але переважна частина певною мірою аполітичних селян. Чому?

На нашу думку, внутрішнім мотиватором такого рішення виступала політична культура, сформована в умовах підпольської дійсності. Попри всю умовність її високого рівня, вона якісно відрізнялася від політичної культури підданського типу, носіями якої виступали радянські громадяни. Переважна більшість місцевого населення вважали, що не приймаючи участі в голосуванні, вони таким чином у мирний демократичний спосіб висловлюють своє несприйняття влади, тим самим змусивши її змінити політику.

Часто вони вголос і публічно висловлювали свою позицію стосовно влади загалом, і виборів, зокрема. Як, наприклад, селяни с. Хоросниця Судово-Вишнянського району Львівської області, які під час голосування заявили «лейтенантові з району: «Можете палити і вивозити на Сибір, а ми до голосування не підемо і більше на збори в справі виборів нас не тягніть» [12, арк. 22]. Схожа картина документально зафіксована в с. Кальна на Долинщині цієї ж області, де «10 лютого большевики спочатку просили, а потім грозили Сибором, тюрмою, якщо не будуть голосувати, то населення майже все одногосно запротестувало, що голосувати не піде. Зорганізований тлум в числі 100 людей перед виборчим... почав кричати: «ви грабіжники, злодії, ви нас мучите, ріжете, вбиваєте. Наші брати і сестри по тюрмах і на Сибірі вмирають з ваших рук. Випустіть нам в'язнів. Жиди, шміраки, безбожники – хрести зрізуйте, дітям молитися не даєте в школі, в церкву не пускаєте. Ми за вас голосувати не підемо. Хочемо самостійної України. Смерть Сталіну» [13, с.395].

Варто зауважити, що селяни відмовлялися брати участь у виборах з різних міркувань. Частина населення – побоюючись покарання з боку повстанців, котрі, як відомо теж розгорнули широкомасштабну агітаційну кампанію. Чимала кількість селян – із солідарності зі своїми односельцями, не бажаючи, так би мовити, виділятися.

Друга категорія виборців – ті, хто голосували свідомо. Серед них були голови чи секретарі сільрад, місцеві вчителі та активісти – комсомольці чи комуністи, червоноармійці, представники району. Зрозуміло, що це був незначний відсоток від загальної кількості виборців і голосували вони головним чином «через посаду».

Маємо значну кількість документів, які засвідчують, що голови і секретарі сільрад не завжди охоче демонстрували свою відданість більшовицькій владі. Переважна їх більшість воліла займати виразно нейтральну позицію, або ж не виділятися особливою активністю. Телефонограми з районів з оперативною інформацією про перебіг голосування у день виборів 10 лютого, зокрема, Львівської області, рясніють інформацією про численні відмови представників місцевої влади приймати участь в голосуванні: «голова виборчої комісії с. Хмільне (Лопатинський район) заявив: «Якщо я проголосую, то завтра жити не буду; в с. Данилів (Ново-Милятинський район) голова сільради Пандух відмовився прийняти участь в голосуванні» [14, арк. 100, 101]. Траплялися випадки, коли відмовлялися голосувати вчителі, як наприклад «вчителька Белая з с.Почаївці Дрогобицького району, яка прибула на роботу зі східних областей СРСР» [15, арк. 7], вчителька з с. Лозино Івано-Франківського району Львівської області, котра в день голосування «втекла разом із секретарем сільради» [14, арк. 40]. Хоча такі випадки не вирізнялися масовістю, але поодинокими їх теж не можна назвати. Рівень пасивного спротиву сільських вчителів виборчій кампанії 1946 р. (або ж навпаки, солідарності з батьками своїх школярів) становив певну загрозу владі, про що дізнаємося з офіційного виступу одного з посадовців Дрогобицького обкому КП(б)У, присвяченому аналізу підсумків виборів. Доповідач заявив, «що у партійного керівництва склалося враження, що багато хто з місцевих вчителів утягнутий в оунівську організацію, активно працює на їх користь. ... Багато вчителів виявилися чи націоналістами чи їх пособниками» [16, арк. 10, 15].

Окрему категорію виборців становили демобілізовані червоноармійці. Зважаючи на спосіб і методи мобілізаційної кампанії 1944 р., колишні червоноармійці аж ніяк не виявляли бажання публічно засвідчувати позитивне ставлення до радянської влади, принаймні в галицькій частині Західної України. У різний спосіб вони відмовлялися від активної співпраці з владою, в тому числі – й у період виборчої кампанії працювати членами виборчих дільниць чи проводити агітаційну кампанію. Дещо іншою була ситуація на Волині, де був значний відсоток колишніх партизанів і станом на зиму 1946 р. повстанський рух там зазнав значно більших втрат ніж в інших західноукраїнських регіонах.

Демобілізовані розглядалися владою як потенційне джерело поповнення місцевого партійно-радянського активу, насамперед, винищувальних батальйонів, сільської влади тощо. Роботі з ними надавалося важливе значення. Однак, судячи з архівних документів, насамперед, радянських, не все було однозначно просто. Так, безпосередньо перед виборами, 1 лютого 1946 р., завідувач воєнним відділом Львівського обкому КП(б)У Загородний підготував офіційну довідку, в якій зазначається, що на початку лютого «кількість демобілізованих членів і кандидатів в члени КП(б)У, котрі прибули в Львівську область становить 2262 осіб. З ними проводяться районні збори, які вони відвідують акуратно, але не виявляють ніякої політичної активності. Якщо й виступають, то з питань матеріальних умов і намагаються зовсім не визначати свого особистого ставлення і не висловлювати думки щодо політичних, народногосподарських заходів» [17, арк. 9]. Значний вплив на формування такої позиції мала агітаційна робота оунівського підпілля, яке проводило цілеспрямовану роботу серед «демобілізованих воїнів», закликаючи їх не ставати «каїнами-палачами рідного народу, ваших братів. Долучитися до чесної праці. Досить братовбивства, знуцання над беззахисним народом. Згадайте про голод, тюрми, про нужду, про Сибір, каторги і руїни, котрою одарив Сталін Україну» [18, арк. 78]. Відтак, попри всі зусилля влади, ця категорія населення в масі своїй не стала її опорою. Переважна більшість колишніх червоноармійців чинила пасивний спротив як залученню їх до лав винищувальних загонів, так і активної участі в процедурі виборів.

Варто зазначити, що серед тих, хто свідомо підтримував радянську владу і, відповідно, участь у виборчій кампанії 1946 р. розглядав як священний обов'язок радянського громадянина, була частина бійців винищувальних батальйонів і так звані «десятихатники». Останні не тільки одними з перших приходили на виборчі дільниці, але «зганяли людей до голосування і виводили большевиків з урнами по селі» [19, арк. 176].

Близькими до цієї групи виборців є категорія «сексотів» (секретні співробітники. – Автор), котрі в той чи інший спосіб таємно співпрацювали з владою. Зі зрозумілих причин вони не афішували своєї «співпраці» з НКДБ, але змушені були під тиском чи добровільно вчасно з'явитися на виборчі дільниці. Зазвичай односельчани знали про таку «діяльність» свої земляків і ставилися до них зі зневагою та осудом.

Насамкінець виділимо ще одну соціальну групу в середовищі повстанського заплілля, яка виступала об'єктом зацікавлення обох ворогуючих сторін – жінки. Під час виборчої кампанії вони чи не найвідвертіше демонстрували своє негативне ставлення до влади в цілому, та процедури виборів, зокрема. Непоодинокими були випадки, коли сільські жінки ставали рупором громадської думки і вголос звинувачували владу в репресіях, переслідуванні та фізичному знищенні українців, організації голоду, масових депортацій тощо. Мотиви їхньої поведінки були різними – від імпульсивних дій, спровокованих ситуацією відчаю, до цілком усвідомленого, осмисленого акту громадянського спротиву. Відтак, провокативна поведінка жінок у день голосування часто детонувала ланцюгову реакцію саботування процесу голосування в окремих населених пунктах.

Ще задовго до виборів тема залучення жінок до участі в процесі радянізації широко обговорювалася в комітетах більшовицької партії. Як слушно зауважує О.Петренко, – «жінка виступала бажаним ресурсом радянської влади і трактувалася як «ще не втрачена»: вона може бути звільнена, перевихована і заново підкорена емоційно, тепер уже представниками радянської влади, а не провідниками націоналістичного підпілля» [20, с.154]. На початку квітня 1945 р. політбюро ЦК КП(б)У прийняло спеціальну постанову, яка стосувалася організації роботи з жінками в західних областях України. На виконання її основних положень в обкомах більшовицької партії були створені спеціальні відділи по роботі з жінками, а в райкомах – призначені жіночі організатори [21, арк. 4]. Головне їх завдання полягало в тому, щоб втягнути місцеве жіноцтво в активне громадсько-політичне життя регіону. З іншого боку, влада цинічно використовувала жінок як інструмент психологічного тиску на учасників самостійницького руху, погрожуючи, у разі продовження ними збройного опору, фізичною розправою над їхніми дочками, матерями чи дружинами. Однак, у нас немає підстав стверджувати, що в ході виборчої кампанії 1946 р. жінки зайняли провладну чи, принаймні, пасивну позицію слухняних виборців. Радше навпаки, як уже зазначалося, вони вперто тримали «глуху оборону» традиційного укладу свого суспільного життя, в прямий чи опосередкований спосіб бойкотуючи процедуру голосування.

Отже, основна маса населення західноукраїнського села в лютому 1946 р. вкрай пасивно відреагувала на заклики влади прийняти участь у виборах до Верховної Ради СРСР. Активними суб'єктами виборчого процесу виступили представники сільської влади, місцева інтелігенція, головним чином, в особі вчителів сільських шкіл, малочисельна група комсомольців та комуністів.

Безпосередній вплив на електоральну поведінку виборців з одного боку, мала цілеспрямована політика більшовицької влади та комплекс здійснюваних її представниками заходів напередодні та

під час голосування, а з іншого – активна діяльність оунівського підпілля та УПА в напрямку дискредитації та організації активного спротиву процесу радянської західноукраїнського регіону.

Як відомо, з метою успішного проведення виборів до Верховної Ради СРСР, радянська влада організувала так звану «велику блокаду» західних областей України. Тому з упевненістю можна стверджувати, що силові методи «переконання» виборців були домінуючими в арсеналі виборчих технологій більшовиків. Мешканців краю змушували до участі в голосуванні шляхом погроз, а то й реальною демонстрацією фізичного насилля над односельцями, показовими акціями вивезення на Сибір селянських родин, члени яких у той чи інший спосіб чинили спротив владі. В період виборчої кампанії кожне село перебувало під цілодобовим контролем озброєних бійців гарнізонів регулярних військ, яких «упродовж січня-квітня 1946 р. в західних областях України нараховувалося понад 3500 з – понад півмільйона бійців» [22, арк. 514].

З іншого боку, українські повстанці та підпільники чинили організований спротив як мілітарній силі більшовиків, так і ворожій пропаганді. «Протягом перших тижнів блокади відділи УПА активно нападали на розташовані в селах гарнізони, намагалися блокувати райцентри» [23, с.503], псували телефонні лінії зв'язку, підпалювали приміщення виборчих дільниць, знищували списки виборців, вбивали районних та сільських партійних активістів тощо.

Українське підпілля та УПА в будь-який спосіб намагалося зупинити процес руйнації повстанського запілля, без опори на яке самостійницький рух «аргіогі» був приречений на поразку. Окрім збройних методів опору, вони широко застосовували різноманітні форми мирної боротьби – шептану та лозунгову пропаганду, поширення листівок, організацію мітингів та зборів селян тощо.

Місцеве населення, перебуваючи в епіцентрі цього протистояння, часто-густо ставало заручниками ситуації. Особливо яскраво це виявилось саме під час виборчої кампанії 1946 р., яка стала знаковою подією для західноукраїнського регіону. «Велика блокада» прискорила процес руйнації повстанського запілля, причому не тільки в об'єктивно-матеріальному вимірі, але й на рівні суспільних настроїв. З іншого боку – сфальсифіковані результати виборів стали своєрідною індульгенцією для сталінського режиму, формальним підтвердженням його легітимності в охоплених полум'ям повстанського руху західних областях України.

Список використаних джерел

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф.1, оп.46, спр.812.
2. ЦДАГО України, ф.1, оп.46, спр. 848.
3. Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф.13, спр.376, т.38.
4. ГДА СБУ, ф.13, спр.376, т.38.
5. ГДА СБУ, ф.13, спр.376, т. 38.
6. ГДА СБУ, ф.13, спр.376, т. 39.
7. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.2965.
8. Держархів Львівської обл., ф.5001, оп.7, спр.66.
9. Там само, ф.3, оп.1, спр.479.
10. «Особые папки» Сталіна і Молотова про національно-визвольну боротьбу в Західній Україні у 1944–1948 рр. Збірник документів / Упорядник Ярослав Дашкевич, Василь Кук. – Львів, 2010. – 594 с.
11. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.2882, арк.8; спр.2883.
12. ГДА СБУ, ф.13, оп.1, спр.376, т.39.
13. Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1954 рр.). Збірник документів і матеріалів / упор. і відпов. ред. О.Стасюк. – Львів, 2011. – 776 с.
14. Державний архів Львівської області, ф.3, оп.1, спр.532.
15. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр. 2965.
16. Держархів Львівської обл., ф.5001, оп.7, спр.20.
17. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.1787.
18. ЦДАГО України, ф.1, оп.23, спр.2971.
19. ГДА СБУ, ф.13, спр.376, т.38.
20. Петренко О. Літературні образи «бандерівок» у контексті ідеологічних воєн / О.Петренко // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць – Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. – С.142–156.
21. Держархів Івано-Франківської обл., ф. п-1, оп.1, спр.339.
22. ЦДАГО України, ф.1, оп. 23, спр.2966.
23. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.): Монографія / І. Патриляк. – Львів, 2012. – 592 с.

Галина Стародубець

ОСОБЕННОСТИ ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ ПОВСТАНЧЕСКОГО ПОДПОЛЬЯ В УСЛОВИЯХ СОВЕТСКОЙ ИЗБИРАТЕЛЬНОЙ КАМПАНИИ 1946 Г.

Речь идет об особенностях проведения выборов в Верховный Совет СССР в феврале 1946 г. в западных областях Украины. Рассматриваются факторы, которые определяли электоральное поведение избирателей. Предметом рассмотрения является повстанческое подполье учитывая его роль и значение в структуре украинского повстанческого движения.

Ключевые слова: выборы, советская власти, повстанческое подполье, избиратели, сталинский режим.

Galyna Starodubets

THE FEATURES OF THE ELECTORAL BEHAVIOR OF THE REBELLIOUS REAR IN THE CIRCUMSTANCES OF THE SOVIET ELECTORAL CAMPAIGN OF THE 1946

The article is about the peculiarities of conducting of the elections to Verkhovna Rada of USSR in February 1946 on the territory of the western regions of Ukraine. The causes which determined the electoral behavior of the voters are described. The rebellious rear with its role and meaning in the structure of Ukrainian rebellious movement is an object of this investigation.

Key words: elections, the Soviet government, rebel rear, voters stalinist regime.

УДК 94 (477.87) «1946/1950»: 329.78

Сергій Гордійчук, Василь Міщанин

**ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИРАДЯНСЬКИХ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
НА ЗАКАРПАТТІ (1946–1956 РР.)**

У статті на основі документальних матеріалів, переважно Галузевого державного архіву Служби Безпеки України та особистих спогадів репресованої молоді, опублікованих вже в часи незалежності України, аналізується діяльність таємних молодіжних організацій на Закарпатті в перше десятиліття після встановлення радянської влади в краї. Молодь, яка народилася і зростала в часи чехословацької демократії, не змогла змиритися з ущемленнями новою владою політичних прав населення, відбиранням у їхніх батьків землі в часи «суцільної колективізації», нищенням Греко-католицької церкви чи насадженням атеїзму. Вказується на види цього спротиву – поширення листівок антирадянського змісту чи безпосередніх закликів про вихід з СРСР. З іншого боку, авторами розкриваються незаконні дії працівників державної безпеки та слідчих органів, які для доведення справи до суду використовували такі незаконні дії, як провокації, «вибивання» свідчень, залишення підозрюваних без їжі та води, підкуп та шантаж. Більшість учасників цих організацій засуджено на терміни від 10 або 25 років виправно-трудових таборів.

Ключові слова: ГУТАБ, Закарпаття, антирадянські молодіжні організації, ув'язнення, «вороги народу».

Ще до офіційного встановлення радянської влади на Закарпатті тут розгорнули свою активну діяльність радянські каральні органи. Не тільки в окремих особах, але й у багатьох категоріях населення вони вбачали ворогів. Із утворенням Закарпатської області «ворогів народу» відшукували органи Народного комісаріату внутрішніх справ (далі – НКВС) та державної безпеки (далі – НКДБ). Саме в другій половині 40-х – на початку 50-х рр. в Закарпатті за антирадянську агітацію, український буржуазний націоналізм, поширення антирадянських листівок, плакатів, гасел, створення підпільних антирадянських молодіжних організацій засуджено сотні юнаків і дівчат середніх шкіл, педагогічних училищ і технікумів, студентів Ужгородського державного університету і пересічних мешканців краю.

На межі 1990–2000-х рр. у обласній періодичній пресі з'явилася низка публікацій у стосовно репресій радянською владою учасників молодіжних організацій. Піонером у цій справі став закарпатський історик О. Довганич. У своїх дослідженнях він [38–47] ламає стереотипи, які радянська пропаганда нав'язувала упродовж багатьох років, чітко вказує на причини репресій, викриває репресивно-каральну систему тоталітарного сталінського режиму.

Цінним джерелом із вивчення теми є і спогади самих репресованих, їх інтерв'ю. Значна частина з них опублікована в книзі «Реабілітовані історією. Закарпатська область» [50–51]. Тут, зокрема, опубліковані спогади репресованих М. Угриня [55], О. Росула [54], І. Бігуна [52], Д. Васька [53], Ю. Чорі [48]. Діяльність молодіжної організації «Нескорена юність» що діяла в Мукачеві та Мукачівському районі висвітлено в газетних статтях Ю. Шипа [57] та Й. Баглая [37].

Метою дослідження є з'ясування місця і ролі закарпатських молодіжних організацій у виступах проти радянської влади; розкриття «особливостей» роботи каральних органів, зокрема фабрикації справ проти молоді Закарпаття та протиправних методів ведення слідства.

На сьогоднішній час дослідниками виявлено понад 30 таких організацій і груп, які діяли на Закарпатті. До них можна віднести організації «Смерть» в Ужгороді, «Безробітну партію» і «Воля» у с. Великі Лучки Мукачівського району, «Зорю Підкарпаття» у Виноградіві, «Спілку визволення Закарпаття» і «Нескорена юність» у Мукачеві і у селах Мукачівського району, організації і групи в Хустському педучилищі і середній школі № 1, «Смевор» в с. Невицьке Ужгородського району, «Молода гвардія» в Берегові, «Шольом» («Сокіл») у Берегові і Берегівському районі та інші [38, с. 26].

Основою дослідження стали архівні справи засудженої молоді, що зберігаються в Архіві Служби Безпеки України в Закарпатській області (м. Ужгород). Більшість з них – це багатотомні сторінки допитів арештованих, необґрунтованих звинувачень, фальсифікацій з боку радянських слідчих та безпідставних вироків молоді. У деяких справах [2–3; 7–9, 32] безпосередньо вказується те, як радянські органи самі підсиляли до молоді своїх агентів, щоб ті в свою чергу провокували необізнану молодь на створення антирадянських організацій. Такі факти зустрічаються на сторінках архівних справ – це провокатори під псевдо «Гендеровський» та «Славко».

Серед антирадянських організацій повоєнного часу однією з наймасовіших була підпільна організація «ЗУП» («Закарпато-українські повстанці» – примітка авторів). Виникла вона у квітні 1946 р. її ініціаторами стали М. Фленько, Ю. Вакула, М. Заяць, В. Касинець, М. Король. Вони прагнули відокремлення Закарпаття від СРСР, але слідчі органи не змогли встановити до кого вони прагнули приєднатися. Щодо їх конкретної діяльності, то вони пограбували 6 кооперативних магазинів, підготували і здійснили вбивства радянських активістів Скубенича, Легези, Бушеліча і родини громадянина Шварца з трьох осіб, побили голів сільрад сіл Пузняківці і Пацканьово, секретаря парторганізації с. Пузняківці [41, с. 115]. Так, за антирадянську діяльність в організації «ЗУП» арештовано 47 осіб в Тур'я Пасіці, Ужгороді, у с. Середнє Ужгородського району. Так, із групи М. Фленька засуджено 21 особу, С. Щербака (Ужгород) – 7 осіб, Ю. Цигика (Ужгородське педучилище) – 10 осіб, М. Похана (с. Середнє Ужгородського району) – 5 осіб, К. Писанки – 4 особи до різних термінів ув'язнення. На сьогодні усі вони реабілітовані Генеральною прокуратурою України [41, с. 117].

Одними із перших органи державної безпеки «викрили» діяльність студентів Хустського педагогічного училища. Студентів звинуватили в тому, що нібито вони влітку 1946 р. створили таємну організацію. Вказували і на керівників – студенти І. Бігун та І. Кляп. І. Бігун під час допитів стверджував, що в жодній організації українських націоналістів не перебував [19, арк. 19, 22]. Під час допитів в Хусті слідчі НКДБ часто били підсудного А. Бонку, домагалися зізнання що він визнав себе членом ОУН. Інформаторами органів держбезпеки були однокурсники, які періодично доносили на своїх товаришів про їх настрої, наявність у них так званої «ідейно-шкідливої» літератури. За А. Бонкою, наприклад, був закріплений його однокурсник Ф. Драб. При обшуку в А. Бонки знайдено твори українських письменників Уласа Самчука, Богдана Лепкого, «Історія України» Миколи Аркаса, «Історія України-Руси» Михайла Грушевського та інші твори [40, с. 5]. До «націоналістичної літератури» віднесли й ті твори, що вивчалось в школі за програмою української літератури, зокрема повість Івана Нечуя-Левицького «Микола Джеря» [43, с. 6]. Не допомогла й спроба захистити студентів учителями педучилища, які свідчили про те, що ніколи не спостерігали ворожості підсудних, зокрема до вчителів-росіян [40, с. 5].

9 жовтня 1946 р. Закарпатський обласний суд засудив І. Бігуна, І. Кляпа, Г. Неймета на 8 років кожного, І. Костя, А. Бонку – на 6 років, П. Бабурника і Г. Калинича – на 4 роки позбавлення волі з обмеженням прав на 5 років [19, арк. 346–347]. Ось як згадував про ці події один із засуджених І. Бігун: «Я добре усе це пам'ятаю... На лаві підсудних сиділо 8 чоловік. Свідків, адвоката не було... Прокурор встав: «Перед вами, – звернувся до залу, – люди, які хотіли повалити радянську владу на Закарпатті... Невдовзі прокурор оголосив вирок: вісім років колонії суворого режиму...» [52, с. 231–232].

У 1947 р. за участь в молодіжній організації ОУН засуджено студентів Мукачівського кооперативного технікуму. За діяльністю цієї організації органи державної безпеки довгий час слідкували. На час арешту членів організації слідчі знали псевдоніми учасників, хто і коли вступив до організації. Так, студента Л. Штеня звинувачували у створенні цієї організації серед молоді у м. Мукачеве. Наказ про створення такої організації, як заявляв Л. Штень на допитах, отримав від С. Глухого та Г. Гендеровського [1, арк. 16, 17, 19–21, 25, 34]. До організації входили В. Меденці, І. Бубряк, П. Коцако, В. Білак та Г. Бубряк [1, арк. 23, 25, 49, 51].

Заарештовані обвинувачувалися у читанні та обговоренні «Декалогу», документу, в якому визначалися цілі та задачі ОУН [1, арк. 50, 55, 57–59, 66, 67], збиранні зброї та медикаментів для оунівців [1, арк. 25 зв., 37, 38, 46, 50, 83–85, 95–96]. «Декалогу» було виявлено слідчими при обшуку в І. Бубряка. Його спеціально розробили для населення Закарпаття і розпочинався він словами «Українці Закарпаття!» [2, арк. 151].

У кримінальній справі також було затримано двох працівників Мукачівської міської поліклініки – М. Петричко та І. Реші, яких звинувачували в наданні медикаментів членам ОУН [2, арк. 64, 69, 72, 75, 91, 92, 96–98, 145, 146]. Радянські слідчі детально вивчили біографії підозрюваних і пригадали їм попередні «гріхи» – обоє підсудних упродовж 1938–1939 рр. належали до організації «Січ», носили націоналістичний знак «Тризуб» [2, арк. 58, 63, 74, 84, 85, 87, 99, 115, 116], перебували Німеччину і там стали членами УНО [2, арк. 58 зв., 64, 114, 145]. Від В. Білака та В. Шкоби, слідчі в буквальному значенні цього слова вибивали свідчення [3, арк. 116].

Військовим трибуналом прикордонних військ Міністерства внутрішніх справ (далі – МВС) Закарпатського округу на закритому судовому засіданні 4–6 жовтня 1947 р. Л. Штеня засуджено на 25 років, В. Шкобу, В. Білака, П. Коцаку, І. Бубряка, В. Меденці, Г. Бубряка та М. Петричко – на 10 років, а І. Реші – на 6 рр. виправно-трудова таборів [2, арк. 265–269]. Згодом, 21 листопада 1947 р. вирок Л. Штеню було зменшено до 10 років Усіх їх реабілітовано в 1955 р.

При аналізі кримінальної справи, слід звернути увагу на Г. Гендеровського (псевдо «Демон»). Він виявився агентом колишнього управління Міністерства державної безпеки в Закарпатській області та з наказу підполковника цього ж управління Макарова підбурював населення Закарпаття до антирадянської пропаганди, провокацій та створення різних антирадянських організацій [3, арк. 136].

Каральні органи «виявили» молодіжну організація і у Виноградівському політехнікумі. Її нібито створив влітку 1947 р. Ю. Микулинець. До організації були залучені І. Ковбаска, В. Зеленьак, А. Худа, Ю. Мадей, В. Лукач. Хоча її учасники заперечували участь в ОУН, проведенні нелегальних нарад, підготовці антирадянських листівок, військовий трибунал 28 червня 1948 р. засудив Ю. Микульця, І. Ковбаску, В. Зеленьака, А. Худу, Ю. Мадея на 25 років, а В. Лукача – на 8 років таборів [4, арк. 313–315].

Починаючи з 1948 р., на Закарпатті радянські слідчі, не без допомоги таємних агентів, почали масово «викривати» молодіжні організації. Так, було заарештовано і засуджено уродженця Львівської області І. Кульчицького, який ще в 1943 р. вступив в молодіжну організацію «Юнаки» [32, арк. 22–24, 26–28, 35]. У вересні-жовтні 1947 р. він переїхав на Закарпаття в м. Хуст, де за наказом командира УПА, відомого під псевдонімом «Славко», організував молодіжну організацію на засадах ОУН. Членів групи І. Кульчицький підбирав серед однокласників вечірньої школи. До неї увійшли: М. Штець, Д. Король, Д. Пригара та В. Шобей [32, арк. 13–21, 36, 37, 41, 53, 54]. Члени організації своїм завданням ставили збір інформації про прихильників радянського режиму [32, арк. 10, 20, 21, 130, 135, 138, 139].

10 квітня 1948 р. військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу за ст. 54–1 «а» та 54–11 КК УРСР засуджено І. Кульчицького, Д. Пригару, Д. Короля, М. Штеця та В. Шобея терміном на 25 років виправно-трудова таборів [32, арк. 432]. Про своє перебування в радянських таборах Д. Пригара пізніше пригадував: «27 березня 1949 р. з Джекказганського табору вели нас етапом близько 700 в'язнів, у пересильний табір, що був на станції Карабас... Перед тим, як ми наближалися до цього пересильного табору, нам дали по 650 грамів хліба і по одній соленій риби (це на добу). Води не було... йдемо в Спаський табір пішки, а це 40 кілометрів... В цій дорозі замерзло близько 60 чоловік, 200 поморожених, до яких належав і я...» [49, с. 108–109].

У 1954 р. радянськими органами справу повторно переглянули. Як виявилось «Славко», за чим наказом була створена організація в Хусті, виявився співробітником органів МВС і саме із-за його провокації було на чверть століття засуджено молодих людей [32, арк. 344–345]. 13 січня 1954 р. видано постанову про звільнення всіх засуджених у цій справі, крім В. Шобея, який у січні 1949 р. помер в таборі. У 1956 р. всіх реабілітували.

У с. Невицьке Ужгородського району діяла організація ОУН «Смевор» («Смерть ворогам України»). Її очолив В. Цапулич, заступником був О. Росул, а функції секретаря виконував М. Угрин. Організація мала своїх представників у Перечинському, Великоберезнянському та Ужгородському районах (всього 10 осіб). Мета організації – боротьба за незалежність Української соборної держави. Усі члени прийняли присягу, підписалися під її текстом та статутом ОУН, керівний складу отримав псевдоніми [38, с. 27].

20 серпня 1948 р. В. Цапулича і О. Росула викликано у Львів, нібито для переговорів з проводом ОУН. 22 серпня 1948 р. на шляху до Рави-Руської у поїзді їх заарештовано і відправлено до слідчої тюрми НКВС Львівської залізниці [20, арк. 3; 46, с. 6]. О. Росул пригадував, що саме в цей день від його імені М. Угрину (псевдо «Хмара») у Невицьке надійшла телеграма з вказівкою забрати документи, які залишилися, копію статуту та разом з М. Данком (псевдо «Борислав») їхати у Львів. Там їх і заарештували [56, с. 24]. Допити тривали майже цілий місяць, особливо вночі.

Після арешту членів організації «Смевор» масові обшуки проводилися у цілому селу Невицьке Ужгородського району [55, с. 201–202]. Членів організації заочно засуджено особливою нарадою при МДБ в Москві на 25 років виправно-трудова таборів: В. Цапулич, М. Данко, І. Карбованець, М. Керецман, О. Росул, М. Угрин, В. Форкош, І. Цапулич, і одну жінку М. Цапич – на 10 років виправно-трудова таборів [54, с. 252–253].

У 1948 р. арештовано за поширення антирадянських листівок синів греко-католицьких священиків Олександра і Данила Васько та їх двоюрідного брата Андрія Васько. Як їх арештовували дізнаємося зі спогадів Д. Васько: «Мене заарештувала служба безпеки 3 березня 1948 р. під час уроків в Мукачівській середній школі № 2, де я навчався у 8-му класі... За день до

того були ув'язнені і мій старший брат Олександр та двоюрідний брат Андрій, старші за мене на два роки, учні середніх шкіл» [53, с. 300].

З матеріалів справи дізнаємося, що організувати групу молоді для боротьби проти радянської тоталітарної системи вирішив О. Васько. На літніх канікулах в 1946 р. у с. Лохово Мукачівського району він прочитав книгу, з якої зробив висновок, що радянська влада веде боротьбу проти релігії і зокрема проти греко-католиків [47, с. 6]. Боротися проти радянської влади вони вирішили з допомогою антирадянських листівок. Загалом, виготовлено 15 листівок, які учасники групи розповсюджували у селах Лохово, Клячаново, Черенці Мукачівського округу [11, арк. 15, 16, 17, 19, 36, 42–44, 57–61, 74–84, 86, 98–104, 109, 115–118, 119]. На суді Д. Васько визнав, що чотири рази розклеював листівки в с. Лохово, але не знав, що його брат Олександр нібито створив якусь організацію [45, с. 6].

Також О. Васько та А. Васько приписували встановлення зв'язків з оунівцями під час поїздки в гості до своєї тітки у серпні 1946 р. в с. Березник Свалявського району [11, арк. 19–27, 36, 44, 45, 113]. 9 квітня 1948 р. військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив О. Васько на 25 років, а Д. Васько та А. Васько – на 10 років виправно-трудова таборів [11, арк. 157–158 зв.].

Антирадянська організація «Безробітна партія» у Великих Лучках виникла 5 квітня 1948 р. за пропозицією учня 9-го класу С. Гриня під час перерви між уроками [14, арк. 85 зв.]. Її назва, за свідченням В. Семедія, виникла через те, що учасники її ніде не працювали, а навчалися [14, арк. 86]. Головою організації став Ю. Тричинець, а секретарем – В. Семедій [45, с. 6]. Члени організації виготовили посвідчення членів «Безробітної партії», носили угорський значок у вигляді тризуба з написом «О гозаирт», які запропонував С. Гриньо [14, арк. 172, 176, 185, 192 зв., 228, 231].

Для зростання своїх рядів, кожен член «Безробітної партії» мав вербувати нових членів та проводити агітацію. На початку травня 1948 р. члени організації вивісили антирадянське гасло на сільраді у Великих Лучках «Смерть комуністам і колгоспникам», а в ніч з 18 на 19 травня 1948 р. на огорожі колгоспного двору вивісили антирадянські листівки [15, арк. 17 зв., 34–37, 56, 64–65]. Із-за викриття не реалізованими залишилося задуми Ю. Шелька та Ю. Варги підпалити урожай колгоспу ім. Леніна [14, арк. 265–266, 267–269; 15, арк. 23, 25–26, 101, 113 зв., 123, 125].

Учасники організації були арештовані 25 червня 1948 р. Цікавий факт, серед тих вісьмох, хто був засуджений, шестеро з них були комсомольцями, а п'ятеро із восьми ще з травня 1947 р. до лютого 1948 р. – бійці винищувальної групи, що діяла в селі під керівництвом органів МДБ. 9 вересня 1948 р. військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив на 25 років учнів Ю. Тричинця, В. Семедія, Ю. Шелька, Ю. Варгу, В. Глаголу, І. Лукича, С. Гриня, Ф. Рубіша [16, арк. 277–281].

При перегляді справи у січні 1955 р. члени «Безробітної партії» розповіли, що «обмовляли себе під фізичним впливом слідчих». І. Лукич 4 січня 1955 р. заявляв: «Всі слідчі, за винятком Васютинського, били мене, по декілька годин примушували стояти під стіною на ногах. Крім того, іноді позбавляли харчів і відпочинку» [51, с. 532]. Ю. Варга вважав, що обмовляв себе та своїх однокласників, через слідчого Федорова, який шантажував заарештованого, мовляв всі його друзі зізналися, а якщо він цього не зробить, то отримає найбільший термін ув'язнення. Враховуючи ці факти, 3 березня 1955 р. слідчий відділ КДБ при Раді Міністрів УРСР у Закарпатській області прийняв постанову про припинення кримінального переслідування її учасників і відміну міри покарання [45, с. 6].

Через півтора р. після засудження членів «Безробітної партії» у селі Великі Лучки викрита нова молодіжна організація під назвою «Воля». До неї так само входили 15 учнів 9 класу середньої школи. Ю. Хому обрано головою організації, Г. Козар – секретарем, О. Матолу – касиром [30, арк. 20–21 зв.]. Головними завданнями організації було залучення молоді та збільшення складу організації, поширення антирадянських листівок і гасел серед населення, придбання зброї, організація терористичних актів над компартійними активістами села, підпал колгоспного врожаю і майна [39, с. 6].

У ніч на 11 грудня 1949 р. вивішено 10 листівок-плакатів у с. Страбичово Мукачівського району [30, арк. 45]. 21 грудня 1949 р. О. Цуфілка, зізналася директору школи про існування антирадянської організації, а 30 грудня 1949 р. вона була допитана працівниками органів МДБ [50, с. 132]. Дівчат було виправдано, позаяк радянські слідчі запропонували їм співпрацю, винагородою за яку була їх воля.

Інших членів організації, 27–28 березня 1950 р. військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив до тривалих термінів ув'язнення: Ю. Хому, Ю. Рубіша, Ю. Варгу, П. Матолу, В. Лелика на 25 років, а В. Стеблака на 10 років виправно-трудова таборів [31, арк. 230–232 зв.]. І тільки 15 жовтня 1991 р. Генеральний прокурор України всіх засуджених у цій справі реабілітував.

Органами державної безпеки була викрита і організація «Молода гвардія», яка складалася з трьох угорськомовних школярів м. Берегово. Очолив її Й. Бартошик, учень 9 класу середньої школи, який під впливом радіостанцій «Бі-бі-сі» та «Голос Америки» вирішив створити організацію [10, арк. 29, 34–35, 38, 66, 73–75]. Група виникла у листопаді 1948 р. для організації ухилення молоді від призову в армію та школи фабрично-заводського навчання Донбасу, а найголовніше – для боротьби з радянською владою в тилу Червоної армії на випадок війни між СРСР – Англією і США. Назвати так свою організацію, за словами Й. Гевді, вирішили після перегляду радянського фільму «Молода гвардія» про героїв шахтарського міста Краснодону, який став лідером радянського кінопрокату в 1948 р. [10, арк. 89, 125]. Парадоксально, але молодь бореться проти радянської системи, будучи одночасно під певними ідеологічними впливами цієї системи.

11 серпня 1949 р. військовим трибуналом прикордонних військ МВС Закарпатського округу А. Ердеї та Й. Гевді засуджено до 10 років, а Й. Бартошека – до 5 років виправно-трудова таборів [10, арк. 238–239]. Й. Бартошек і А. Ердеї на суді заявляли, що винними себе у створенні антирадянської групи не визнають, а Й. Гевді вказував на те, що слідчі лякали його поміщенням у карцер, якщо він не буде говорити так, як їм потрібно. Під час повторного розгляду справи в 1955 р. А. Ердеї повідомив, що під час слідства в 1949 р. органи МДБ, для того щоб вибити з нього брехливі свідчення, застосували незаконні методи слідства, не давали їсти та спати упродовж трьох діб, все це він також виклав у скарзі до Генерального прокурора СРСР [10, арк. 336–337]. 29 травня 1956 р. Верховним судом УРСР їх усіх реабілітовано.

У 1950 р. органами МДБ викрита «Спілка визволення Закарпаття», що діяла в Мукачівському районі. Організація створена в серпні 1949 р., а назву отримала аж у грудні. Очоловав молодіжну організацію М. Куруц (псевдо «Каштановський»), а її секретарем був М. Плеша (псевдо «Дубров») [33, арк. 35]. Серед причин антирадянських настроїв М. Куруца та М. Пleshа можна назвати те, що у їх батьків, які проживали в с. Макарево Мукачівського району землю відібрали до колгоспу, а їх туди не прийняли. Більше того, батька М. Пleshа спочатку прийняли, а потім виключили з колгоспу як куркуля [33, арк. 29, 31].

Серед основних завдань «Спілки визволення Закарпаття» можна назвати: залучення до діяльності організації нових членів, поширення антирадянських листівок, здійснення диверсійних актів у колгоспах, збирання та придбання зброї. Свою діяльність «Спілка» розгорнула на території Мукачівського та Іршавського районів. Так, 10 вересня 1949 р. у с. Макарево М. Куруц та М. Плеша поширили антирадянську листівку [33, арк. 171, 201–206; 34, арк. 20], 1 жовтня 1949 р. – на дверях церкви с. Великі Лучки В. Андрусь з М. Плешою вивісили дві «терористичні» листівки [33, арк. 172, 210–211; 34, арк. 79–80, 84–89]. 29 жовтня 1949 р., виготовивши плакат антирадянського змісту І. Геревич (псевдонім «Михайлов») та М. Плеша вивісили на дзвіниці у с. Пістрялово Мукачівського району [33, арк. 171, 213–215]. 4 листопада 1949 р. в м. Мукачеве, в будинку міськради, члени групи порізали портрет Й. Сталіна, а 5 листопада в Мукачівському міському парку – зіпсували портрети героїв соціалістичної праці [33, арк. 215–216, 241–242; 34, арк. 26–29, 129–135; 35, арк. 171, 180].

18 серпня 1950 р. військовий трибунал Прикарпатського військового округу засудив учасників організації «Спілка визволення Закарпаття» за ст. 54–1 «а», 54–8, 54–9 і 54–11 КК УРСР М. Куруца та М. Плешу до розстрілу, а інших членів – В. Андруся, М. Плешу, В. Куруца, І. Геревича, М. Горвата, М. Меденці до 25 років виправно-трудова таборів [36, арк. 200–203]. 25 жовтня 1950 р. Президія Верховної Ради СРСР помилила М. Куруца і М. Плешу, замінивши розстріл на 20 років каторжних робіт з обмеженням у правах ще на 5 років [36, арк. 222]. Якщо проаналізувати матеріали кримінальних справ, об'єднаних в організацію «Спілки визволення Закарпаття», то бачимо, що тут відсутні матеріали, які б свідчили про те, що засуджені здійснювали якісь дії на шкоду військової могутності СРСР, його державної приналежності або недоторканості його територій, що передбачала стаття 54–1 «а» КК УРСР, за якою були засуджені члени «Спілки визволення Закарпаття», які, до речі, в 1992 р. були реабілітовані.

Упродовж вересня–грудня 1949 р. в м. Ужгороді діяла антирадянська організація (група) учнів середньої школи № 1. Її спочатку очолював О. Чургович, а з жовтня – О. Кийович. Вона обрала собі назву на угорській мові «Голал», що в перекладі означало «Смерть» [24, арк. 18]. Л. Довгович запевняв, що організація була названа «Вир-Голал», що означало «Кров і смерть», що в розумінні учасників означало «Смерть радянській владі і комунізму» [24, арк. 217]. Серед завдань, які ставили вони перед собою члени організації – поширення антирадянських листівок, збирання зброї, псування електричних лампочок у школі, вчинення інших акцій. Так, вони зірвали plombу на дитячій залізниці і закидали камінням двір і вікна мешканців по вул. Кремлівській, 2; у приміщенні вечірньої школи і міському парку вийняли електрозапобіжники і електролампочки [24, арк. 19–21, 32–35, 100–102].

22 травня 1950 р. військовий трибунал засудив О. Київовича, О. Чурговича на 25 років виправно-трудових таборів, а Л. Довговича – на 10 років і відправив у різні табори [25, арк. 270–273 зв.]. Щоправда, у 1954 р. всім засудженим зменшено терміни ув'язнення. Хоча у серпні 1952 р., відбуваючи покарання у в'язниці в м. Архангельськ, Л. Довгович серед засуджених проводив антирадянську агітацію та читав їм свої вірші, підписані псевдонімом «Євген Карпатський». За це 15 жовтня 1952 р. Архангельський обласний суд ще раз засудив Л. Довговича за ст. 58–10 ч.1, 58–11 на 10 років [26, арк. 90–91]. Нині усі учасники групи реабілітовані.

Подібні молодіжні організації виникали у селах Бедевля, Солотвино Тячівського району, Ясіня Рахівського району, Березово Хустського району, у Воловому (Міжгір'ї), Перечині, Ужгородському педучилищі, Хустській середній школі № 1 та інших. Так, 8 вересня 1950 р. був арештований, організатор антирадянської організації в Хустській середній школі № 1 І. Дочинець. З ним були притягнуті до судової відповідальності ще 5 юнаків – Й. Буртин, Ю. Копин, С. Попович, М. Фегер, С. Шутко [42, с. 6]. Організація ставила своїм завданням збирати зброю, вербувати нових учасників, а в разі війни СРСР зі США, боротися проти радянської влади. Вступ до організації не оформлявся письмово, а давалася лише усна згода [17, арк. 37–62, 76–85, 103–113, 123–127]. Жодної назви організація не мала.

7 грудня 1950 р. військовий трибунал прикордонних військ МВС Закарпатського округу засудив І. Дочинця, Й. Буртина, Ю. Копина, М. Фегеру і С. Шутка на 25 років, а С. Поповича – на 7 років таборів [18, арк. 314–322]. Вже під час відбуття свого покарання Ю. Копинець написав скаргу Генеральному пр.рору СРСР, у якій вказував, що під час допитів у 1950 р. він під тиском змушений був визнати себе винним, оскільки капітан Увин жорстоко бив його, садив голодного в одиночну камеру. Лише в 1954 р. кримінальну справу переглянуто, а терміни ув'язнення її учасникам знижено: І. Дочинцю та М. Фегеру до 10 років, С. Шутко, Ю. Копинцю і Й. Буртину – до 7 років, а С. Поповичу – до 5 років виправно-трудових таборів.

По суті із комсомольців виникла молодіжна організація «Зоря Підкарпаття» у с. Великі Ком'яти Виноградівського району. З 9 її членів 8 – члени комсомолу. Це була молодь з Великих Ком'ят та Оноку Виноградівського району, а також Виноградова. Її організатором став В. Мадяр, заступником – І. Буганич [38, с. 27]. Спочатку молодь з с. Великих Ком'ят збиралася на репетиції драматичного гуртка, прагнули поставити дві вистави за п'єсами «Фронт» О. Корнійчука та «Хазяїн» І. Карпенка-Карого [21, арк. 27]. У квітні 1949 р. ініціатором створення організації став В. Мадяр. Усі її члени були учнями 8 та 9 класів [44, с. 99]. Вона мали на меті залучати до участі нових членів, організувати збір зброї та проводити антиколгоспну агітацію. Не без тиску з боку слідчих, В. Мадяр визнав себе винним у антирадянській пропаганді та вихвалюванні англо-американських імперіалістів.

У липні 1950 р. В. Мадяр разом з М. Томеєм та І. Боршешом зірвали десять радянських плакатів у с. Великі Ком'яти [21, арк. 110–111, 125–126; 22, арк. 212, 217, 219–221]. 27 липня 1950 р. В. Мадяр і М. Томей виготовили і поширили листівки антирадянського характеру, підписані двома буквами – «ЗП». Це розшифровувалося як «Зоря Підкарпаття», бо мовляв, уже сходить зоря визволення Закарпаття від більшовиків [21, арк. 94–95, 134–139; 22, арк. 206–207, 222–224]. Слідчими встановлено, що «Зоря Підкарпаття» провела чотири нелегальних наради; члени організації підписували клятву, а двоє з них мали пістолети [21, арк. 95 зв., 103–105, 115, 273, 278; 22 арк. 16–22, 43–44]; поширили сім антирадянських листівок і зірвали в селі десять радянських гасел.

22–23 листопада 1950 р., розглянувши справу «терористичної» організації, військовий трибунал засудив її членів: І. Боршоша – на 10 років, В. Свищо – на 5 років з обмеженням прав на 3 роки, а В. Мадяра, І. Буганича, В. Потокія, І. Левко, Ю. Бровдія, М. Томея і І. Кобаля на 25 років таборів з обмеженням прав на 5 років [23, арк. 319–333]. Засуджений був і М. Тоній, який на той час служив у Червоній армії [44, с. 101]. Реабілітовано їх у вересні 1991 р.

Переважно з комсомольців складалася молодіжна організація, яка у вересні 1950 р. створена учнем 9 класу Тячівської середньої школи О. Публіком [7, арк. 22, 24, 35–36, 38–39, 50–51, 57]. Члени організації – учнів 9–10 класів О. Публік, Й. Гладко, А. Велеган, М. Вакій, А. Небола та М. Домбай – домовилися збирати зброю щоб в майбутньому приєднатися до членів ОУН, тому при обшуках вдома у заарештованих вилучено зброю та боеприпаси [7, арк. 151, 158, 170, 173; 8, арк. 37, 49, 55–56, 69–71, 74–76, 129–131, 138–139].

23 жовтня 1950 р. всіх членів організації затримано на станції Терново Тячівського району, коли затримані їхали на зустріч з оунівцями в с. Брустори цього ж району, щоб з'єднатися з ними. Рівно через два місяці, 23 грудня 1950 р., усі школярі-члени організації, засуджені військовим трибуналом на такі терміни: О. Публік, Й. Гладко, А. Велеган, М. Вакій та М. Домбая – на 25 років, а А. Небола – на 10 років таборів [9, арк. 261–265 зв.]. Під час судового засідання О. Публік заявляв, що якби у населення Тячівщини була зброя, то вони б давно виступили проти СРСР [9, арк. 256].

Із-за слабкої доказової бази слідства вдалося обмежитися невеликими термінами ув'язнення угрупованню, яке діяло на початку 1950-х рр. у м. Берегово (О. Подкін, Й. Пентек, Ф. Баторі та Є. Берестовський). Радянські слідчі не змогли довести зв'язки з ОУН та підтримку із-за кордону на що так сподівалися [12, арк. 161]. Та все ж військовий трибунал Прикарпатського військового округу 10 червня 1954 р. виніс вирок О. Подкіну у вигляді 5 років таборів, інших звільнено у залі суду [13, арк. 146–149].

За антирадянську діяльність були засуджені молоді люди з м. Чоп Ужгородського району, яке восени 1952 р. на чолі з Й. Мінджаком [5, арк. 45, 49, 50, 53–54, 66–67], під час слухання заборонених радіопередач, які транслювалися із Заходу, вирішили створити організацію, завданням якої мала стати боротьба з несправедливою радянською владою. До організації входили О. Койса, А. Сабо та Ф. Бенедек [5, арк. 49, 53–54, 67–68, 154–155; 6, арк. 18–19, 26–27, 154–155]. Слідством встановлено, що члени організації збирали зброю для скоєння терористичних акцій на залізниці та у відділку місцевої міліції [5, арк. 83–86, 89–91; 6, арк. 55, 69, 278–284]. Також було встановлено, що вони збирали ядовиті речовини, якими хотіли отруювати осіб, які прихильно ставилися до радянської влади, а їх дію перевіряли спочатку на тваринах [5, арк. 157–162, 175–179]. У зв'язку з цими протиправними діями, трибунал прикордонних військ МВС 14 травня 1953 р. засудив Й. Мінджака, О. Койсу, А. Сабо та Р. Якоба на 25 років, а Ф. Бенедєка – на 8 років таборів [6, арк. 320–324]. Найстрашніший злочин, який їм інкримінували – зрада Батьківщини.

У м. Мукачеве та Мукачівському районі упродовж 1951–1954 рр. діяла молодіжна група «Нескорена юність» у складі П. Француха, М. Русинка, Ю. Чорі та І. Рогача. Керівником обрали П. Француха (псевдо «Марат»), заступник – М. Русинка (псевдо «Овод») [27, арк. 21–23, 33–36, 54–63, 94–99, 140–145, 330–333]. Член групи Ю. Чорі розповідав: «Першим її кроком було поширення листівки до відкриття XIX з'їзду КПРС. Ми, наївні, думали, що з'їзд поліпшить становище в країні. Я написав текст листівки, а Іван Рогач надрукував її. Поширили її в селах Мукачівського району. У листопаді 1952 розповсюдили ще одну листівку, а незабаром були заарештовані і засуджені – на різні строки» [48, с. 277]. Цей лист і нині зберігається в архівній справі [28, арк. 183-пакет, 249–251]. Ю. Чорі насмілювався написати листівку «Смерть Сталіну», за що, звичайно, потрапив, як і сотні інших юних закарпатців, у обійми сибірсько-мордовської люб'язності з волі кровопивця народів [57, с. 10]. Він був заарештований органами КДБ у с. Станові в листопаді 1954 р. і засуджений за статтею 54–10, 54–11 Кримінального кодексу СРСР за «антирадянську діяльність» [37, с. 14].

Слідство у справі «Нескореної юності» тривало довго. На допит викликали понад 40 свідків. Упродовж цього часу змінилося 9 слідчих. Але інкримінувати чогось більшого ніж участь у нелегальних зборах, точної кількості яких так і не встановлено та поширення двох листівок не вдалося. Хоча слідчі намагалися приписати членам групи збір грошей для придбання друкарської машинки з метою виготовлення листівок [27, арк. 59–63, 65–71, 97–99, 102–110; 28, арк. 20–57, 71–89, 130–148].

Закарпатський обласний суд 11–12 лютого 1955 р. розглянув справу і констатував, що організація «Нескорена юність» не припиняла своєї діяльності, починаючи з серпня 1952 р. – до листопада 1954 р. Суд засудив Ю. Чорі та М. Русинка на 10 років таборів, а П. Француха та І. Рогача – на 6 років [29, арк. 151–153 зв.]. У 1956 р. усі засуджені були звільнені, а в 1991 р. реабілітовані [39, с. 6]. У постанові про реабілітацію зазначено, що згадана група не мала антирадянського характеру і не ставила мети повалення радянської влади, в чому її звинувачували.

Отже, молодіжні організації на Закарпатті прагнули боротися проти «несправедливої» радянської влади. Молодь краю, яка народилася в часи чехословацької демократії, добре пам'ятала, чи знала за переказами батьків, піднесення українського національного руху 1938–1939 рр., болісно реагувала на методи радянізації краю. Кожна молодіжна організація боролася як могла. Переважно форми цієї боротьби мали пасивний характер: поширення антирадянських гасел та листівок, слухання забороненого радіо чи проведення зборів, рідше – заклик до вбивств окремих представників радянської влади чи «найстрашніший злочин» – від'їзд на Закарпаття від СРСР. Були й спроби встановити зв'язки з ОУН. Діяльність цих організацій, подеколи навіть вигаданих самими слідчими, швидко «викривалася» досвідченими співробітниками державної безпеки. Для цього використовувалися всілякі методи: спеціально підсилався провокатор, який навмисно підбурювали населення проти радянської влади та спонукав створювати антирадянські організації, для своєчасного виявлення незадоволених; розгортання мережі агентури тощо. Необізнана молодь часто піддавалася на такі провокації, за що й була засуджена радянським режимом на великі терміни перебування у виправно-трудових таборах, зазвичай 10 або 25 років.

Список використаних джерел

1. Архів УСБУ в Закарпатській області, спр. С-1289 (Штень Л., Меденці В. та інші. – всього 9 чол.) в 3-х томах. – Т. 1. – 196 арк. 2. Там само, т. 2, 353 арк. 3. Там само, т. 3, 180 арк. 4. Там само, т. 3, 216 арк. 5. Там само, т. 1,

292 арк. 6. Там само, т. 2, 368 арк. 7. Там само, т. 1, 296 арк. 8. Там само, т. 2, 266 арк. 9. Там само, т. 3, 364 арк. 10. Там само, спр. 1949, 360 арк. 11. Там само, спр. С-2185 (Васько О., Васько Д., Васько А.), 180 арк. 12. Там само, спр. С-2206 (Подкін О., Пентек Й. та інші. – всього 4 чол.), в 8-ми томах, т. 1, 202 арк. 13. Там само, спр. С-2206 (Подкін О., Пентек Й. та інші. – всього 4 чол.), в 8-ми томах, т. 8, 182 арк. 14. Там само, спр. С-5180 (Тричинець Ю., Семедій В. та інші – всього 8 чол.), в 4-х томах, т. 1, 296 арк. 15. Там само, т. 2, 305 арк. 16. Там само, т. 3, 397 арк. 17. Там само, спр. С-5586 (Дочинець І., Фежер М. та інші. – всього 6 чол.), в 2-х томах, т. 1, 283 арк. 18. Там само, т. 2, 489 арк. 19. Там само, спр. С-5603 (Бігун І., Кляп І., Бонка А. та інші. – всього 7 чол.), 476 арк. 20. Там само, спр. С-5631 (Цапулич В., Росул О. та інші. – всього 10 чол.), в 3-х томах, т. 1, 285 арк. 21. Там само, спр. С-5657 (Мадяр В., Буганич І. та інші. – всього 9 чол.), в 3-х томах, т. 1, 304 арк. 22. Там само, т. 2, 290 арк. 23. Там само, т. 3, 514 арк. 24. Там само, спр. С-5690 (Кийович О., Чургович О., Довгович Л.), в 3-х томах, т. 1, 311 арк. 25. Там само, т. 2, 298 арк. 26. Там само, т. 3, 115 арк. 27. Там само, спр. С-5700. (Францух П., Русинко М. та інші. – всього 4 чол.), в 5-ти томах, т. 1, 339 арк. 28. Там само, т. 4, 252 арк. 29. Там само, т. 5, 243 арк. 30. Там само, спр. С-5811 (Хома Ю., Лелик В. та інші. – всього 7 чол.), в 4-х томах, т. 1, 204 арк. 31. Там само, т. 4, 407 арк. 32. Там само, спр. С. 5816 (Кульчицький І., Штець м. та інші. – всього 5 чол.), 432 арк. 33. Там само спр. С-5905 (Куруц М., Плеша М. та інші. – всього 8 чол.), в 5-ти томах, т. 1, 313 арк. 34. Там само, т. 2, 292 арк. 35. Там само, т. 4, 299 арк. 36. Там само, т. 5, 407 арк. 37. Баглай Й. Шлях до визнання / Й. Баглай // Срібна земля. – 1998. – 28 березня. – С. 14. 38. Довганич О. Антирадянські молодіжні організації / О. Довганич // Наш рідний край. – 1998. – № 3. – С. 26–28. 39. Довганич О. «Воля» і «Нескорена юність» / О. Довганич // Карпатська Україна. – 1999. – 31 серпня. – С. 6. 40. Довганич О. Вижив, незважаючи на всі муки / О. Довганич // Новини Закарпаття. – 2000. – 28 листопада. – С. 5, 7. 41. Довганич О. До історії антирадянської організації (Закарпато-українські повстанці) / О. Довганич // Науковий вісник Ужгородського університету. – Серія: Історія. – Вип. 6. – 2002. – С. 113–118. 42. Довганич О. Жахливі поневіряння на більшовицькій каторзі / О. Довганич // Карпатська Україна. – 1999. – 29 вересня. – С. 6. 43. Довганич О. За що страждали молоді? / О. Довганич // Карпатська Україна. – 1999. – 17 серпня. – С. 6. 44. Довганич О. «Зоря Підкарпаття». Із історії антирадянської молодіжної організації / О. Довганич // Календар «Просвіти» на 1998 рік. – Ужгород: Просвіта, 1998. – С. 99–101. 45. Довганич О. «Молода гвардія», та не та / О. Довганич // Карпатська Україна. – 1999. – 21 серпня. – С. 6–7. 46. Довганич О. Хто не знав важкої неволі, той не взмозі оцінити вартості свободи / О. Довганич // Карпатська Україна. – 2000. – С. 6. 47. Довганич О. Чи існувала антирадянська група? / О. Довганич // Новини Закарпаття. – 1997. – 6 вересня. – С. 6. 48. Інтерв'ю з політв'язнем радянських ГУЛАГів Ю. С. Чорі. – 23 листопада 2002 // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. – Книга друга. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С. 276–278. 49. Пригара Д. Дорога... куди? / Д. Пригара // Кризь пекло гулагів. Документи, спогади, нариси / Під ред. О. Довганича, Ю. Чорі. – Ужгород, 1996. – С. 108–109. 50. Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. – Книга перша. – Ужгород: Закарпаття, 2003. – 788 с. 51. Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. – Книга друга. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – 800 с. 52. Спогад І. І. Бігуна про засудження за антирадянську діяльність та перебування в таборах ГУЛАГу. – 1992 р. // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. – Книга друга. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С. 231–233. 53. Спогад політв'язня Д. П. Васька про засудження за антирадянську діяльність та перебування в таборах ГУЛАГу. – 2002 р. // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. – Книга друга. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С. 300–301. 54. Спогади О. І. Росула про засудження за участь в антирадянській організації «Смевор – України» та про перебування в таборах ГУЛАГу. – 1997 р. // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. – Книга друга. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С. 252–256. 55. Спогад М. Ю. Угриня про засудження за участь у діяльності антирадянської організації «Смевор-України» та про перебування в таборах ГУЛАГу. – 1989 р. // Реабілітовані історією. Закарпатська область. У 2-х кн. – Книга друга. – Ужгород: Закарпаття, 2004. – С. 201–203. 56. Тюремно-табірна хроніка політв'язня Омеляна Росула // Карпатський край. – 1997. – С. 23–34. 57. Шип Ю. Дошкульне слово – мудрого таланту / Ю. Шип // Молодь Закарпаття. – 2001. – 8 вересня. – С. 10.

Сергей Гордийчук, Василий Мищанин

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АНТИСОВЕТСКИХ МОЛОДЕЖНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ НА ЗАКАРПАТЬЕ (1946–1956 ГГ.)

В статье на основании документальных материалов, главным образом Отраслевого государственного архива Службы Безопасности Украины и личных воспоминаний репрессированной молодежи, опубликованных уже во времена независимости Украины, анализируется деятельность тайных молодежных организаций на Закарпатье в первое десятилетие советской власти в крае. Молодежь, родившаяся и выросшая в часы чехословацкой демократии, не могла примириться с ущемлениями новой властью политических прав населения, отбиранием у их родителей земли в годы «всеобщей коллективизации», ликвидацией Греко-католической церкви или насаждением атеизма. Указывается на виды этого сопротивления – распространением листовок антисоветского содержания или прямых призывов о выходе из состава СССР. С другой стороны, авторами раскрываются незаконные действия работников государственной безопасности и следственных органов, которые для того, чтобы довести дело

до суда, использовали такие незаконные действия, как провокации, «выбивание» свидетельств, подкуп и шантаж. Большинство участников этих организаций осуждено советской властью на длительные сроки – от 10 до 25 лет исправительно-трудовых лагерей.

Ключевые слова: ГУЛАГ, Закарпатье, антисоветские молодежные организации, заключение, «враги народа».

Serhiy Gordiychuk, Vasyl Mishchanyn

ANTI-SOVIET ACTIVITIES OF YOUTH ORGANIZATIONS IN THE TRANSCARPATHIAN REGION (1946–1956)

On the basis of documentary materials, mainly Archive of the Security Service of Ukraine and personal memories of repressed youth, published in Ukraine since independence, the article analyzes the activities of secret youth organizations in the Transcarpathian region in the first decade after the establishment of Soviet power in the province. The youth, who was born and grew up in times of Czechoslovak democracy, could not accept the new government infringement of political rights of the population, retaking land of their parents in the days of «complete collectivization», destruction of the Greek Catholic church planting or atheism. The article indicates the types of resistance – distributing leaflets of anti-Soviet content or direct calls to withdraw from the USSR. On the other hand the authors reveal illegal actions of state security workers and investigative agencies are to bring the case to court using such illegal actions as a provocation, knocking evidence, leaving suspects without food and water, bribery and blackmail. Most members of these organizations were sentenced to terms of 10 or 25 years of corrective labor camps.

Key words: GUTAB, Transcarpathia, anti-soviet youth organization, imprisonment, «enemies of the people».

УДК 329 (477) «19» НРУ

Олена Шипотілова

ПРОСВІТНИЦЬКО-БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛАЇВСЬКОЇ КРАЙОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (1991–1996 РР.)

У статті проаналізовано та вивчено вплив на громадськість Миколаївської області просвітницько-благодійної програми Народного Руху України і характеристика діяльності рухівців в цьому напрямку. Автор намагався об'єктивно висвітлити поставлену проблему в науковій статті, тому звертається до неопублікованих архівних документів Миколаївської крайової організації Народного Руху України, а також до рухівських і регіональних газетам.

Ключові слова: Народний Рух України, Миколаївська крайова організація Народного Руху України, рухівці, соціальний проект, громадськість.

Громадсько-політична діяльність Народного Руху України (далі – НРУ) має різні напрями партійної роботи в регіонах. Передусім організація сприяє розвитку історико-культурного та духовного життя українців. З р. в рік рухівці продовжували вести просвітницьку та благодійну діяльність.

Наукові дослідження рухівської проблематики спираються на праці О. Гараня [1], В. Ковтуна [2], Г. Гончарука [3], а темі політичної палітри Миколаївської області, присвячені монографії М. Шитюка [4], О. Яцунської [5]. У цих роботах простежується процес заснування НРУ та його громадсько-політична діяльність. Однак є потреба комплексного дослідження проблеми просвітницько-благодійної програми рухівців на території Миколаївщині, яка не набула широкого вивчення у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Цей факт й обумовлює актуальність обраної теми.

Метою дослідження є об'єктивне висвітлення просвітницько-благодійної роботи Руху та характеристика діяльності його активістів у зазначеній сфері. Автор статті опирається на неопубліковані документи і матеріали архіву Миколаївської крайової організації НРУ, а також на регіональну та рухівську пресу.

Основним напрямом просвітницько-благодійної програми НРУ є співпраця з молоддю. Тому в 1990 р. НРУ, Українська республіканська партія (далі – УРП), Товариство української мови імені Т. Шевченка (далі – ТУМ) та Союз українок вперше організують поїздки школярів півдня, сходу до Західної України на святкування Різдвяних свят [6, с. 2].

Упродовж 5–11 січня 1991 р. 47 дітей танцювального дитячого колективу під керівництвом Л. Самчинської, були запрошені Тернопільською крайовою організацією НРУ, відвідали своїх ровесників під час святкування Різдва.

Південноукраїнці потрапили в Борщівський район, де приїзд делегації очікували представники сільських сад і голови осередків НРУ. Бажаючих прийняти дітей з Миколаївщини виявилось у декілька разів більше, ніж прибулих. Їх мало бути більше, але з різних обставин та утисків деякі відмовилися від подорожі. Уже після Різдвяних свят на Тернопільщині, на шпальтах газети «Контакт» Л. Самчинська спробувала розвінчати у громадськості думку про влаштовану рухівцями нібито політичну акцію та спробу вплинути на світогляд дітей, нав'язати націоналізм, спотворити їх уявлення про СРСР. Як відмічав керівник танцювального ансамблю: «Ми захистились на звання народного і хотіли відмітити цю подію туристичною поїздкою. Але ж де дістати путівки? А тут така пропозиція. Ми її прийняли і гадати не мали, що це може мати політичне забарвлення» [7, с. 3].

Слід зазначити, що за словами Л. Самчинської, колектив жодних стосунків з представниками НРУ не мав, окрім того, що рухівці їх зустріли, а потім увесь час вони спілкувалися з пересічними громадянами [8, с. 4].

У 1992 р. на Різдвяні свята подорож до Галичини здійснили представники шкільних гуртків десятка районів міст Николаєва та Південноукраїнська – а це понад 500 осіб. Вони завітали до Івано-Франківської, Львівської і Тернопільської областей [9, с. 2]. З архіву Миколаївської крайової організації НРУ відомо, що членами організації розроблена концепція соціального проекту «Діти України». У рамках проекту такі подорожі до Західної України на Різдвяні свята стали традиційними. Головною метою програми «Діти України» було сприяння виховному процесу, відродженню духовності, поглиблення знань з історії України, знайомство з визначними природними пам'ятками різних регіонів, розширення фольклорних пізнань, формування національно-свідомої особистості [10, арк. 5].

Основні положеннями соціального проекту «Діти України»: створення молодіжно-патріотичних об'єднань (культурологічних, спортивних, військово-патріотичних, політичних та ін.); поїздки дитячих делегацій на святкування релігійних свят в інші регіони України (Різдвяні, Великодні свята), обмін дитячими фольклорними гуртами та виконавцями під час канікул та на державні свята, приїзд дитячих делегацій з інших регіонів України для спільної праці під час літніх канікул; спільні фестивалі дитячих художніх гуртів та театрів, обмін дитячими художніми пересувними виставками (вишиванка, гравюра, різьбярство, малярство); участь дітей з різних регіонів України в археологічних експедиціях; спільні збори дитячих молодіжно-патріотичних організацій туристичного спрямування (Пласт, походи по рідному краю та ін.), розвиток дитячого туризму через створення сітки малих підприємств; обмін учительськими делегаціями з різних регіонів України, проведення спільних семінарів з вивчення історії, національних традицій, поширення та популяризація літературно-художніх видань; розвиток української народної, церковної, молодіжної музичної творчості [11, арк. 5–6].

Таким чином, згідно з основними положеннями проекту, НРУ на теренах області генерував ідеї незалежності, національно-культурного відродження та повернення до історичних витоків українців. За повідомленням газети «Радянське Прибужжя» від 29 квітня 1993 р. на військовий аеродром Кульбакіне міста Николаєва літаком військово-повітряних сил України доставлено гуманітарну допомогу з Голландії на суму 2,5 млн доларів США. Адресант вантажу – Миколаївська крайова організація НРУ. Основна частина гуманітарної допомоги розподілена між дитячими закладами охорони здоров'я в рамках соціальної програми «Діти України». Контроль за розподілом медичної техніки та препаратів покладено на спеціально створену комісію з представників крайового Руху та Миколаївської облдержадміністрації [12, с. 1].

Варто відмітити, що за п'ять рр. існування програми, кількість її учасників збільшувалася, про що свідчать численні листи від імені директорів шкіл, виховних закладів Миколаївщини з проханням залучити дітей до святкування Різдвяних свят у Західній Україні [13, арк. 8–13]. Впродовж 1991–1995 рр. кількість дітей, що відвідали заходи зросла всемеро. Понад 350 дітей Миколаївщини в 1995 р. святкували Різдво Христове у Тернопільській, Львівській і Івано-Франківській областях.

Ще одним важливим аспектом співробітництва НРУ з молоддю стала програма «Весна України» – створення молодіжного патріотичного Руху. 16 жовтня 1993 р. проведено установчі збори молодіжної організації. Згідно з ухвалою IV-х зборів НРУ, ця організація мала формуватися як самостійне громадське об'єднання, а її співпраця з НРУ здійснюватися у формі асоційованого членства в організаціях Руху відповідного рівня [14, арк. 2].

Першими на заклик створення молодіжної організації відгукнулися рухівці Миколаївщини. 30 жовтня 1993 р. Рада Крайового Руху прийняла спеціальну ухвалу [15, с. 4]. Головними завданнями, що втілювалися в «Ухвалі Молодіжної організації в Миколаївській області» були: обстоювання ідей

державності, демократії, побудови відкритого громадського суспільства; пропагування політичної лінії Народного Руху України та забезпечення її підтримки в молодіжному середовищі; посилення інтелектуального та організаційного потенціалу НРУ шляхом залучення молоді до роботи в структурах Руху; формування нового покоління українських політиків – людей високої громадянської гідності, глибокої освіченості, демократичної орієнтації; участь у виборчих кампаніях Руху та дієву підтримку молодих кандидатів від НРУ на виборах до органів влади всіх рівнів [16, с. 4].

Члени молодіжного Руху впродовж 1993–1996 рр. взяли участь в організації благодійних концертів у містах Миколаєві, Херсоні, Києві, Харкові; у конкурсі «Червона Рута»; проводили акції та заходи на підтримку чистоти довкілля; брали участь у соціальному проекті «Діти України». У політичній діяльності молодіжний Рух організував збір підписів на підтримку Конституції України, брав участь у антикомуністичних мітингах тощо [17, арк. 18].

Варто підкреслити, що Миколаївський крайовий Рух став організатором вертепних гастролей в області. Вперше вертепи із західних областей на Миколаївщину завітали ще взимку 1990–1991 рр. Вони були запрошені головою міськвиконкому міста Південноукраїнська М. Тульським та головою міської організації НРУ Ю. Діденком, які відправили телеграму-запрошення до НРУ (м. Львів). Також організатори заздалегідь узгодили приїзд артистів із міським управлінням культури Південноукраїнська. Три вертепи з Тернопільщини мали прибути до Південноукраїнська, а один вертеп з Львівщини до Веселинового [18, с. 3].

Варто зазначити, що активна участь у військових справах стала можлива завдяки тісній співпраці крайового Руху зі спілкою офіцерів Миколаєва. Через структури Руху військовослужбовцям передано допомогу у вигляді літератури, національною символіки, прапорів тощо [19, с. 1].

Не оминули увагою рухівці і сферу освіти. Миколаївський крайовий Рух сприяв безумовному виконанню державними структурами «Закону про мови в Україні» 1989 р. У 1991 р. саме за ініціативи Південноукраїнського осередку НРУ та директора Львівської середньої школи № 89 Є. Лукаевич придбано 50 комплектів підручників державною мовою для щойно відкритих українських класів у м. Південноукраїнську [20, с. 1].

У 1992 р. члени крайової організації у відкритому листі до голови Миколаївської обласної державної адміністрації А. Кінаха порушили питання про переведення шкіл, розміщених на території області, на викладання предметів українською мовою та висловили глибоку стурбованість у зв'язку з безупинною антиукраїнською діяльністю державних чиновників [21, с. 2].

Рухівці підкреслювали, що впродовж останніх рр. робилося і робиться все, щоб затримати в Миколаєві процес відродження української мови та культури. Станом на початок 1992 р. не відкрито жодної української школи (досить цікавим видається той факт, що початкові українські класи в російських школах заступник голови міськвиконкому п. Ковальська називала українськими гімназіями та школами). У м. Миколаєві також відсутні українські училища, середні та вищі учбові заклади. У зв'язку з призначенням головою обласної держадміністрації А. Кінаха, рухівці звернулися до нього з проханням підтримати їх пропозиції. У листі Миколаївського крайового Руху сформульовано наступні вимоги: дотримуватися всім державним структурам Миколаївської області «Закону про мови в Україні»; переведення з 1 вересня 1992 р. на українську мову викладання інститут культури, педінститут, культурно-освітнє училище, музучилище, сільгоспінститут; перевести з 1 вересня 1992 р. в МКІ щонайменше дві академічні групи на українську мову викладання; відкрити з 1 вересня 1992 р. в суднобудівному технікумі щонайменше одну групу з українською мовою викладання [22, с. 2].

Крім того, Миколаївська крайова організація НРУ посприяла у 1993 р. відкриттю на базі школи № 5 української гімназії, а у 1994 р. за її ініціатив організовано Міжнародну вчительську конференцію, у роботі якої брали участь і активісти крайового Руху. У м. Очакові місцевий осередок НРУ започаткував школу англійської мови. Також рухівці активно підтримали відкриття Арбузинської заочної духовної школи, яка мала виховувати священнослужителів для української церкви [23, с. 2].

Згідно із даними газети «Радянське Прибужжя» від 20 липня 1993 р., при Миколаївському Русі створено службу юридичного захисту громадян України під керівництвом юриста А. Іванюченка. Служба надавала допомогу багатьом клієнтам, особливо фермерам Миколаївщини у питаннях одержання землі та захисту їх прав й інтересів [24, с. 2].

У зв'язку з агресією Росії проти Чеченської республіки Ічкерія, НРУ звернувся до населення області через газету «Український Південь» з метою зібрати гуманітарну допомогу [25, с. 6]. У 1995 р. відправлена перша партія гуманітарного вантажу на кількасот мільйонів карбованців.

Отже, НРУ на території Миколаївщини реалізував чітку, послідовну просвітницько-благодійну програму. Ця діяльність Миколаївської крайової організації НРУ охоплювала декілька напрямів: благодійний, співпраця з молоддю, сфера освіти. З метою підтримки талановитої молоді Миколаївський крайовий Рух засновує соціальний проект «Діти України», в рамках якого сприяє

виховному процесу, відродженню духовності, поглибленню знань з історії України, знайомству з визначними природними пам'ятками різних регіонів, розширенню фольклорних пізнань, формуванню національно-свідомої особистості. У сфері освіти, Миколаївська крайова організація НРУ підняла питання про переведення на українську мову викладання шкіл, середніх та вищих учбових закладів області. Благодійна справа Руху передбачала допомогу в юридичній консультації незахищеному та малозабезпеченому населенню регіону. Миколаївська крайова організація НРУ отримувала гуманітарну підтримку з Голландії, збирала пожертви для чеченського народу.

Подальшою перспективою дослідження є систематизація та аналіз документів архіву Миколаївська крайова організація НРУ, що дасть можливість представити більш повну картину просвітницько-благодійної програми НРУ, також простежити співпрацю активістів з іноземними спонсорами, які всіляко підтримували проведення різного роду виховних та освітянських заходів.

Список використаних джерел

1. Гарань О. Убити дракона. З історії Руху та нових партій України: [монографія] / О. Гарань. – К.: Либідь, 1993. – 198 с.
2. Ковтун В. Історія Народного Руху України: [монографія] / В. Ковтун. – К.: Факт, 1999. – 407 с.
3. Гончарук Г. І. Народний Рух України. Історія: [монографія] / Г. І. Гончарук. – Одеса: Астропринт, 1997. – 380 с.
4. Шитюк М. М. Повне зібрання наукових праць. / М. М. Шитюк. – Т. 3. – Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2010. – 493 с.
5. Яцунская Е. А. Николаев от перестройки к независимости: историко-политический анализ / Е. А. Яцунская. – Николаев: ВАРТ, Шамрай, 2008. – 324 с., 16 с.
6. Знайомство з Україною // Західний кур'єр. – 1991. – № 3. – 10 січня.
7. У нас так не вміють // Контакт. – 1991. – № 6. – 18 січня.
8. У нас так не вміють // Контакт. – 1991. – № 6. – 18 січня.
9. «Чи страшний Рух на Миколаївщині?» // Український Південь. – 1993. – № 1. – 12 листопада.
10. Архів Миколаївської крайової організації Народного Руху України (далі – АМКО/НРУ), ф. 1, оп. 1, спр. 14, 103 арк.
11. АМКО/НРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 14, 103 арк.
12. Тільки факти // Радянське Прибужжя. – 1993. – № 49. – 29 квітня.
13. АМКО/НРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 15, 84 арк.
14. АМКО/НРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 16, 112 арк.
15. Ухвала Ради Миколаївської крайової організації Народного Руху України. – 30 жовтня 1993 р. // Український Південь. – 1993. – Число 1. – 12 листопада.
16. Ухвала Ради Миколаївської крайової організації Народного Руху України. – 30 жовтня 1993 р. // Український Південь. – 1993. – Число 1. – 12 листопада.
17. АМКО/НРУ, ф. 1, оп. 1, спр. 16, 112 арк.
18. Про перебування вертелів у місті Південноукраїнську // Контакт. – 1991. – № 6. – 18 січня.
19. Телеграма жителям Жидачівського району Львівської області, районній організації Народного Руху, голові Жидачівської р. о. Руху Богдану Михайлюку // Українській Південь. – 1994. – № 41. – 1 грудня.
20. Щирий привіт зі Львова // Контакт. – 1991. – № 77. – 1 жовтня.
21. Виконувати закон про мови! Відкритий лист голові Миколаївської обласної державної адміністрації Анатолію Кінаху // Південна правда. – 1992. – № 94. – 9 липня.
22. Виконувати закон про мови! Відкритий лист голові Миколаївської обласної державної адміністрації Анатолію Кінаху // Південна правда. – 1992. – № 94. – 9 липня.
23. Рух – робота на перспективу // Український Південь. – 1995. – № 6. – 9 лютого.
24. НРУ: «За найбільші економічні, наукові, культурні зв'язки з усіма» // Радянське Прибужжя. – 1993. – № 84. – 20 липня.
25. Заява IV обласної конференції Миколаївської крайової організації НРУ // Український Південь. – 1995. – № 5. – 2 лютого.

Елена Шипотилова

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКО-БЛАГОТВОРИТЕЛЬНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НИКОЛАЕВСКОЙ КРАЕВОЙ ОРГАНИЗАЦИИ НАРОДНОГО РУХА УКРАИНЫ (1991–1996 ГГ.)

В статье проанализировано и изучено влияния на общественность Николаевской области просветительско-благотворительной программы Народного Руха Украины и характеристика деятельности руховцев в данном направлении. Автор пытался объективно осветить поставленную проблему в научной статье, поэтому обращается к неопубликованным архивным документам Николаевской краевой организации Народного Руха Украины, а также к руховским и региональным газетам.

Ключевые слова: Народный Рух Украины, Николаевская краевая организация Народного Руха Украины, руховцы, социальный проект, общественность.

Olena Shypotilova

THE EDUCATION AND CHARITY MYKOLAIV REGIONAL ORGANIZATION NARODNY RUKH OF UKRAINE (1991–1996)

The article is analyzed and studied the effect on public Mykolayiv region education and charitable programs Narodny Rukh of Ukraine and characterization of ruhovtsev in this direction. Author tried to objectively illuminate the question put in this scientific article, so refers to unpublished archival records of Mykolayiv regional branch of Rukh and the rukhsky and regional newspapers.

Key words: Narodny Rukh of Ukraine, Mykolaiv regional organization of the Narodny Rukh of Ukraine, rukhists, social project, public.

УДК 94:[364–787.82–057.36–055.2+355](477)

Ірина Автушенко

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-ЖІНОК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2011 РР.)

Стаття присвячена проблемі соціально-правового захисту військовослужбовців-жінок у Збройних Силах України (1991–2011 рр.). Досліджено особливості служби жінок в армії, їх фаховий рівень та спеціальності, які вони можуть обіймати. Проаналізовано особливості скорочення військовослужбовців-жінок в процесі реформування Збройних сил. Висвітлено проблеми, з якими стикаються жінки під час проходження військової служби та шляхи їх розв'язання. Запропоновано розширити законодавчу базу щодо забезпечення соціально-правового захисту військовослужбовців-жінок.

Ключові слова: військовослужбовці-жінки, соціально-правовий захист, Збройні Сили України, посада, пільги.

У роки незалежності в Збройних Силах України (далі – ЗСУ) зростає чисельність військовослужбовців-жінок, тому значна увага повинна приділятися забезпеченню соціально-правового захисту цієї категорії військовослужбовців. Виникла потреба в системних заходах щодо вирішення питань проходження ними служби, проблем визначення та реалізації їхнього правового статусу. Соціально-правовий захист це один з найважливіших та необхідніших елементів підтримання належного морально-психологічного стану військовослужбовців-жінок, який впливає на боєготовність Збройних сил. Саме цим і зумовлюється актуальність даної теми дослідження.

Основу джерельної бази статті складають законодавчі документи, передусім, Закони України, постанови Верховної Ради України, накази та директиви Міністра оборони України. Особливості проходження жінками військової служби певною мірою розглядалися О. Дяченко [1]. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні, гендерна політика держави, особливості службової кар'єри жінки у військовій організації та причини, що спонукають жінку до обрання військової служби, досліджувалися Н. Клименко [2]. Але треба зазначити, що тема соціально-правового захисту військовослужбовців-жінок не була предметом окремого історичного дослідження, а тому потребує детального вивчення.

Мета статті полягає у дослідженні соціально-правового захисту військовослужбовців-жінок, особливостей законодавчого закріплення та реалізації їх прав в умовах військової служби в досліджуваний період.

За останні роки у ЗСУ багато посад стало комплектуватися за рахунок жінок. У радянські часи жінки були військовими лікарями, медсестрами, юристами, писарями в штабах, службах тощо. Тепер жінки стали обіймати майже усі офіцерські посади, у тому числі і командні. Особливістю сьогодення є те, що військовослужбовці-жінки опановують бойові спеціальності, на перший погляд не властиві жінкам: льотчик, штурман, моряк, десантник, кулеметник, гранатометник, стрілець, планшетист, оператор та інші. Варто зазначити, що у 2011 р. фаховий рівень жінок-військовослужбовців розподіляється таким чином: технічну освіту мали 41 %, гуманітарну – 23 %, економічну – 16 % [1, с. 28].

Серед військовослужбовців-жінок у ЗСУ майже 1,5 тис. офіцерів і біля 14,5 тис. сержантів і солдатів військової служби за контрактом [1, с. 28]. На кінець 2010 р. жінки складали 13,5 % чисельності ЗСУ, що перевищувало відсоток жінок у багатьох арміях європейських країн, зокрема, членів НАТО [3, с. 47].

За таких умов набула гострої актуальності й потребує комплексного розв'язання проблема соціально-правового захисту військовослужбовців-жінок та членів їх сімей, адже ефективність будь-яких Збройних сил залежить від особового складу більшою мірою, ніж від озброєння або організації. У процесі служби в ЗСУ жінки нерідко стикалися з труднощами і навіть потрапляли в конфліктні ситуації через нестачу інформації про свої права, обов'язки та пільги, порядок проходження служби. Багато з них скаржилися, що лекції на правові теми для них не проводилися, накази не доводилися і не роз'яснювалися. Багатьом військовослужбовцям-жінкам доводилося стикатися з грубістю, безкультур'ям окремих офіцерів і прапорщиків. На жаль, були і є спроби деяких чоловіків у погонах схилити військовослужбовців-жінок до співжиття.

Військовослужбовець-жінка, у першу чергу, є людиною і громадянином України. Отже, насамперед, вона має всі конституційні права, свободи та обов'язки. Законодавство про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей складає близько ста

нормативно-правових актів. Насамперед, це Закон України від 20 грудня 1991 р. № 2011-ХІІ «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» [4], який, відповідно до Конституції України, визначає основні засади державної політики у сфері соціального захисту військовослужбовців та членів їх сімей. Крім цього, варто прислухатися до скарг жінок і видати спеціальний збірник, в якому б давалися відповіді на найбільш актуальні питання, що часто турбують військовослужбовців-жінок.

19 жовтня 1993 р. Верховна Рада України розглянула План проведення організаційних заходів у ЗСУ. Було прийнято постанову «Про загальну структуру, чисельність та матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил України», якою було визначено чисельність ЗСУ – 455 тис. військовослужбовців. Подальше будівництво ЗСУ супроводжувалося значним скороченням чисельності особового складу, у тому числі і військовослужбовців-жінок.

17 квітня 1993 р. вийшов наказ Міністра оборони України № 83 «Про розширення переліку посад, що підлягають заміщенню військовослужбовцями надстрокової військової служби, та скорочення посад, на яких дозволялося утримувати військовослужбовців-жінок», у якому наказувалось командирам з'єднань та частин... військовослужбовців-жінок, посади яких скорочувались, звільнити з дійсної військової служби або, за умови відповідності їх професійної підготовки, перевести на інші посади встановленим порядком» [5, арк. 237].

У зв'язку з цим голова комітету з питань соціального захисту військовослужбовців при Кабінеті Міністрів України генерал-майор В. Мартиросян у листі міністру оборони України просив тимчасово припинити дію наказу від 27 квітня 1993 р. № 83 про звільнення в запас військовослужбовців-жінок, які є матерями-одиначками, не мали житла, яким до отримання права на пенсію залишилося служити 5 і менше років [6, арк. 240].

Відповіддю на цей лист стала директива Генштабу ЗСУ у війська від 5 липня 1993 р., у якій було роз'яснено порядок скорочення військовослужбовців-жінок.

Зокрема, в ній вказувалося:

«1. При проведенні роботи по скороченню військовослужбовців-жінок суворо керуватися Законами України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», «Про загальний військовий обов'язок і військову службу»...

3. Заборонити звільнення військовослужбовців-жінок за наявності інших вакантних посад в частині. На цих посадах розміщувати передусім військовослужбовців-жінок, які знаходяться у відпустках по вагітності та родам і по догляду за дитиною до 3-х років, вагітних, матерів-одиначок, багатодітних матерів.

При призначенні на посаду враховувати проходження дійсної військової служби і наявність документа про освіту» [7, арк. 241].

Соціально-правовий захист військовослужбовців-жінок мав бути не тільки задекларованим відповідними законодавчими актами; його положення повинні були чітко реалізовуватися та забезпечуватися відповідними видатками з державного бюджету з метою реального фінансування певних соціальних гарантій.

Військова служба для жінок мала свої особливості. Зокрема, для військовослужбовців-жінок обладнувалися окремі гуртожитки (спальні приміщення), а під час розбивки табору – окремі намети, з розрахунку один намет на три особи. Жінки, зазвичай, не призначалися до добового наряду, але у разі потреби і залежно від військового звання та посади, вони могли призначатися на чергування за спеціальністю, а також черговим фельдшером, черговим штабу, їдальні, посильним, черговим чи днювальним жіночого гуртожитку.

Наказом міністра оборони України від 10 квітня 2009 р. № 170 «Про затвердження Інструкції про організацію виконання положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» передбачалося, що на підставі медичного висновку військовослужбовцям-жінкам надавалася оплачувана відпустка у зв'язку з вагітністю та пологами тривалістю 126 календарних днів (140 календарних днів – у разі народження двох і більше дітей та в разі ускладнення пологів). До відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами за рапортом військовослужбовця повинна була приєднуватись невикористана у поточному р. щорічна відпустка або її частина [8, с. 60].

Із військовослужбовцями-жінками, які перебували у відпустці у зв'язку з вагітністю і пологами, для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку та догляду за хворою дитиною до досягнення нею шестирічного віку (за наявності медичного висновку щодо хвороби дитини), строк дії контракту яких закінчувався у період цих відпусток, перед вибуттям у відпустку строк контракту продовжувався за їх рапортами на термін відпустки та строк, необхідний для укладення нового контракту. Про продовження контракту видавався наказ по особовому складу посадової особи, яка мала право укладати контракт. На підставі виданого наказу по особовому складу робився

відповідний запис в обох примірниках контракту про проходження військової служби. На підставі виданого наказу по особовому складу проводився запис до обох примірників діючого контракту.

Нові контракти з такими військовослужбовцями уклалися на загальних підставах [8, с. 26].

Військовослужбовцям-жінкам, які перебували у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку або іншої тривалості, визначеної законодавством, та вислужили установлений строк вислуги у військовому званні, присвоювалося чергове військове звання.

Військовослужбовцям для виплати винагороди за тривалість безперервної військової служби зараховувався час наданої їм відпустки для догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, а в дозволених законодавством випадках – до шести років [9, с. 153].

Жінкам, які прибули з відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами, а також які перебували на службі менше року після повернення з відпустки по догляду за дитиною, із дня вступу до виконання обов'язків за посадою до наступного щорічного оцінювання – посадовий оклад встановлювався у межах від мінімуму до максимуму за рішенням командира військової частини залежно від складності та обсягу роботи. Аналізуючи зміст даної норми, можна зробити висновок, що законодавець не досить відповідально поставився до питання встановлення розміру посадового окладу. Оскільки на практиці не останню роль у його визначенні могла відігравати не складність і обсяг роботи, а суб'єктивне ставлення командира, яке може бути як позитивне, так і негативне. Тому, я вважаю, що доцільніше було б на законодавчому рівні більш точно визначити його розмір, а саме: враховуючи важливість підстави перебування у зазначеній відпустці до наступного щорічного оцінювання необхідно встановити максимально можливий посадовий оклад.

Відповідно до наказу міністра оборони України від 10 квітня 2009 р. № 170 «Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» не допускалося направлення у відрядження вагітних жінок та тих, які мають дітей віком до трьох років, без їх згоди [8, с. 53]. Звільнення з військової служби вагітних жінок і жінок, які мали дітей віком до трьох років, одиноких матерів з дитиною віком до чотирнадцяти років або дитиною-інвалідом, не допускалося, крім випадків невиконання ними умов контракту. Якщо військова частина повністю ліквідовувалася, або у разі проведення організаційних заходів таким військовослужбовцям-жінкам надавалися посади у своїх, або за рішенням старшого командира в інших військових частинах. Жінки, які перебували у відпустці по догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку, в разі проведення організаційних заходів, внаслідок чого їх посади підлягали скороченню і не було можливості перемістити таких жінок на вакантні посади, до закінчення відпустки по догляду за дитиною, утримувалися поза штатом військової частини [8].

Крім того, не допускалося переміщення на нижчі посади військовослужбовців-жінок з мотивів, пов'язаних із вагітністю, наявністю у них дітей віком до трьох років (до шести років – за медичними показниками), або у зв'язку з тим, що вони є одинокими матерями та мають дітей віком до чотирнадцяти років чи дітей-інвалідів, без їхньої згоди. Вагітних жінок відповідно до медичного висновку (за їх клопотанням) дозволялося призначати на посади з меншим обсягом роботи. При цьому, відповідно до наказу міністра оборони України від 11 червня 2008 р. № 260 «Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам», виплата грошового забезпечення зберігалася за попередньою посадою, але не більше, ніж до прибуття з відпустки у зв'язку з вагітністю та пологами [9, с. 114].

Військовослужбовцю-жінці, яка мала двох і більше дітей віком до 15-ти років або дитину-інваліда, або яка всиновила дитину, одинокій матері, батькові, який виховує дитину без матері (у тому числі й у разі тривалого перебування матері в лікувальному закладі), а також особі, яка взяла дитину під опіку, щорічно надавалася додаткова оплачувана відпустка тривалістю 10 календарних днів без урахування святкових і неробочих днів. За наявності декількох підстав для надання цієї відпустки її загальна тривалість не могла перевищувати 14 календарних днів [8, с. 61].

Військовослужбовець-жінка мала право на отримання грошового забезпечення за час звільнення її від виконання службових обов'язків у зв'язку з доглядом за хворою дитиною, упродовж якого дитина (за висновком лікаря) потребувала догляду, але не більш як за 14 календарних днів. Якщо дитина потребувала стаціонарного лікування – за весь час перебування її в стаціонарі разом з хворою дитиною. Проте можливість встановлення гнучкого графіка служби для військовослужбовців-жінок, які мали дітей до 14 років, не передбачалася. Адже службовий час військовослужбовців визначався розпорядком дня, який затверджував командир (начальник) у порядку, визначеному статутами ЗСУ з дотриманням установленної загальної тривалості щотижневого службового часу. На жаль, Кодекс законів про працю України не поширювався на військовослужбовців-жінок, які проходили військову службу у військових формуваннях.

Не дивлячись на законодавче закріплення прав військовослужбовців-жінок, траплялися непоодинокі факти порушень щодо тимчасового їх звільнення від виконання службових обов'язків у зв'язку з хворобою дитини, яка на підставі медичного висновку потребувала стороннього догляду.

За останні роки в Україні прийнято ряд нормативно-правових актів, які регламентують «новий» як для держави в цілому, так і для ЗСУ напрям державної політики – гендерну політику. Одним з них є Закон України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків», який набрав чинності з 1 січня 2006 р. та передбачав застосування спеціальних тимчасових заходів, спрямованих на усунення дисбалансу між можливостями жінок і чоловіків у реалізації рівних прав, наданих їм Конституцією і законами України.

На жаль, сьогодні у ЗСУ існують проблеми щодо вирішення соціально-правового захисту військовослужбовців, зокрема військовослужбовців-жінок. Це нестача (відсутність) зручної та гігієнічно придатної для використання військової форми одягу, прояви грубості з боку командирів та колег-чоловіків, обмеження можливостей у професійному і службовому зростанні, підвищенні освітнього рівня. Мають місце окремі випадки обмеження соціальних прав жінок у частині дотримання чинного законодавства з питань материнства і дитинства, а саме: залучення жінок, які мають дітей віком до трьох років, від трьох до чотирнадцяти років або дітей-інвалідів, до робіт у вихідні дні, направлення у відрядження без їх згоди, відмова у прийнятті на роботу вагітним жінкам і тим, які мають дітей до трьох років.

Загалом можна зробити висновок, що військовослужбовці-жінки користуються пільгами, передбаченими законодавством України з питань соціального захисту жінок, охорони материнства і дитинства. Держава захищає найбільш соціально вразливу категорію військовослужбовців, якими є жінки. Однак, на практиці існують певні проблеми з порядком реалізації деяких прав.

Враховуючи тенденцію до зростання чисельності офіцерів-жінок у лавах ЗСУ, необхідно вжити комплексних заходів щодо вирішення питань проходження служби військовослужбовцями-жінками, що має в подальшому надати їм можливість активно розвивати свою військову кар'єру та більш ефективно використовувати свій потенціал. Незважаючи на це, сьогодні в ЗСУ існують певні проблеми в забезпеченні соціально-правового захисту військовослужбовців-жінок. Зокрема, в окремих командирів (начальників) переважають настрої гендерного нігілізму, вони не бажають перейматися проблемами жінок, надавати можливості для підвищення їхнього професійного рівня, освіти, інтелектуального розвитку та просування по службі. Тож удосконалення як законодавства, так і діяльності органів військового управління, у тому числі безпосередньої роботи службових осіб на місцях у цьому напрямі, має бути поступовим і виваженим. Для вирішення цієї проблеми необхідно прийняття єдиного закону або окремого розділу про правовий статус військовослужбовців-жінок до статутів ЗСУ чи до Закону України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», де у зведеному вигляді були б представлені їх права, свободи та обов'язки. Можливо, це надасть можливість жінкам, що проходять військову службу, в повній мірі реалізувати себе в професійній діяльності.

Список використаних джерел

1. Дяченко О. Озброєні і дуже... чарівні / О. Дяченко // Військо України. – 2011. – № 3 (129). – С. 28–29.
2. Клименко Н. Г. Роль і місце жінки-військовослужбовця в Україні / Н. Клименко // Економіка та держава. – 2014. – № 5. – С. 116–119.
3. Біла книга – 2009. Збройні Сили України. – К., 2010. – 96 с.
4. Закон України «Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей» від 20.12.1991 р. № 2011. – XII // Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та ін. нормативно-правових актів. – К.: Азимут-Україна. – 2003. – 1008 с.
5. Галузевий державний архів Міністерства оборони України (далі – ГДАМО України), ф. 3697, оп. 19839, спр. 23, арк. 237.
6. ГДАМО України, ф. 3697, оп. 34920, спр. 29, арк. 240.
7. ГДАМО України, ф. 3697, оп. 34920, спр. 29, арк. 241.
8. Наказ Міністра оборони України від 10 квітня 2009 р. № 170 «Про затвердження Інструкції про організацію виконання Положення про проходження громадянами України військової служби у Збройних Силах України» // Офіційний вісник України. – 2009. – № 38. – С. 23–71.
9. Наказ Міністра оборони України від 11 червня 2008 р. № 260 «Про затвердження Інструкції про порядок виплати грошового забезпечення військовослужбовцям Збройних Сил України та деяким іншим особам» // Офіційний вісник України. – 2008. – № 53. – С. 110–162.

Ирина Автушенко

ОБЕСПЕЧЕНИЕ СОЦИАЛЬНО-ПРАВОВОЙ ЗАЩИТЫ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ-ЖЕНЩИН ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ (1991–2011 ГГ.)

Статья посвящена проблеме социально-правовой защиты военнослужащих-женщин в Вооруженных Силах Украины (1991–2011 гг.). Исследованы особенности службы женщин в армии, их профессиональный уровень и специальности, которые они могут занимать. Проанализированы особенности сокращения военнослужащих-женщин в процессе реформирования Вооруженных сил. Освещены проблемы, с которыми сталкиваются женщины

во время прохождения военной службы и пути их решения. Предложено расширить законодательную базу по обеспечению социально-правовой защиты военнослужащих-женщин.

Ключевые слова: военнослужащие-женщины, социально-правовая защита, Вооруженные Силы Украины, должность, льготы.

Iryna Avtushenko

ENSURE OF THE SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF FEMALE SOLDIERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE (1991–2011)

The article is devoted to the problem of social and legal protection of female soldiers of the Armed Forces of Ukraine (1991–2011). The peculiarities of the military service of women, their professional level and specialties which they can hold were investigated. The reduction specificity of female soldiers while reforming the Armed forces was analyzed. The problems faced by women during military service and the ways of their solution were covered. It was proposed to expand the legislative framework to ensure the social and legal protection of female soldiers.

Key words: female soldiers, the social and legal protection, the Armed Forces of Ukraine, position, benefits.

УДК 94(477): 32.019.5

Ігор Дацків, Олена Савчук

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)

У статті розглянуто основні напрями формування інформаційного розвитку українського суспільства. З'ясовано стан і визначено першорядні напрями інформаційного розвитку в умовах трансформації суспільства. Проаналізовано інформаційну політику й розглянуто проблеми взаємодії суспільства і влади.

Ключові слова: інформація, інформаційний розвиток, інформаційний простір, держава, суспільство.

З другої половини ХХ ст. динаміку суспільно-політичного життя людства значною мірою визначає інформаційний розвиток. Глобальні структурно-функціональні зрушення, що пов'язані з його утвердженням в сучасному світі, обумовлюють поширення інформації в усі сфери життєдіяльності сучасної України. У межах інформаційного суспільства формується так званий соціальний інтелект, що реалізується через інформаційне поле, утворене засобами масової інформації та комунікації. Поруч із ним формується нова соціальна верства, основу якої становлять фахівці, котрі володіють комп'ютерними технологіями, формують інтелектуальний ринок, продукують обмін ідеями та інформацією. Все це забезпечує невпинну циркуляцію нового інтелектуального контактування у просторі культури, виробництва та суспільного життя.

Розбудова інформаційного суспільства в Україні є одним із стратегічних завдань розвитку нашої держави на найближчий період. Від її розв'язання багато в чому залежить стан економіки, рівень і якість життя населення країни, національна безпека й місце в світовій спільноті. Сьогодні за рівнем свого інформаційного розвитку Україна значно відстає не лише від США і передових країн Європи, а й від деяких країн Азії, що швидко розвиваються. Більш того, міжнародний рейтинг України в цій сфері за останні роки неухильно знижується. Подальше збереження цієї тенденції становить собою пряму загрозу для національної безпеки країни.

Метою нашої статті є аналізування ролі та специфіки інформаційного розвитку сучасної України на широкому фоні загальносвітового процесу інформатизації.

Процеси інформатизації, становлення інформаційного суспільства, які відбуваються в сучасному світі, вже досить тривалий час і плідно вивчаються світовою науковою спільнотою. До такого вивчення активно і широкомасштабно долучилися вчені різних галузей знань незалежної Української держави. Українські науковці – історики, соціологи, економісти, політологи, правознавці, журналісти, філологи, представники технічних наук – вивчають названі процеси на світовому і національному рівнях, у різних сферах суспільного життя і в різних аспектах.

У результаті такого вивчення в Україні сформувалася галузь науки, що досліджує процеси інформатизації в сучасному світі та в Україні зокрема. Керуючись політологічним підходом у цій галузі знань, можна виділити такі основні напрями вивчення проблем інформаційного розвитку: процес інформації, його причини і наслідки в сучасному світі; загальнотеоретичні проблеми

становлення інформаційного суспільства в Україні; становлення українського інформаційного простору та можливості його захисту; розвиток та політико-правова основа діяльності українських ЗМІ, реалізація конституційно визначеної свободи слова в Україні; роль ЗМІ у прийнятті політико-управлінських рішень, у різних політичних кампаніях; взаємодія суспільства і влади у сфері вироблення і втілення інформаційної політики і розвиток нових інформаційних технологій та вдосконалення інформаційної діяльності [1, с.14].

Серед українських учених, котрі системно досліджують різні аспекти інформаційної сфери, варто відзначити таких дослідників, як: О. Дубас [2], І. Дацків і О. Ляшенко [3–4], О. Зернецька [5], А. Колодюк [6], І. Чиж [7] та інших.

За останні десятиліття на нашій планеті стрімко зросли масштаби інформаційних потоків, внаслідок чого для його обробки традиційними засобами не вистачило б зусиль усього людства. В наші дні без наукових і практичних розробок у галузі інформатики, які активно ведуться в розвинених країнах, неможливий прогресивний розвиток не лише в економіці, технічних і природничих науках, а й у сфері політики, суспільних наук, міжнародних відносин. Така ситуація кардинально змінює характер конкуренції держав на світовій арені. Глобалізація, прискорене зростання транснаціональних компаній загрожує національним державам новітньою формою мобільного економічно-духовного імперіалізму, який дедалі впевненіше захоплює ринки збуту, через засоби масової інформації і культуру нав'язує свої правила гри, цінності та світогляд. Фільтрація інформації, сконцентрованої в англосмовному світі, призводить до того, що посткомуністичні країни, з одного боку, відсуваються від встановлених рівноправних відносин у царині інформатики й обміну інформацією, а з другого – стають об'єктом масованої культурної і світоглядної експансії, а звідси й експансії іноземного капіталу [8, с. 21].

Процес політичної трансформації, який переживає українське суспільство разом з іншими постсоціалістичними країнами, потребує всебічного аналізу, особливостей суспільно-політичного розвитку. Різноманітні процеси, що відбуваються в рамках політичної трансформації, потребують приведення їх у відповідність із національною специфікою, традиціями, потребами й можливостями суспільного організму. А це, в свою чергу, передбачає: переоцінку наявного стану суспільства й оцінку змісту та масштабів системної кризи; соціальну діагностику можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації; ліквідацію елементів попередньої політичної системи, невідповідних сучасному рівню суспільного розвитку та його тенденціям; обґрунтування характеру подальшого розвитку на основі нових технологічних характеристик соціальної інфраструктури. При цьому доречно пам'ятати, що єдиної технології трансформаційних змін не існує. А тому варто орієнтуватися на унікальну систему відносин і взаємодії спільнот визначеного суспільства, не забуваючи, звісно, про контекст – специфіку розвитку людської цивілізації, що дедалі все більшою мірою обростає інтегративними зв'язками, перетворюється на єдине ціле [9, с. 15–17].

Загалом одним з найважливіших завдань сучасного розвитку України є ґрунтовне дослідження основних напрямів інформаційного розвитку. Аналіз наявних джерел дає підстави для їх визначення з фіксацією сучасного стану досліджуваного сегмента суспільно-політичного життя України. У розв'язанні даного питання варто послатися на проект «Концепції національної інформаційної політики», де диференційовано розглядаються основні складові інформатизації суспільства і політичних відносин. Хоча запропонована систематизація і є до певної міри умовною, вона в цілому охоплює собою основні завдання інформаційного розвитку в суспільно-політичній сфері [10, с. 60–62].

Процес політичної трансформації, який переживає українське суспільство разом з іншими постсоціалістичними країнами, потребує всебічного аналізу, особливостей суспільно-політичного розвитку. Всілякі процеси, котрі відбуваються у межах політичної трансформації, потребують приведення їх у відповідність із національною специфікою, традиціями, потребами й можливостями суспільного організму. А це, в свою чергу, передбачає: переоцінку наявного стану суспільства й оцінку змісту та масштабів системної кризи; соціальну діагностику можливостей і шляхів виходу з кризової ситуації; ліквідацію елементів попередньої політичної системи, невідповідних сучасному рівню суспільного розвитку та його тенденціям; обґрунтування характеру подальшого розвитку на основі нових технологічних характеристик соціальної інфраструктури. При цьому треба пам'ятати, що єдиної технології трансформаційних змін не існує. А тому слід орієнтуватися на унікальну систему відносин і взаємодії спільнот конкретного суспільства, не забуваючи, звісно, про контекст – специфіку розвитку людської цивілізації, що дедалі все більшою мірою обростає інтегративними зв'язками, перетворюється на єдине ціле [1, с. 83].

Однією з найважливіших складових інформаційного розвитку України, першорядною формою стандартизації норм суспільних інформаційних відносин є законодавство. Під категорією «інформаційне законодавство України» розуміють систему нормативно-правових актів, прийнятих Верховною Радою України у формі законів та постанов нормативного змісту, які регулюють

суспільні відносини щодо інформації. Виходячи з цих теоретичних засад, українські спеціалісти дають узагальнене бачення інформаційного права в об'єктивному і суб'єктивному змісті. Інформаційне право в об'єктивному змісті – це суспільні відносини щодо інформації, які знаходять вираз у нормах, урегульованих на публічно-правовому та приватному правовому рівні. В суб'єктивному змісті інформаційне право є розмаїттям прав і обов'язків конкретних учасників суспільних відносин щодо інформації як об'єкта суспільних відносин [11, с. 88].

В Україні на сьогодні вже є важливі позитивні напрацювання щодо права громадян на доступ до інформації та на інформаційну безпеку. Право громадян на доступ до інформації закріплене Конституцією України, низкою міжнародних договорів. Наша держава посідає одне з чільних місць серед пострадянських держав за кількістю законів, що регулюють інформаційні відносини, діяльність мас-медіа і спрямовані на розширення гласності та інформованості суспільства. Створена розгалужена інформаційна мережа, де суб'єктами інформаційних відносин є окремі громадяни, юридичні особи, держава. Прогресивні норми щодо свободи інформаційного обміну закріплені в Україні Законом «Про інформацію». Економічні взаємини між суб'єктами інформаційних відносин регулюються Законами України «Про власність», «Про рекламу», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про інформаційні агентства», «Про телебачення і радіомовлення», «Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів» тощо. Отже, держава активно сприяє формуванню інформаційного права в Україні як сукупності норм різних галузей права, які регулюють відносини, пов'язані з інформацією, інформаційними технологіями та комунікаціями. Інформаційне право будується на принципах інформаційної відкритості, прозорості в діяльності державних установ та інших юридичних осіб, гарантованості інформаційної безпеки особистості, суспільства, держави [1, с. 85].

У Законі України «Про інформацію» розкривається суть і основні напрями державної інформаційної політики. У ст. VI дано визначення державної інформаційної політики як сукупності основних напрямів і способів діяльності держави щодо одержання, використання, поширення та зберігання інформації [12, с. 5]. Основними напрямками державної інформаційної політики є: забезпечення доступу громадян до інформації; зміцнення матеріально-технічних, фінансових, організаційних, правових та наукових основ інформаційної діяльності; забезпечення ефективного використання інформації; сприяння постійному оновленню, збагаченню та збереженню національних інформаційних ресурсів; створення загальної системи охорони інформації; сприяння міжнародному співробітництву в галузі інформації та гарантування інформаційного суверенітету України [63, с. 5].

У контексті даного дослідження важливо зупинитися на тому, як у Законі розкриваються поняття «інформатизація», «інформаційна технологія», «інформаційний ресурс», «інформаційний суверенітет держави». Інформатизація згідно із Законом – це сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб громадян та суспільства на основі створення, розвитку і використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, які побудовані на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки. Інформаційна технологія характеризується в Законі як цілеспрямована, організована сукупність інформаційних процесів із використанням засобів обчислювальної техніки, що забезпечують високу швидкість обробки даних, швидкий пошук інформації, розосередження даних, доступ до джерел інформації незалежно від місця їхнього розташування. Інформаційний ресурс визначається як сукупність документів у інформаційних системах (бібліотеках, архівах, банках даних тощо). Інформаційний суверенітет держави згідно із Законом – це здатність держави контролювати і регулювати потоки інформації з-поза меж держави з метою додержання законів України, прав і свобод громадян, гарантування національної безпеки держави [13, с. 45].

Доречно зазначити, що у найближчому майбутньому на передових межах світового розвитку перебуватимуть інформаційно розвинені й інтелектуально могутні країни. Інтелектуалізація українського суспільства дасть змогу зупинити відтік інтелектуально розвиненої частини суспільства, забезпечити прагнення молоді до нових здобутків світового науково-технічного й гуманітарного розвитку, об'єднати суспільство довкола спільної мети щодо максимального використання творчих потенцій українського соціуму [1, с. 107].

Зауважмо, що необхідність подолання кризових явищ і формування ринкового суспільства в Україні зумовлюють нагальну потребу поступового входження в інформаційне суспільство, створення вітчизняного інформаційного простору, міцно пов'язаного з європейським і світовим. Цей процес в Україні має здійснюватися із врахуванням: відсутності доступу масового користувача до глобальної інформаційної системи «Інтернет»; недостатнього фінансування бібліотечної діяльності, відсутності необхідних книг у більшості регіонів України; нерозвиненої законодавчої бази, що визначає правовий режим інформаційних ресурсів органів влади й управління; відсутності забезпечення інформаційної прозорості органів державної влади.

Важливою передумовою й визначальним чинником розвитку інформаційної системи в Україні є активізація у країнах Західної Європи інтеграційних процесів в економіці, політиці та інших галузях. Саме з інтеграційними процесами пов'язана концепція майбутнього європейського інформаційного суспільства. Виходячи з цього, Україна має виробити загальну стратегію інформатизації суспільства, яка повинна базуватися на таких компонентах: державній підтримці діяльності, спрямованій на забезпечення інформаційних потреб та інтересів суспільства і його громадян; розробці системи національних пріоритетів України у царині інформатизації, відповідних соціально-економічним і політичним цілям перспективного розвитку країни; формуванні державної політики інформатизації, виходячи з потреб ринкового суспільства, зокрема ринку знакової продукції; створенні цілісної системи достовірних і доступних баз даних, інформаційних систем податкової, митної, приватизаційної та інших структур [1, с. 116–118].

Формування інформаційного суспільства породжує цілий комплекс проблем, від рішення яких залежить вибір і реалізація шляху розвитку людства. При цьому якщо на початковому етапі інформатизації основну роль відіграють науково-технічні та технологічні проблеми, то на подальших етапах фундаментальну роль починають відігравати соціальні проблеми рішення яких і визначить результат інформатизації. Відтак, формування інформаційного суспільства повинно бути направлено на підвищення ефективності використання потенціалу країни, на реалізацію механізмів розвитку цивілізації загалом, і бути орієнтована на задоволення інформаційних потреб всіх членів суспільства.

Таким чином, основними напрямками інформаційного розвитку України, можна вважати наступні: 1) правова формалізація і стандартизація суспільних інформаційних відносин; 2) вдосконалення і демократизація засобів масової інформації; 3) розвиток українського сегмента Інтернету як визначального засобу сучасного суспільно-політичного впливу на масову свідомість; 4) інформаційне забезпечення системи національної освіти; 5) формування інформаційної політики як механізму втілення органічної взаємодії суспільства і влади; 6) утвердження та поширення нових інформаційних технологій як чинника забезпечення і моделювання політичного процесу; 7) підвищення інформаційними засобами ступеня відкритості суспільства і свободи особистості; 8) залучення механізмів інформатизації в якості основи моделювання та прогнозування суспільно-політичної діяльності тощо.

Список використаних джерел

1. Дубас О.П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті: політологічний: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Дубас Олексій Павлович; НАН України, Ін-т політ. і етносоц. дослідж. – К., 2004. – 235 арк.
2. Дубас О. П. Інформаційний розвиток сучасної України у світовому контексті / О. П. Дубас. – К.: Генеза, 2004. – 208 с.
3. Дацків І. Інформаційна політика України: проблеми взаємодії суспільства і влади / І. Дацків, О. Ляшенко // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 1. – Ч. 2. – С.98–104.
4. Ляшенко О. Концептуальні засади формування інформаційної політики країни: світовий досвід / О. Ляшенко, І. Дацків // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л.М. Алексієвць. – Вип. 15. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. – С. 211–224.
5. Зернецька О. В. Глобальний розвиток систем масової комунікації і міжнародні відносини: Монографія / О. В. Зернецька. – К.: Освіта, 1999. – 352 с.
6. Колодюк А. В. Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / А. В. Колодюк; Нац. академія наук України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 20 с.
7. Чиж І. С. Україна: шлях до інформаційного суспільства / І. С. Чиж. – К.: Либідь, 2004. – 287 с.
8. Ішук В. Україна: проблеми престижності і ідентичності (масова свідомість і культура як суб'єкти формування громадської та національної свідомості) / В. Ішук. – К.: Смолоскип, 2000. – 92.
9. Дубас О. Інформація як суспільна цінність і політичний чинник / О. Дубас // Борисфен. 2002. – № 7 (133). – С. 15–17.
10. Дубас О. Нові інформаційні технології в політичному процесі / О. Дубас // Нова парадигма. Альманах наукових праць. – Вип. 29. – Запоріжжя, 2003. – С. 58–67.
11. Швець М. Інформаційне законодавство України: концептуальні основи формування / М. Швець, Р. Калюжний, В. Павловський, В. Цимбалюк // Право України. – 2001. – № 7. – С. 88–91.
12. Закон України «Про інформацію» / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 5–14.
13. Закон України «Про Національну програму інформатизації» / Законодавчі та нормативні документи України у сфері інформації, видавничої та бібліотечної справи: Тематична добірка: Книжкова палата України. – К., 2002. – Ч. 1. – С. 45–51.

Игорь Дацкив, Алёна Савчук

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ИНФОРМАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА (КОНЕЦ XX – НАЧАЛО XXI ВВ.)

В статье рассмотрены основные направления формирования информационного развития украинского общества. Выяснено состояние и определены первостепенные направления информационного развития в условиях трансформации общества. Проанализированы информационную политику и рассмотрены проблемы взаимодействия общества и власти.

Ключевые слова: информация, информационное развитие, информационное пространство, государство, общество.

Igor Datskiv, Olena Savchuk

MAIN AREAS OF FORMATION OF UKRAINIAN INFORMATION SOCIETY (END OF XX – BEGINNING OF XXI CENTURY)

In the article the basic directions of formation of information of Ukrainian society. It was found status and determined the direction of the primary areas of information development in the transformation of society. Analyzed the information policy and the problems of interaction between society and government.

Key words: the information, development of information, information space, commonwealth, society.

УДК 94(477). 355. «2014/2016»

Антон Богдалов

ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЛЬНІСТЬ ДОБРОВОЛЬЧИХ БАТАЛЬЙОНІВ У ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ АТО

У статті досліджений процес виникнення та діяльності деяких добровольчих батальйонів на перших етапах проведення АТО. Визначена роль та вплив добровольців на перебіг військових подій. Зроблена спроба дати історичну оцінку діяльності добровольців. Досліджена участь добровольчих з'єднань у окремих військових операціях.

Ключові слова: добровольчі батальйони, добровольці, АТО, формування, військові операції.

Починаючи з лютого 2014 р. триває збройна агресія проросійських військових угруповань на Сході України. У березні 2014 р. війська Російської Федерації (далі – РФ) окупувають територію Кримського півострову. В цей час сепаратисти починають дестабілізувати ситуацію на південному сході країни. Під час проведення проросійських маніфестацій, відбуваються захоплення місцевих адміністрацій та спроби захопити приміщення місцевої влади у Маріуполі та Одесі. Досить часто ці дії відбуваються при повному чи частковому саботуванні місцевих правоохоронних органів. Опинившись під загрозою втратити фактичний та адміністративний контроль у південно-східному регіоні, Міністерство внутрішніх справ (далі – МВС) приймає рішення про створення альтернативних підрозділів, які б взяли на себе функції правоохоронців.

У статті зроблено спробу дослідити процес створення добровольчих батальйонів (далі – ДБ), визначити їх роль на початковому етапі воєнних дій на Сході України.

На сьогоднішній день вивчення та аналіз діяльності ДБ обмежується матеріалами у друкованих та електронних засобах масової інформації. Зокрема, журналіст Юрій Бутусов характеризує діяльність добровольчих формувань у статті «Добровольчі батальйони: структура, страхи, проблеми бойового застосування» [1]; журналістка Світлана Кравченко у статті «Добровольчі батальйони: від виникнення до підпорядкування ЗСУ чи Нацгвардії» [2] досліджує найбільші з'єднання добровольців; у публікації «Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності» аналізує діяльність підрозділів А. Гуральська [3].

Завданням дослідження є спроба дати характеристику, узагальнити, систематизувати, основні етапи діяльності ДБ у зоні АТО. Визначити роль добровольчих з'єднань та їх вплив на військову ситуацію у зоні проведення АТО.

Перші добровольчі військові формування виникають з початком військової агресії проросійських збройних формувань на Сході України. З одного боку, члени підрозділів «Самооборони Майдану», фактично стають основою нових ДБ. Створенню таких підрозділів сприяла анексія РФ Криму, яка відбувається без активного протистояння з боку силових структур. З іншого, зважаючи на поступову втрату контролю представниками внутрішніх органів над

ситуацією на південному сході, у квітні 2014 р. МВС приймає рішення про створення альтернативних військових з'єднань, які б взяли на себе функції правоохоронців. У структурі міністерства виникають добровольчі спецпідрозділи з охорони громадського порядку – батальйони патрульної служби міліції особливого призначення (далі – БПСМОП).

У критичній ситуації, Верховна рада України приймає рішення про відновлення діяльності Національної гвардії України (далі – НГУ), військового формування з правоохоронними функціями, що починає діяти у структурі МВС [4]. Основою НГУ стають внутрішні війська, частина підрозділу формується з добровольців [5]. За формами підпорядкування та приналежністю, новостворені підрозділи можна поділити на батальйони територіальної оборони (далі – БТРО) та спеціальні батальйони міліції (далі – СБМ).

Серед створених ДБ лише деякі повноправно відповідають назві «добровольчі». З початком воєнних дій тільки частина підрозділів формувалася на добровольчих засадах, без залучення правоохоронців. Серед них: «Азов», «Айдар», «Тимур», «Донбас», «ДУК», «ОУН». Інші підрозділи, які офіційно у своїй назві мають визначення «добровольчі», добровольчими були частково. Виключно з добровольців були сформовані військові підрозділи, які склалися з іноземців: «Грузинський легіон», тактична група «Білорусь», як приватна структура «Добровольчого українського корпусу «ДУК» та бійці батальйону «ім. Джохара Дудаєва», до якого переважно входили чеченці.

Від початку війни на Сході України діють добровольчі загони «Правого сектору» (далі – ПС) – «ДУК» та «ОУН», які не були підконтрольні МВС та Міністерству оборони. Після того, як усі з'єднання зобов'язували відійти у підпорядкування силових структур, офіційно цілісна діяльність «ДУК» була припинена. Сьогодні підрозділ має статус громадянського об'єднання, яке не має фактичної прив'язки до політичної партії ПС. Неофіційно, бійці батальйону продовжують діяти в зоні АТО, співпрацюючи зі Збройними силами України (далі – ЗСУ). При виконанні бойових завдань «ДУК» діє самостійно, приймаючи рішення в залежності від ситуації [6].

Частина батальйону «ОУН» легалізована в квітні 2015 р., коли увійшла до складу 93-механізованої бригади ЗСУ.

Єдиними добровольцями, що юридично не знаходилися у підпорядкуванні ЗСУ, залишалися загони, сформовані з іноземців. У лютому 2016 р. «Грузинський легіон» став частиною 25-ої механізованої бригади. Цей факт був прецедентом в історії ЗСУ. Вперше, офіційно на службі в українській армії знаходяться підрозділи, що складаються з бійців, які не є громадянами України.

Батальйон «ім. Джохара Дудаєва» неодноразово звертався до представників силових структур з пропозиціями щодо легалізації. Попередні та останнє звернення з приводу входження окремою ротою до складу батальйону «Золоті ворота» залишаються поза увагою [7].

Перші підрозділи із залученням добровольців у структурі МВС почали формуватися за ініціативи Дніпропетровської та Луганської обласних адміністрацій. Наприкінці квітня у Дніпропетровську створюються загони під назвою «Дніпро-1», у Луганську – «Тимур» [8].

Свою діяльність луганський батальйон фактично не встиг розпочати. Його керівник – Т. Юлдашев, 28 квітня 2014 р., разом з тридцятьма добровольцями прибув до м. Щастя для проходження підготовки. Тут комбат був взятий у заручники та доставлений до будинку СБУ, де перебував у полоні упродовж 35 днів [9]. Після звільнення він намагався створити ще один добровольчий підрозділ у Луцьку. Загинув Т. Юлдашев від кулі снайпера 26 серпня 2016 р., захищаючи Савур-Могили.

Фактично першим розпочалося формування БПСМОП «Дніпро» 14 квітня 2014 р. Запис перших добровольців розпочався 28 квітня 2014 р. В цей час у назві батальйону з'являється цифра «1». Майже одночасно зі створенням «Дніпра», Д. Ярош на базі ПС розпочав формування підрозділу з аналогічною назвою. Для уникнення плутанини, дніпропетровський підрозділ називають «Дніпро – 1», підрозділ ПС – «Дніпро – 2». Упродовж квітня–грудня батальйон, а з вересня – полк, очолює Ю. Береза. У грудні на чолі полку став В. Печененко. Від часу створення «Дніпро – 1» забезпечує правопорядок у прилеглих районах Донецької обл., здійснює патрулювання, займається охороною блокпостів та залізничних станцій. Під час позачергових виборів Президента України 25 травня 2014 р., батальйон охороняв Красноармійську міську раду та забезпечував проведення голосування у чотирьох районах Донецької обл. Після участі у звільненні Маріуполя 12 червня 2014 р., частина батальйону залишається у місті. У другій половині 2015 р. «Дніпро – 1» приймав участь у боях біля Іловайська та Пісків. Під Іловайськом 9 бійців батальйону загинуло, 10 зникли безвісти, у боях біля Пісків загинуло 8 бійців підрозділу. Під час воєнних дій полк «Дніпро – 1» втратив 30 осіб [10].

Наприкінці квітня 2014 р. формується добровольчий підрозділ територіальної оборони – «Донбас». Підрозділ формує К. Гришин, відомий, як Семен Семенченко. У травні 2014 р. кількість особового складу батальйону сягнула 120 осіб, на початку червня їх кількість складала понад 800

бійців [11]. «Донбас» виконував бойові завдання у багатьох районах Донецької обл. зі звільнення та охорони будівель, у яких розміщувалися місцева влада та правоохоронні структури, зокрема: 15 травня 2014 р. звільнено приміщення районного відділу міліції у Великій Новосілці [12]; 22 травня 2014 р. взято під контроль будинок районної ради Володарського району. Наприкінці місяця батальйон умовно поділено на три частини. Перша – увійшла до складу НГУ, друга – стала частиною 24-ого БТрО, підпорядкована ЗСУ, третя – продовжила самостійно діяти в районі Західного Донбасу.

У складі НГУ «Донбас» знаходяться у зоні проведення АТО, починаючи з липня 2014 р. Бійці брали участь у звільненні міст: Миколаївка, Костянтинівка, Попасна, Лисичанськ, Піски [13]. Приймали участь у боях поблизу Артемівська, Горлівки. 18 серпня бійці ДБ з боями увійшли до Іловайська, де зазнали великих втрат. Учасниця батальйону Марія Вітер повідомила, що внаслідок боїв під Іловайськом з 760 бійців «Донбасу» залишилося близько 170. Восьмеро осіб загинули під Іловайськом 19 серпня 2014 р. Близько 45 бійців «Донбас» втратив у Іловайському котлі упродовж трьох днів, починаючи з 29 серпня 2014 р. На початок вересня 2014 р. кількість полонених бійців підрозділу становила 98 осіб, понад 100 осіб були поранені. На початку 2015 р. частина «Донбасу» у Луганській обл. приймає участь у звільненні Вуглегірська, у лютого разом зі ЗСУ брали штурмом с. Логвинове [14]. З березня батальйон тримає позиції на Луганському та Маріупольському напрямках.

На добровольчих засадах починав формуватися батальйон «Азов», створений 5 травня 2014 р. у м. Бердянськ Запорізької обл. Загін як БПСМОП. Після того, як прийняте рішення про його розширення, 17 вересня 2014 р. «Азов» перетворено на полк спеціального призначення та 9 жовтня переведено до складу НГУ. Основу «Азову» склали члени двох громадських організацій «Патріот України» та «Соціал-національної асамблеї». Комбатом підрозділу призначено А. Білецького. Бойовий шлях ДБ розпочинається з травня 2014 р., коли відбувалися бої з диверсійними проросійськими військовими групами у м. Маріуполь та його околицях. За участю «Азова», 13 червня 2014 р., місто фактично було відбито у проросійських угруповань. На початок липня «Азов» повністю встановлює контроль над узбережжям Азовського моря у Донецькій обл. У серпні 2014 р. розпочинаються важкі бої за Іловайськ. До наступальної операції ЗСУ залучаються добровольці з «Азову», «Дніпра», «Донбасу», «ДУК» та батальйону «Шахтарськ». Під час боїв, які розпочалися 10 серпня 2014 р., полк втратив шістьох бійців [15]. Наприкінці 2014 р. та упродовж 2015–2016 рр. батальйон задіяний у виконанні військових операцій у секторі «М» – Маріупольський напрямок.

На сьогодні єдиним військовим з'єднанням, яке від початку формувалося як ДБ територіальної оборони та першим відійшов у підпорядкування ЗСУ є 24-й окремий штурмовий батальйон «Айдар», створений у травні 2014 р. З березня 2015 р. «Айдар» став частиною сухопутних військ. До складу підрозділу увійшли три штурмові, одна розвідувальна рота та автомобільний взвод. Основу батальйону склали колишні учасники «Самооборони Майдану». Першим командиром батальйону став С. Мельничук [16]. Свою назву формування отримало від назви річки, де добровольці провели перший бій. Від початку бойові завдання батальйон виконує на території Луганської обл. Як і більшість добровольців, «Айдар» залучався до охорони правопорядку під час проведення позачергових виборів Президента України на виборчих дільницях Старобільщини та у м. Щастя. У липні добровольці «Айдару» вели бої у Рубіжному та Сєверодонецьку, проводили операцію із деблокування Луганського аеропорту, у липні – звільняли м. Лутугине [17].

Трагічною сторінкою в історії підрозділу став початок вересня 2014 р., коли, змінюючи місце дислокації, пересуваючись вантажівкою на шляху між с. Металіст та м. Щастя, біля с. Цвітні Піски, «айдарівці» потрапили у засідку. Під'їхавши до ворожого блокпосту, над яким майорів синьо-жовтий прапор, по підрозділу був відкритий вогонь. Внаслідок обстрілу було вбито 33 бійці батальйону, велика кількість добровольців вважається зниклими безвісти [18].

У вересні 2014 р. бійців «Айдару» звинувачують у зловживаннях в зоні АТО. Голова Луганської ОДА Г. Москаль повідомив про факт захоплення хлібзаводу поблизу Станиці Луганської та незаконного затримання людей. Начальник Генштабу В. Муженко 25 листопада 2014 р. змінив керівництво підрозділу, призначивши комбатом Є. Пташника [19].

Одним з перших засновано добровольчий підрозділ ПС – «ДУК». Він формується у квітні 2014 р., мав назви «Дніпро», «Дніпро – 2», з червня 2014 р. – «ДУК». Основою батальйону стають добровольці з «Тризубу», «УНСО» та «Спільної справи». Корпус очолює А. Стемпіцький. «ДУК» мав одну з найбільш розгалужених систем розподілу бойових підрозділів, мобілізаційних та учбових центрів серед усіх ДБ. У своїй структурі батальйон мав два окремі бойові та медичний батальйони, чотири штурмові роти, дві тактичні групи та по одному підрозділу снайперів, артилеристів, розвідки та аеророзвідки, автороти. З кінця грудня 2014 р. для підтримання військової дисципліни створено підрозділи військово-польової жандармерії. Діяло в структурі «ДУК» 17 запасних підрозділів, які виконували функції БТрО.

Від часу заснування «ДУК» відмовляється від офіційного входження до силових підрозділів. Відсутність офіційного статусу унеможливує отримання бійцями корпусу зброї. Можна припустити, що зброя бійцям частково надавалася «офіційними» підрозділами. Пізніше, бійці починають використовувати трофейну зброю, здобуту в боях [20].

Перші військові операції «ДУК» проводить спільно з підрозділами ЗСУ. У липні 2014 р. разом з бійцями 93-ої бригади звільнено Авдіївку, у серпні, спільно з 51-ою – Красногорівку [21]. Упродовж вересня–листопада 2014 р. бійці корпусу беруть участь у обороні Донецького аеропорту. У березні 2015 р. «ДУК» зосереджується на південному напрямку та займає позиції біля Широкиного. Після поступового переведення добровольчих з'єднань під загальне керівництво, яке остаточно відбулося в квітні 2015 р., підрозділ продовжує діяти в зоні АТО як громадське об'єднання.

БПСМОП «Шахтарськ» почав діяти в структурі МВС Дніпропетровської обл. з червня 2014 р. Його створенню передувала міфічна діяльність ДБ «Україна», що діяв під опікою народного депутата від радикальної партії О. Ляшка. Деякі ЗМІ пов'язували непідтверджений факт причетності депутата до створення батальйону з агітацією напередодні позачергових президентських виборів. У цей час, упродовж травня-червня 2014 р., триває проведення спецоперації зі звільнення Маріуполя. Народний депутат неодноразово заявляв про участь «України» у звільненні міста. Бійці «Азову» заперечували існування підрозділу, називаючи «Україну» віртуальним батальйоном, якого не існувало у реальному житті [22].

За словами командира «Шахтарська» А. Філоненка, батальйон «Україна» почали створювати в травні 2014 р. Пізніше він був переформатований спочатку на «Шахтар», пізніше на БПСМОП «Шахтарськ» [23]. Перша рота батальйону відправляється в АТО 8 липня 2014 р. Як і більшість ДБ, основним завданням «Шахтарська» була підтримка порядку у звільнених містах та на блокпостах. Основні військові операції підрозділу відбулись упродовж серпня 2014 р. В цей час була ліквідована диверсійна озброєна група у Докучаєвську. У другій половині місяця бійці «Шахтарська» беруть участь у боях під Іловайськом. Через місяць після початку виконання бойових завдань, частина бійців батальйону була звинувачена у мародерстві [24]. Зважаючи на ці причини, 16 жовтня МВС приймає рішення про розформування «Шахтарська». Міністр МВС А. Аваков, коментуючи ліквідацію батальйону, наголошував на неодноразових випадках мародерства у Волновасі, хоча зазначав, що в них приймали участь близько 50 осіб із 700 добровольців.

З колишніх бійців батальйону створено два підрозділи МВС. Перший – «Свята Марія», став підрозділом під патронатом політичної партії «Братство» Д. Корчинського, інший – «Торнадо», формується як рота патрульної служби міліції Запорізької обл.

«Свята Марія» юридично виникає 21 вересня 2014 р. на базі роти «Сотня Ісуса Христа», яка була сформована з членів партії «Братство» та від початку окремою ротою увійшла до «Азову». Пізніше підрозділ входить до «Шахтарська» [25]. Командиром був Д. Лінько. Підрозділ позиціонував себе як перший християнський ДБ. Наприкінці 2015 р. «Свята Марія», як п'ята рота, стає частиною полку особливого призначення «Київ».

Підрозділ «Торнадо» створено у вересні 2014 р. на чолі з Д. Волею. До часу свого розформування, 18 червня 2015 р., діяльність підрозділу пов'язана з позавійськовими скандалами. Бійців звинувачували у рейдерській та кримінальній діяльності. За словами Г. Москаля, «Торнадо» ніколи не брав участі у бойових операціях та перетворився на злочинне угруповання [26]. У самому підрозділі його ліквідацію пов'язують з боротьбою проти контрабанди [27].

Батальйон «Січ» під командуванням О. Писаренка створено у червні 2014 р. як БПСМОП і його включено до складу МВС. Більшість бійців батальйону були членами Всеукраїнського об'єднання «Свобода». У зоні АТО підрозділ перебуває з 26 серпня 2014 р. [28] На сході «Січ» дислокується у Слов'янську, де підтримує правопорядок. Окрема частина підрозділу перебуває під с. Курахово, де задіяна у охороні стратегічного об'єкту – дамби Курахівської ТЕС.

Колишні працівники органів внутрішніх справ, військовослужбовці та офіцери запасу були залучені до формування БПСМОП – «Київ-1», створеного в квітні 2014 р. Комбатом ДБ призначено В. Сатаренко. В структурі підрозділу сформовано штурмову роту «Тінь», яку планують використовувати в екстрених ситуаціях [29].

Після трагічних подій у Одесі 2 травня 2014 р., коли в наслідок протистоянь загинуло близько 40 осіб, ДБ залучено до охорони громадського порядку. На початку липня 2014 р. батальйон «Київ-1» вирушив у зону АТО, де залучається до охорони блокпостів, бере участь у окремих військових операціях спільно з ЗСУ, зокрема: 4 липня 2014 р. за участю ДБ звільнено м. Миколаївка. Частина батальйону у серпні–вересні 2014 р. перебуває на околицях м. Луганськ. В результаті обстрілів в ніч з 4 на 5 вересня, внаслідок яких було вбито двоє бійців підрозділу та знищено табір батальйону у м. Дмитрівка, прийнято рішення про виведення бійців, які були останніми українськими підрозділами у місті.

3 членів «Самооборони Майдану» сформовано БПСМОП – «Київ-2» та «Золоті Ворота». У зоні АТО дій «Київ – 2» до 4 вересня 2014 р. базувався під Дебальцеве, з середини вересня – початку жовтня виконував завдання у Чернухіно.

ДБ «Золоті ворота» бравучасть у зачистці Красного Яру та населених пунктів біля Луганська в упродовж 10–22 серпня 2014 р. Після вторгнення до міста регулярних військ РФ, основні сили батальйону відступили до Новоайдару та Сватового.

Відповідно до рішення МВС України від 21 листопада 2015 р., підрозділи «Київ – 1», «Київ – 2», «Золоті ворота», «Січ» та «Свята Марія», стають складовими частинами полку особливого призначення «Київ». Офіційно, одним з останніх ДБ, включеним до складу ЗСУ, залишався «ОУН». Основу підрозділу склали активісти І-ої Київської сотні ОУН ім. Є. Коновальця, які приймали участь у подіях Революції Гідності. З початком військових дій, ОУН приймає рішення про формування батальйону територіальної оборони в м. Ніжин. Одночасно формується окремий загін у складі «Азову». В липні 2014 р. підрозділ офіційно змінює назву на «Батальйон ОУН» та приєднується до складу «ДУК», в серпні – офіційно відокремлюється та діють самостійно під командуванням М. Коханівського.

3 серпня 2014 р. підрозділ дислокується у с. Піски. Після того, як Генеральний штаб приймає рішення про виведення ДБ із зони АТО, частина «ОУН» у квітні 2015 р. вливається до 93-ої окремої мотопіхотної бригади. Станом на квітень 2016 р. бійці підрозділу тримають позиції в районі шахти «Бутівка», яка на сьогодні є найближчою точкою до окупованого Донецька, що контролюється ЗСУ.

«Самооборона Майдану» стає основою батальйону оперативного призначення резервістів НГУ ім. С. Кульчицького під командуванням В. Толочко. Свою назву підрозділ отримав на честь генерал-майора С. Кульчицького, який трагічно загинув 29 травня 2014 р. на горі Карачун у Слов'янську. Підрозділ у травні–липні приймав участь у боях за Слов'янськ та Краматорськ. На січень 2015 р. батальйон втратив 26 бійців, половина з них загинули внаслідок аварії поблизу селища Маньківка 5 січня 2015 р.

Зробивши спробу дослідити деякі аспекти формування та діяльності добровольчих військових підрозділів у зоні АТО, яких на початку бойових дій діяло близько 30, можна відзначити їх ключову роль у частковій стабілізації ситуації у південних регіонах України. Частково підрозділам вдалося зупинити та попередити масові захоплення приміщень місцевих владних структур у Донецькій та Луганській областях, що фактично зменшило окуповану частину так званих «ДНР» та «ЛНР» у майбутньому.

Початок військових дій у східних регіонах у часі співпав з політичною дестабілізацією країни. ЗСУ, в цей час, тільки розпочинають своє відродження, підрозділи добровольців беруть на себе основний військовий удар фактично стримуючи ворога. Враховуючи те, що діяльність ДБ була розглянута частково та мала узагальнюючий характер, це дає змогу продовжити дослідження в цьому напрямку у подальшому.

Список використаних джерел

1. Бугусов Ю. «Добровольчі батальйони: структура, страхи, проблеми бойового застосування / Ю. Бугусов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://gazeta.dt.ua/internal/dobrovolchi-batalyoni-struktura-strahi-problemi-bojovogo-zastosuvannya-.html>.
2. Кравченко С. «Добровольчі батальйони: від виникнення до підпорядкування ЗСУ чи Нацгвардії» / С. Кравченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/132877>.
3. Гуральська А. «Звіт: Добровольчі батальйони. Виникнення, діяльність, суперечності» / А. Гуральська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://antikor.com.ua/articles/46226zvit_dobrovoljchi_bataljoni_viniknennja_dijaljnistj_superechnosti.
4. Закон України Про Національну гвардію України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/876-18>.
5. Демчук С. День у Нацгвардії / С. Демчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://texty.org.ua/pg/article/textynewseditor/read/52661/Den_u_Nacgvardiji_Dobrovolci_iz_Samooborony_uchatsa.
6. ДУК говорить, що його «легалізував» народ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.newsru.ua/ukraine/03feb2016/stempickyj_matos.html.
7. Батальйон ім. Джохара Дудаєва хочет войти в состав МВД [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/war/2015/04/21/302584_batalon_im_dzhohara_dudaeva_hochet.html.
8. На Луганщині створили батальйон МВС для боротьби із сепаратизмом [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unian.ua/politics/910155-na-luganschini-stvorili-batalyon-mvs-dlya-borotbi-iz-separatizmom.html>.
9. Руководитель спецотряда «Тимур» до сих пор в здании СБУ в Луганске [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://sever.lg.ua/2014-05-03-rukovoditel-spetsotryada-timur-do-sikh-por-v-zdani-sbu-v-luganske>.
10. Під Іловайськом загинули 9 бійців батальйону «Дніпро-1» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1381848-pid-ilovayskom-zaginuli-9-biytsiv-batalyonu-dnipro-1-radnik-a-avakova>.
11. В Донецькій області почали формувати партизанський отряд «Донбасс» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrnews.info/lenta/news_full.php?id=339556.
12. Батальйон «Донбасс» взяв под контроль район Донетчини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2014/05/15/7025491/?attempt=1>.
13. Щоденники війни – 4 [Електронний

ресурс]. – Режим доступу: <http://www.battalion-donbass.info/2014/07/05/щоденники-війни-4/> 14. Сили АТО взяли штурмом Логвиново [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/3478638-syly-ato-vzialy-shturmom-lohvyново-ydet-zachystka-semenchenko> 15. Шістьох вбитих з 14-и полк «Азов» втратив у боях за Іловайськ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/ukrayina/andriy-bileckiy-rozproviv-pro-vtrati-azovu-pid-chas-ato-370200.html> 16. Соколинська А. «Майдан там, де ми» / А. Соколинська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://day.kyiv.ua/uk/article/cuspilstvo/maydan-tam-de-mi> 17. 13 бойцов «Айдара» погинули при визволенні Луугино [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://society.lb.ua/accidents/2014/07/28/274312_bolshe_dvadsati_boytsov_aydara.html 18. Терористи заманили бійців «Айдару» в засідку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/09/11/7037407/?attempt=1> 19. Москаль: МВД підтвердило причастність «айдаровцев» к захвату хлебозавода [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2015/06/2/7069820/?attempt=1> та 20. Чого хоче «Правий сектор»? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/ukrainian/politics/2015/04/150429_right_sector_demands_vs 21. Сили АТО звільнили Красногорівку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2014/08/1/7033707/> 22. В «Азові» кажуть, що батальйон Ляшка – віртуальний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1675572-v-azovi-kagut-shcho-batalyon-lyashka-virtualniy-1947839.html> 23. Командири батальйону «Шахтарськ»: 95 % міліції потрібно звільнити [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukr.obozrevatel.com/interview/30751-komandiri-bataljonu-shahtarsk-95-militsii-potribno-zvilniti-tse-vorogi.htm> 24. Аваков наказав розформувати «Шахтарськ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tsn.ua/politika/avakov-nakazav-rozformuvati-batalyon-shahtarsk-cherez-maroderstva-374302.html> 25. МВС створило перший християнський батальйон «Свята Марія» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vn.20minut.ua/kriza-v-ukrayini/mvs-stvorilo-pershij-hristiyans-kij-batal-jon-svyata-mariya-v-n-omu-ta-10415907.html> 26. Москаль заявив в СБУ на батальйон Торнадо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/3528674-moskal-zaiavyl-v-sbu-na-batalon-tornado> 27. Як в роті Торнадо прокоментували відмову скласти зброю [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ukr.media/ukrain/238680/> 28. Бійці батальйону «Січ» вирушили в Авдіївку і Піски [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukranews.com/news/170114.Boytsi-batalona-Sich-otpravilis-v-Avdeevku-i-Peski.uk> 29. В составе спецбатальона «Киев-1» создали штурмовую роту «Тень» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://lb.ua/news/2014/11/14/286001_sostave_spezbatalona_kiev1.html.

Антон Богдалов

ИСТОРИЯ ФОРМИРОВАНИЯ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ДОБРОВОЛЬЧЕСКИХ БАТАЛЬОНОВ В ЗОНЕ ПРОВЕДЕНИЯ АТО

В статье исследован процесс возникновения и деятельности некоторых добровольческих батальонов на первых этапах проведения АТО. Определена роль и влияние добровольцев на ход военных событий. Сделана попытка дать историческую оценку деятельности добровольцев. Проведено исследование участия добровольческих соединений в отдельных военных операциях.

Ключевые слова: добровольческие батальоны, добровольцы, АТО, формирования, военные операции.

Anton Bogdalov

HISTORY OF FORMATION AND ACTIVITIES VOLUNTEER BATTALION IN THE ZONE OF ATO

The article explored the process of some activities volunteer battalions in the early stages of ATO. The role and impact of volunteers on the course of military events. Given the the historical evaluation of volunteers. Studied volunteers participated in the conduct of military operations.

Key words: volunteer battalions, volunteers, ATO, formation, military operations.

УДК 94 (477)

Олександр Лук'янов

11-Й БАТАЛЬЙОН ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ «КИЇВСЬКА РУСЬ»: ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АТО

У статті висвітлюється історія створення та формування 11-го батальйону територіальної оборони Збройних Сил України. Також здійснено спробу аналізу участі та ролі 11-го батальйону «Київська Русь» у бойових діях на Сході України під час проведення АТО.

Ключові слова: Збройні Сили України, АТО, війна на Сході України, батальйони територіальної оборони, 11-й батальйон «Київська Русь».

Батальйони територіальної оборони відіграли дуже важливу роль у захисті територіальної цілісності України під час збройної агресії Російської Федерації (далі – РФ) у 2014 р. Особливе місце належить 11-му батальйону територіальної оборони Києва та Київської області – «Київська Русь». Підрозділ сформовано в Київській області і він майже повністю складався з добровольців. У березні 2014 р., усвідомлюючи загрозу повномасштабного воєнного вторгнення з боку РФ, група офіцерів з Київщини вирішила створити батальйон для захисту території Києва та Київської області. З ідеєю створення батальйону територіальної оборони вони звертаються до Міністерства оборони України та до Київського обласного військкомату. Датою заснування батальйону його творці вважають 19 березня 2014 р., саме в цей день закладено основи організаційного ядра підрозділу. Командиром батальйону «Київська Русь» став підполковник Олександр Гуменюк – офіцер з досвідом участі у миротворчій операції в Югославії у складі українського контингенту [1].

30 квітня 2014 р. виконувач обов'язки Президента України Олександр Турчинов віддав наказ про формування підрозділів територіальної оборони. Батальйони територіальної оборони мали сформувати голови адміністрацій кожної області та Міністерство оборони. «Батальйони територіальної оборони створюються на базі Міністерства оборони України і будуть підпорядковуватись Генеральному Штабу України та головам обласних адміністрацій на території яких вони створюються. Ми мобілізуємо Нацгвардію, зокрема, для виконання антитерористичних операцій, і ми мобілізуємо територіальну оборону, щоб не допустити провокацій з боку Російської Федерації...». Про це заявив С. Пашинський 30 квітня 2014 р. на брифінгу після наради з виконувачем обов'язки Президента України, Головою Верховної Ради О. Турчиновим [1–2].

6 травня 2014 р. згідно Закону України «Про оборону України», Закону України від 17 березня 2014 р. «Про часткову мобілізацію» та згідно з Указом Президента України від 2 вересня 2013 р. «Про затвердження Положення про територіальну оборону України» розпочалося формування 11-го батальйону [3–4].

Один з бійців батальйону – Олександр Корнієнко, який входив до складу організаційного ядра батальйону передав до Національного музею історії України комплекс матеріалів, серед яких щоденник-блокнот, який він вів навесні 2014 р. під час формування батальйону і до якого занотовував контактні дані офіцерів та добровольців, які займалися організаційними питаннями щодо створення батальйону та його забезпечення. У блокноті Олександр вів облік речей, необхідних для забезпечення 1-ої роти охорони 11-го батальйону. Матеріали, які передали бійці, дають змогу зрозуміти серйозність проблем щодо забезпечення підрозділу. Не вистарчало навіть необхідного екіпірування для бійців. Багато речей, виданих бійцям, були ще радянського виробництва. Особливо привертає увагу поясний ремінь зі шкіри 1987 р. виготовлення переданий до музею сержантом О. Корнієнком. У центру прямокутної металевої пряжки ремня відтиснені радянські символи – серп і молот [3].

Комплектування підрозділу проходило згідно із Законом України «Про військовий обов'язок» та було завершено 10 червня 2015 р., батальйон нараховував 430 рядових солдатів та 32 офіцери. На відміну від інших територіальних батальйонів, переважно сформованих за рахунок мобілізованих бійців, 11-ий батальйон «Київська Русь» складався майже повністю з мотивованих та патріотичних добровольців [3; 5].

Бойове злагодження підрозділ проходив у 169-у навчально-тренувальному центрі «Десна». Навчально-бойова підготовка складу батальйону проводилася в рамках програми для мотопіхотних підрозділів, хоча бронетехніки в той час в 11-му батальйоні не було. Під час навчань проведено бойове злагодження підрозділів на рівні взводів. Також організовано декілька занять зі спеціалістами з Головного управління розвідки та високомобільних десантних військ, під час яких

коротко висвітлено теми: засідка, ведення бойових дій у межах міста, зачистка приміщень, руху в автоколонах тощо. На жаль, зовсім не були висвітлено теми організації блокпостів та зв'язку [3].

Незважаючи на статус територіального підрозділу, в липні 11-й батальйон «Київська Русь» скеровано у зону бойових дій на Схід України. Це було порушення концепції територіальної оборони, згідно з якою «... в кожному селі може бути постійно діючий взвод резервістів, у районному центрі рота чи батальйон, в обласному центрі бригада і, таким чином, була б покрита підрозділами і частинами, з'єднаннями людей, які з ідейних мотивів, насамперед, знаходяться постійно в цій системі забезпечення оборони держави» [5–6].

Підрозділ виконував поставлені завдання в районі Слов'янська та Краматорська. Батальйоном було зайнято декілька блокпостів поблизу Слов'янська. Основними завданнями 11-го батальйону були: боротьба з диверсійними підрозділами ворога та підтримка умов для подальшого розгортання військ. 11–12 липня підрозділ брав участь у звільненні від сепаратистів м. Сіверськ [3; 5]. На початку серпня основна частина 11-го батальйону перебувала в Дебальцевому. Підрозділи батальйону займали блокпости та опорні пункти в районі Луганського, Світлодарська, Кривої Луки.

Трагічним днем для батальйону «Київська Русь» стало 15 серпня 2014 р., саме в цей день поблизу села Малоіванівка група бійців на чолі з О. Гуменюком потрапила в засідку і змушена була прийняти бій з ворогом. Терористів вдалося відтіснити та відбити напад, але в цьому бою загинув командир батальйону та розвідник О. Онікієнко. Указом Президента України № 660/2014 від 21 серпня 2014 р., «за особисту мужність і героїзм, виявлені у захисті державного суверенітету та територіальної цілісності України» Олександр Гуменюк нагороджений орденом Богдана Хмельницького III ступеня (посмертно), а в 2015 р. йому присвоєно звання «Народного Героя України» [3; 5].

Командиром 11-го батальйону призначено полковника О. Савича, який до цього займав посаду начальника штабу. Він був одним із засновників батальйону [3; 10].

У серпні 2014 р. батальйон займав передові позиції в районі населених пунктів: Чорнухине, Уткине, Городище, Петровське, фактично перебуваючи на вістрі Дебальцевського виступу. Забезпечення було вкрай поганим: на озброєнні батальйону з броньованої техніки були лише старі БТР-70 та БРДМ, а основним транспортом були шкільні автобуси. При цьому протистояли батальйону добре озброєні бойовики та кадрові російські військові. 23 серпня в районі села Федорівка помічено автобус та вантажівку КаМАЗ з озброєними людьми в чорних беретах. На чорній формі офіцера українськими бійцями були помічені російські шеврони. Бійці батальйону вчасно зорієнтувавшись відкрили по ворогу вогонь. За підтримки БТР бійцям 11-го батальйону вдалося знищити транспорт ворога і близько 38 осіб. Згідно із даними розвідки, це були російські морські піхотинці, однієї з батальйонно-тактичних груп, що в цей період зайшли на територію України [3; 8].

У вересні 2014 р. терористи групи Бетмена та 4-го батальйону Гіркіна-Стрелкова здійснили атаку на опорний пункт українських військових 11-го батальйону в районі Нікішиного. Атака була успішно відбита українськими бійцями, ворог зазнав значних втрат. На згадку про цей бій сержант О. Корнієнко забрав рижок від кулемету Калашникова на якому було нашкрябано напис «Для УКРОВ». Рижок від кулемету Олександр передав до колекції Національного музею історії України [3].

У листопаді 2014 р. 11-ий батальйон територіальної оборони о переформовано в 11-ий окремий мотопіхотний батальйон. За період перебування в зоні АТО 11-ий батальйон показав себе як один з найдисциплінованіших підрозділів Збройних Сил України [3; 7; 10].

Список використаних джерел

1. Батальйони територіальної оборони підпорядковуватимуться Генштабу та головам ОДА [Електронний ресурс] // Укрінформ – 30.04.2014 р. – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1656188-batalyoni_teritorialnoi_oboroni_pidporyadkovuvatimutsya_genshtabu_ta_golovam_oda_pashinskiy1934360.html.
2. Батальйони територіальної оборони будуть підпорядковані керівництву АТО [Електронний ресурс] // Урядовий портал – Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/1656188batalyoni_teritorialnoi_oboroni_pidporyadkovuvatimutsya_genshtabu_ta_golovam_oda_pashinskiy_1934360.html.
3. 11-й батальйон Територіальної оборони Київської області [Електронний ресурс] // Козацьке братство бойового звичаю Спас «Сокіл» – 06.12.2015р. – Режим доступу: <http://www.spas.net.ua/index.php/news/full/912>.
4. Про оборону України. Стаття 18. Територіальна оборона України [Електронний ресурс] // Закони України – 2008. – Режим доступу: http://kodeksy.com.ua/pro_oboronu_ukrayini/statja-18.htm.
5. В областях створюються батальйони територіальної оборони [Електронний ресурс] // Міністерство оборони України – 30.04.2014 р. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/news/2014/04/30/v-oblastyah-stvoryuyutsya-bataljoni-teritorialnoi-oboroni>.
6. В Україні створюються батальйони територіальної оборони [Електронний ресурс] // Прес-служба Президента України – 30.04.2014 р. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/news/30325.html>.
7. Волонтери зробили автомобіль для батальйону «Київська Русь» [Електронний ресурс] // Gazeta.ua – 04.09.2014 р. – Режим доступу:

<http://gazeta.ua/ru/articles/np/volontery-sdelali-broneavtomobil-dlya-batalona-kievskaya-rus/579075>. 8. Київський батальйон територіальної оборони отримав сьогодні допомогу [Електронний ресурс] // Киев ТВ – 2014 р. – Режим доступу: <http://kiev.tv.com.ua/stn/item/6939-kyivskiy-batalion-terytorialnoi-oborony-otrymav-blahodiinu-dopomogu>. 9. Указ Президента України про часткову мобілізацію [Електронний ресурс] // Верховна Рада України – 06.05.2014 р. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/454/2014/paran2#n2>. 10. Якубець І. Проблеми територіальної оборони / І. Якубець [Електронний ресурс] // Центр досліджень армії, конверсії і роззброєння. – 2014. – Режим доступу: <http://cacds.org.ua/ru/comments/339>.

Александр Лукьянов

**11-БИЙ БАТАЛЬОН ТЕРИТОРИАЛЬНОЙ ОБОРОНЫ «КИЕВСКАЯ РУСЬ»:
ЭТАПЫ ФОРМИРОВАНИЯ И УЧАСТИЕ В БОЕВЫХ ДЕЙСТВИЯХ
ВО ВРЕМЯ ПРОВЕДЕНИЯ АТО**

В статье освещается история создания и формирования 11-го батальона территориальной обороны Вооруженных Сил Украины. Также предпринята попытка анализа участия и роли 11-го батальона «Киевская Русь» в боевых действиях на Востоке Украины во время проведения антитеррористической операции.

Ключевые слова: Вооруженные Силы Украины, АТО, война на Востоке Украины, батальоны территориальной обороны, 11-й батальон «Киевская Русь».

Oleksandr Lukianov

**11 BATTALION OF TERRITORIAL DEFENSE «KYIV RUS», STAGES OF THE
PARTICIPATION IN HOSTILITIES DURING THE ATO**

The article highlights the history of the formation and the 11th battalion of territorial defense of the Armed Forces of Ukraine. Also, an attempt to analyze the participation and role of the 11th battalion «Kyiv Rus» in the fighting in eastern Ukraine during anti-terrorist operations.

Key words: Armed Forces of Ukraine, ATO, the war in eastern Ukraine, territorial defense battalions, the 11th battalion «Kyiv Rus».

УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ

УДК 94 (477)

Юлія Левіна

ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ В ПЕРІОД ВИБОРІВ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР У 1939–1941 РР.

У статті проаналізовано напрямки інформаційної політики радянської влади під час виборчих процесів різних рівнів у західних областях УРСР після зайняття територій Червоною армією. На основі архівних джерел та повідомлень засобів масової інформації визначено напрямки, методи та засоби впливу радянської влади на населення регіону з метою формування нової масової політичної свідомості та переконання людей у необхідності підтримки нової влади та довіри до неї. Наголошено на важливості інформаційного чинника у процесі становлення радянських органів влади.

Ключові слова: пропаганда, інформаційна політика, вибори, західні області УРСР, радянська влада.

З перших же днів встановлення радянської влади на території Західної України розпочалося створення нових державних структур, на які покладалося завдання врегулювання всіх сфер життя за радянським зразком. У цих умовах важливу роль відіграли органи, що займалися впровадженням інформаційної політики. Проблеми інформаційної політики радянської влади на населення західних областей УРСР є надзвичайно важливими та актуальними, проте недостатньо вивченими. Саме тому існує необхідність їх подальшої наукової розробки та глибинного аналізу.

Метою статті є комплексний аналіз напрямків інформаційної політики радянської влади, що стала одним з найважливіших методів формування громадської думки в СРСР в цілому та в процесі виборів у західних областях УРСР після їх приєднання. Окремі аспекти процесів радянзації в західних областях УРСР досліджувалися такими авторами, як О. Луцький [1], В. Баран і В. Токарський [2], О. Гуменюк [3], І. Білас [4], Б. Ярош [5], Т. Марусик [6] та ін.

Важливим елементом утвердження влади та її легалізації завжди був процес виборів. Не була виключенням і радянська влада, котра спрямувала свій інформаційний вплив таким чином, щоб забезпечити себе підтримкою населення та запевнити його в раціональності здійсненого вибору. В період підготовки до виборів у пресі ще більше уваги надається інформації політичного характеру, зокрема починають друкуватися тексти законів, прийняті Верховною Радою СРСР, з'являються нові рубрики обласних газет, а саме «Партійне життя», «На допомогу агітаторам», «На допомогу вивчаючим історію ВКП(б)» тощо. Така інформаційна політика була покликана долучити ще більшу кількість людей до співпереживання за радянські ідеї та ідеали та сформуванню нових категорій політичного мислення у населення.

Оскільки тоталітарна система приховувала за ідеологічними прикриттями свій реальний зміст і не претендувала на вираження народної волі та втілення демократії, вона використовувала так звані «безальтернативні форми демократії», що справляють враження всенародної підтримки, але не дозволяють здійснювати реального впливу на процес прийняття рішень [7, с. 255].

На інформаційну роботу з населенням в період підготовки до виборів було спрямовано не лише ЗМІ, а й всі партійні структури областей, що безпосередньо чи опосередковано мали вплив на людей. Було визначено лінію агітаційно-масової роботи обкомів в період підготовки до виборів. Вона передбачала роз'яснення з неодноразовими повтореннями населенню виборчого законодавства, а також почесного обов'язку, який необхідно виконати. «Ставши від нині господарями своїх земель, трудящі Західної України вперше в історії готуються до Народних Зборів, скликаних з ініціативи Львівського Тимчасового Управління і за постановою Військової Ради Українського фронту» [8, с. 1]. Владою наголошувалося, що від того як місцеві тимчасові управління і селянські комітети організують підготовчу роботу до виборів, як буде роз'яснено політичну вагу виборів, на якому організаційному і політичному рівні буде проведена робота, залежатимуть і її результати. Населення повинно було добре усвідомити, що до Народних Зборів треба обирати перевірених людей, які б «виконали волю народу» [8, с. 1], а насправді узаконили радянську владу.

Оскільки першими в регіоні пройшли вибори до Народних Зборів Західної України, обласні газети саме в цей період почали налагоджувати роботу з формування нового політичного мислення місцевого населення. Газета «Вільна Україна», наприклад, під час виборів подала 26 спеціальних сторінок про кандидатів, надрукувала 29 консультаційних статей, 6 сторінок,

присвячених «показу перемог соціалізму» в СРСР. Проте, на думку обкому, недостатньо висвітлювала партійне життя і пропаганду [9, арк. 58]. А вже 24 жовтня 1939 р. в № 27 «Вільної України» повідомлялося про «всенародне торжество», присвячене виборам. «Звільнений народ віддав свої голоси за встановлення радянської влади в Західній Україні, за знищення кордонів між Західною і радянською Україною, ..., за землю, за волю» [10, с. 1].

Одразу лунали і слова вдячності обраних депутатів, і обіцянки про швидке «світле майбутнє», яке люди могли прискорити, виконуючи план дій радянської влади. Так, Ганна Ліненьська, депутат до Народних Зборів Західної України порівнювала життя колишнє і майбутнє: «Голод та холод гонив нас з батьківської хати. Працювала на будівництві шляхів, а дома маленька донька сама в колісці. Так жила я, так жила більшість жінок на селі. Але чула я про жінку Радянського Союзу, про її щасливу долю, її дітей. Мене, звичайну селянку Лаврівської виборчої округи, обрали своїм депутатом й доручили виявити їх волю на Українських Народних Зборах» [11, с. 2]. При відкритті зборів вступну промову для більшої переконливості надали найстаршому депутату, поважній особі, професору Львівського університету Студинському Кирилу Йосиповичу, який оголосив про одностороннє прийняття Декларації про державну владу на Західній Україні та звернення в Раднарком СРСР.

Згідно довідки про організаційну, партійно-масову і господарську роботу в Львівській області усі заходи, що проводилися обласними і місцевими тимчасовими управліннями із виборів до Народних Зборів, націоналізації промисловості, із виборів у профспілки «зустрічались з піднесенням та проводились за широкої активності і підтримки населення» [12, арк. 27]. Насправді ж не висвітлювалася інформація про опір населення, переслідування, депортації та інші злочини режиму. Але наявність цих процесів підтвердження значною кількістю наукових досліджень, а також і самою владою, що постійно заявляла про присутність «недобитків ворогів, буржуазно-націоналістичних виродків, що намагалися перешкодити роботі агітаторів (на прикладі села Дроздовичі) [13, с. 3].

Саме тому першим виборам передувала серйозна інформаційна підготовка, коли лише у Львівській області працювало 14806 агітаторів (переважно місцеві), з них 2939 пройшли семінар, тобто уже володіли потрібною владі інформацією та були навчені нею маніпулювати. До 1 січня 1940 р. планувалося підготувати семінари ще для 12 тис. агітаторів. Варто відзначити, що вже 7 жовтня 1939 р. в обласних газетах було надруковано «Положення про вибори депутатів до Українських Народних Зборів Західної України». Також затверджено форми виборчої документації, складеної українською та польською мовами. До списків виборців першочергово включали людей, які здійснювали допомогу Червоній армії при вступі на територію Західної України [14, арк. 2]. Окремо затверджено тематику лекцій та роз'яснювальних бесід, яка на перших виборах була досить широкою: про СРСР; про сталінську Конституцію; Положення про вибори до Народних Зборів; ленінсько-сталінська національна політика; розквіт культури, науки і мистецтва в Радянському Союзі; партія Леніна-Сталіна – передовий загін трудящих СРСР; Ленін і Сталін – організатори більшовицької партії; вчення Леніна-Сталіна про радянську державу; буржуазні націоналісти – вороги трудящих; про радянську Україну; становище інтелігенції в СРСР; освіта в Радянському Союзі; партія і комсомол; відомі люди радянської України; про Червону армію Радянського Союзу; сталінська Конституція про права трудящих жінок; Радянський Союз – братня сім'я народів; мистецтво радянської України; преса радянської України; державний устрій СРСР; сталінська Конституція про права і обов'язки радянських громадян; про червону Москву; про столицю радянської України – Київ; про соціалістичний Донбас; про сільськогосподарську виставку в Москві; СРСР – передова країна в області індустрії; про роль учителя а Радянському Союзі; діалектичний матеріалізм і світогляд пролетаріату; про радянську авіацію; про морський флот Радянського Союзу; боротьба українського народу проти польських панів-поневолювачів; про третю сталінську п'ятирічку в СРСР [14, арк. 5]. Отже, тематика була дуже широкою, охоплювала інтереси всіх сфер життя суспільства та всіх соціальних груп, що доводить бажання новоствореної влади сформулювати нову політичну свідомість громадян західних областей. А підсумовувалось все простим і зрозумілим для всіх закликком – «будемо голосувати за народне щастя» [15, с. 2].

Систематично наголошувалося на тому, що вперше в своєму житті кожен громадянин Західної України буде обирати без будь-яких обмежень за національністю, віросповіданням, соціальним походженням, майновим станом. Тільки чітка і організовано проведена підготовка до виборів могла забезпечити потрібний та прогнозований результат. Влада всіма засобами «обробляла» людей, яким «народ довірить вирішити найважливіше питання про приєднання Західної України до єдинокровного народу квітучої Радянської України» [16, с. 1]. Тому перед повітовими тимчасовими управліннями стояли складні завдання: «повсякденно вести більшовицьку агітацію серед трудящих мас, виховувати в них почуття любові і відданості великій партії Леніна-Сталіна, виховувати в них непримиренність до ворогів народу» [16, с. 1]. Наприклад, в місті Тернополі працювали сотні гуртків. Щодня в клубах, в «червоних кутках», на виборчих дільницях провадилася велика

агітаційно-масова робота з використанням всіх засобів більшовицької агітації [16, с. 1]. Було також розроблено чіткий план дій і заходів для проведення виборів, а також розроблено пам'ятку уповноваженим воєводств з питань організації партійної роботи з підготовки до виборів в Українські Народні Збори [18, арк. 1].

Перший досвід інформаційного впливу у виборчому процесі нарощувався і поглиблювався в подальших виборах до Верховних Рад СРСР та УРСР. Вже, маючи певні напрацювання, проводилися інструктажі з представниками дільничних комісій [19, арк. 53]. До цього процесу також було залучено і представників місцевого населення. Їх вміло переконували, що на знак вдячності своїй визволительці – радянській владі вони повинні в усьому їй допомагати. Більшість агітаторів не обмежувалися лише проведенням бесід в гуртках. Вони були на квартирах у виборців, забезпечуючи їх газетами і виборчою літературою [20, с. 1]. «Народ йде до виборчих урн. Йде той народ, який терпів муки, злидні, голод, зазнавав тортур, над яким глумились, який кидали в пашу війни. Йде той народ, який хотіли відучити материнської мови, пісню якого зривали з уст і кидали під брудні ноги. Але він був нездоланий, він був вільнолюбний» [21, с. 1].

В той же час повної довіри до населення не було, навіть після повідомлень такого змісту. Навпаки, загострювалася увага на тому, що вибори у Народні Збори проходили за інших обставин, після яких «класовий ворог затаївся. Білогвардійці, офіцерство, націоналісти, буржуї таємно блокуються. Немає сумніву, що вони намагатимуться нашкодити в наступних виборах». Це була підготовка масової свідомості до того, що будь-який прояв невдоволення або не підтримки влади повинен викликати у населення сплановану поведінку – «дати нищівну відсіч класовому ворогові» [22, с. 3]. В обласних газетах запроваджувалися рубрики «Партійне життя», у яких детально висвітлювався хід виборчих кампаній у тих проявах, що влаштовували владу [23, арк. 21].

З усіх доступних народу каналів інформації лунали заклики направити до Верховних Рад СРСР та УРСР «до кінця відданих справі більшовицької партії товаришів» [24, арк. 5]. Значна увага в усіх областях зверталася на роботу райкомів у передвиборній агітаційній боротьбі. Золочівський районний комітет партії Львівської області напередодні виборів повідомляв про посилення агітмасової роботи у вивченні історії ВКП(б), широкого залучення молоді, підготовки до посівної кампанії, підвищення якості роботи сільрад, підготовки до призиву в Червону армію [9, арк. 34].

У Підгаєцькому районі Тернопільської області в переважній більшості сіл розгорнуто передвиборчу агітаційно-масову роботу. В районі організовано 34 агітколлективи, які об'єднали 660 агітаторів під керівництвом районного партійного активу [25, с. 3]. Газета «Дубновська правда» Рівненської області стала на шлях організації мас «на успішне проведення виборів», намагаючись, показати як розгортається агітаційно-масова робота, як працюють окремі агітатори. На перший план була висунута популяризація і роз'яснення виборчого закону, далі, згідно з загальними рекомендаціями, приділено увагу соціалістичній державі, колгоспному ладу [26, с. 3]. Села, зазвичай, було розподілено на «десяти хатки», в кожній з яких було організовано куток з вивчення сталінської Конституції і виборчого закону [27, с. 3]. Кількість агітаторів зростала з кожними наступними виборами. У 1940 р. в Львівській області, згідно з доповіддю секретаря обкому, на I партконференції їх працювало 27207 осіб, з них 25 тис. з місцевого активу [9, арк. 164–166].

Владою постійно наголошувалася роль преси, і районної, і низової, «від роботи якої – у великій мірі залежав успіх виборчої кампанії» [28, с. 2]. Наводилися приклади успішного ведення виборчої кампанії газети «Серп і молот» (органу Золочівського райкому), яка «як слід стала висвітлювати підготовку до виборів, критикуючи тих, хто розраховує на «розкачку», показуючи кращі зразки роботи» [28, с. 2]. Не було забуто і про роботу радіокомітетів. Зокрема, у відділ пропаганди і агітації Ровенського обкому КП(б)У надійшов звіт про роботу комітету радіоінформації, який з початку підготовки до виборів у Верховну Раду УРСР основну увагу приділяв висвітленню «політичного і трудового піднесення трудящих Ровенщини». Передачі були присвячені показу досвіду агітаційно-масової роботи серед виборців [29, арк. 74]. Було здійснено також міжнародні огляди, огляди газет (52), проведено лекції (61), бесіди (93), інтерв'ю (70) [30, арк. 11].

Під час підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР, УРСР, а також під час виборів до всіх районів, зазвичай, були надіслані відповідальні працівники обкому, які «надавали допомогу» роботі райкомів, а частіше контролювали процес, оскільки на місцях ще не було достатньо перевірених кадрів. За звітний період Львівський обком КП(б)У розглянув 145 питань, з них: організації партійної роботи – 4, партійної пропаганди – 5, комсомольської роботи – 3, підготовки до виборів – 4, культурного будівництва – 7, сільськогосподарських – 6, промисловість – 5, торгівлі – 8, робота з висуванцями – 1, перевірка виконання – 3. В результаті роботи було вирішено, що основна увага обкому КП(б)У мала бути приділена вихованню кадрів, зокрема в справі «озброєння більшовизмом» [9, арк. 32–33].

Результат, який вимагали радянські органи влади від інформаційно-пропагандистської роботи, був спланований ними заздалегідь. Усі масові заходи, які проводилися з виборцями, згідно

затвердженого плану, повинні були викликати у населення значний інтерес. І якщо його не виникало, то агітаційно-масову роботу на дільниці вважалась недостатньо організованою [31, с. 1].

Окрема увага була звернена на вибори у Чернівецькій області, оскільки тут вони проходили вперше. 2 грудня 1940 р. питання про хід підготовки до виборів до Верховної Ради СРСР та УРСР розглядалися на засіданні виконкому Чернівецької міської ради. У протоколі № 29 підкреслювалися завдання, які необхідно було вирішити найближчим часом, а саме: забезпечити подальше ознайомлення населення з положенням про вибори, а також організувати посилення роботи гуртків та агітпунктів [32, арк. 138–140]. Протоколом № 27 зазначалося, що інформаційно-пропагандистська робота розгорнута ще недостатньо, а також відведені під вибори приміщення не обладнані належним чином [32, арк. 110]. На це і спрямовувалась подальша робота. Станом на 2 січня 1941 р., заслухавши інформацію голів райрад про хід підготовки до виборів, обкомом зроблено висновки «про не зовсім організовану роботу з підготовки» [33, арк. 28]. З метою забезпечення 12 січня 1941 р. повної явки всіх виборців на вибори до Верховної Ради СРСР та УРСР необхідно було щодня широко сповіщати виборців у будь-який спосіб, особливо звертаючи увагу на дату і місце їх проведення.

Слід зауважити, що місцеве радіомовлення постійно наголошувало на тому, що до початку виборів залишалися лічені дні. Важливим завданням на цьому етапі став заклик дільничних виборчих комісій, агітаторів та самих виборців негайно закінчити перевірку списків виборців [34, арк. 3]. Постійно лунали повідомлення про хід підготовки до виборів з різних куточків області. Наприклад, «в селі Панка Сторожинецького району готуються до виборів – працює 56 агітаторів, які несуть в маси полум'яні слова про сталінську Конституцію, агітують за кандидатів в депутати Верховної Ради, Героя Радянського Союзу, товариша Жукова, керівника обласної партійної організації Грушецького і чекіста товариша Мартинова. Прекрасно працює п'ятдесятирічний агітатор Олена Дмитрівна Біневська, хоча дільниця знаходиться край села, дбайливий агітатор щоденно ходить до своїх виборців, вивчаючи з ними Конституцію, положення про вибори, знайомить з біографіями кандидатів... Виборці віддадуть голоси за достойних синів партії, за кандидатури Сталінського блоку комуністів і безпартійних» [34, арк. 6]. Саме таким чином засоби масової інформації висвітлювали процес підготовки до узаконення радянської влади в області. Цей вплив приніс свої результати – високу явку на вибори та повну підтримку населенням представлених владою кандидатів. Вже 13 січня 1941 р. у ЗМІ повідомлялись попередні результати виборів до Верховної Ради СРСР по Чернівецькій області, а також аналізувався їх хід: голосування тривало з шостої – до двадцять четвертої години. Переважна більшість проголосувала до 14 години. 98 % виборців з'явилися на виборчі дільниці. В результаті були обрані всі 16 кандидатів, які були членами блоку комуністів і безпартійних [34, арк. 26]. Наводились також факти піднесеного настрою та радості за виконаний перед Вітчизною обов'язок. «Село Чагор закінчило голосування о 18 годині. Виконати свій громадський обов'язок прийшли всі жителі села. Відбулися народні гуляння в день виборів» [34, арк. 28].

Вже 14 січня відбулося перше вручення посвідчень депутата Л. Луці, І. Козачуку та М. Павлюку. Ця інформація урочисто була надана радіослухачам. Одночасно зауважувалось, що обрані народом депутати «невтомно працюватимуть на користь нашої великої Вітчизни» [34, арк. 36–37]. Остаточні підсумки інформаційної політики в період виборчої кампанії були підведені 21 січня 1941 р. [34, арк. 123].

Особливо широко залучались до інформаційного впливу на населення в період виборів місцеві керівники найнижчої ланки, наприклад голова Ленківецької сільради Захарій Івасюк запевняв: «Виборці знають своїх кандидатів – кращих представників народу, – товаришів Грушецького, Луку і нашого земляка Павлюка. 37 агітаторів села розповідають населенню про їх життя і діяльність. Ми, сповнені гордістю за свою соціалістичну батьківщину, чекаємо 12 січня як найвидатнішу дату в житті українського народу» [35, с. 1].

Таким чином, саме в процесі виборів більшовики здійснили перші спроби впровадження своєї інформаційно-пропагандистської політики в західних областях УРСР, спрямованої на формування нової політичної свідомості населення. І, хоча, її результати були досить масштабними, оскільки значна частина людей потрапила під більшовицький вплив, не можна стверджувати, що було досягнуто мети, на яку спрямовувались також інші форми інформаційної роботи. Нова місцева влада поступово виконувала поставлені керівництвом держави інформаційні завдання, оскільки проблеми, що озвучувались владою були близькими народу, що також впливало на свідомість та допомагало вірити «в краще майбутнє». Владі вдавалось досить вправно конструювати масову свідомість громадян з врахуванням всіх радянських цінностей і стереотипів, а також проводити інформаційний супровід та підтримку потрібних владі радянізаційних процесів всіх сфер життя в регіоні.

Список використаних джерел

1. Луцький О. «Радянізація» Львова: вересень 1939 – червень 1941 «Львів. Історичні нариси» / О. Луцький. –

Львів. – 1996. – С.448–450. 2. Баран В. К. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. / В. К. Баран, В. В. Токарський. – Львів. – 2009. – 448 с. 3. Гуменюк О. В. Радянська західноукраїнських земель у 1939–1941 рр.: методи і напрями реалізації та сприйняття місцевим населенням / О. В. Гуменюк. – Чернівці. – 2009. – 20 с. 4. Білас І. Г. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953 рр. Суспільно-політичний та історично-правовий аналіз. У 2 кн. Кн.1 / І. Г. Білас. – Київ: Либідь-Військо України. – 1994. – 432 с. 5. Ярош Б. О. Тоталітарний режим на західноукраїнських землях. 30–50-ті роки ХХ ст. (історико-політологічний аспект) / Б. О. Ярош. – Луцьк: Надстир'я, 1995. – 176 с. 6. Марусик Т. В. Західноукраїнська гуманітарна інтелігенція: реалії життя та діяльності (40–50-ті рр. ХХ ст.): Монографія / Т. В. Марусик. – Чернівці: Рута, 2002. – 463 с. 7. Общая и прикладная политология: Учебное пособие. / Под общей редакцией В. И. Жукова, Б. И. Краснова. – М.: МГСУ; Изд-во «Союз», 1997. – 992 с. 8. Зразково підготуватись до виборів // Вільна праця. – 1939. – № 12. – 10 жовтня. – С. 1. 9. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 4, 212 арк. 10. Всенародне торжество // Вільна Україна. – 1939. – № 27. – 24 жовтня. – С. 1. 11. Ліненьська Г. Я – слуга народу / Г. Ліненьська // Вільна Україна. – 1939. – № 29. – 26 жовтня. – С. 2. 12. Державний архів Львівської області (далі – Держархів Львівської обл.), ф. 3, оп. 1, спр. 2, 133 арк. 13. Шлапак С. Агітатори за почесною роботою / С. Шлапак // Вільна Україна. – 1940 р. – № 24 (106). – 30 січня. – С. 3. 14. Держархів Львівської обл., ф. Р-939, оп. 3, спр. 18, 8 арк. 15. Шварц Ф. Будемо голосувати за народне щастя / Ф. Шварц // Вільна Україна. – 1939 р. – № 10. – 5 жовтня. – С. 2. 16. Чітко і організовано провести вибори // Вільне життя. – 1939 р. – № 7. – 10 жовтня. – С. 1. 17. Ширити агітаційно-масову роботу // Вільне життя. – 1939 р. – № 63. – 20 грудня. – С. 1. 18. Держархів Львівської обл., ф. 3, оп. 1, спр. 3, 6 арк. 19. Державний архів Чернівецької області (далі – Держархів Чернівецької обл.), ф. Р-3, оп. 1, спр. 4, 77 арк. 20. Сідлер А. Зразки більшовицької агітації / А. Сідлер // Червоний прапор. – 1940. – № 257 (266). – 14 листопада. – С. 1. 21. Леонідов Л. Усім серцем / Л. Леонідов // Вільна Україна. – 1940. – № 293 (374). – 16 грудня. – С. 1. 22. Дацько М. Вчасно викривати махінації класового ворога / М. Дацько // Вільна Україна. – 1940 р. – № 25 (107). – 1 лютого. – С. 3. 23. Державний архів Волинської обл., ф. Р-1351, оп. 1, спр. 21, 460 арк. 24. Держархів Чернівецької обл., ф. П-1, оп. 1, спр. 26, 44 арк. 25. Допомогати агітаторам в роботі // Вільне життя. – 1940. – № 44 (117). – 6 березня. – С. 3. 26. Активні помічники парторганізацій // Червоний прапор. – 1940. – № 257 (266). – 14 листопада. – С. 3. 27. Мохнюк П. В селі Зілля готуються до виборів / П. Мохнюк // Радянська Волинь. – 1940. – № 16. – 18 лютого. – С. 3. 28. Газета, що зрозуміла свої завдання // Вільна Україна. – 1940. – № 269 (350). – 17 листопада. – С. 2. 29. Державний архів Рівненської області, ф. Р-445, оп. 3, спр. 18, 117 арк. 30. Там само, оп. 2, спр. 15, 23 арк. 31. Усенко М. Відсутній контроль за роботою агітаторів / М. Усенко // Червоний прапор. – 1940. – № 265 (274). – 23 листопада. – С. 1. 32. Держархів Чернівецької обл., ф. Р-72, оп. 1, спр. 2, 163 арк. 33. Там само, спр. 11, 603 арк. 34. Там само, ф. Р-2162, оп. 2, спр. 1, 123 арк. 35. Івасюк З. Ми горді за свою батьківщину / З. Івасюк // Радянська Буковина. – 1941. – № 1 (157). – 1 січня.

Юлія Левина

ИНФОРМАЦИОННО-ПРОПАГАНДИСТСКАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ПЕРИОД ВЫБОРОВ В ЗАПАДНЫХ ОБЛАСТЯХ УССР В 1939–1941 ГГ.

В статье проанализированы направления информационной политики советской власти во время выборных процессов различных уровней в западных областях УССР после захвата территорий Красной армией. На основании архивных источников и сообщений средств массовой информации определены направления, методы и средства влияния советской власти на население региона с целью формирования нового массового политического сознания и убеждения в необходимости поддержки новой власти и доверия к ней. Отмечено важность информационного фактора в процессе становления советских органов власти.

Ключевые слова: пропаганда, информационная политика, выборы, западные области УССР, советская власть.

Yulia Levina

THE INFORMATION AND OUTREACH POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT DURING THE ELECTION PERIOD IN THE WESTERN REGIONS OF THE UKSSR IN 1939–1941

The trends of information politics of the Soviet government during the electoral processes at various levels in the Western regions of the UkSSR after the occupation of the territories by the Soviet Army were analyzed in the article by the author. On the basis of the archival sources and media reports identified areas, methods and means of influence of the Soviet government on the population of the region with the aim of forming a new mass political awareness and convincing people of the need to support the new power and credibility. It was noted the importance of the information factor in the making of the Soviet government.

Key words: propaganda, information politics, elections, the Western region of the UkSSR, the Soviet government.

УДК 372.48

Олександра Троханяк

РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ТА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ ПРОТИ ОУН-УПА НА ТЕРЕНАХ БЕРЕЖАНЩИНИ

На основі архівних документів та маловідомих спогадів очевидців з опублікованих матеріалів досліджується політика польського та радянського урядів проти українських націоналістів, які боролись за незалежність Української держави, зокрема на Бережанщині.

Ключові слова: боротьба, більшовики, поляки, ув'язнення, розстріли.

Важливим етапом створення української державності була історія становлення і розвитку Української Повстанської Армії (далі – УПА), яка бере свої початки з політичної діяльності Організації Українських Націоналістів (далі – ОУН). Однією із ключових проблем, що постала в 20–30-х рр. ХХ ст. була мета вибороти незалежність Української держави, тому й виникає ОУН, яка потім створить УПА.

З огляду на бажання значно глибше розкрити боротьбу ОУН-УПА на прикладі конкретного регіону, зокрема Бережанщини Тернопільської обл., поставлено за мету з'ясувати, як організовувались загони, якою була їх підпільна діяльність, яку розправу над ними чинили польські урядники та більшовики, висвітлення головних аспектів боротьби.

Спочатку жорстку політику щодо українців проводили поляки, практику ув'язнень і знущань польської влади над українцями продовжили більшовики. З огляду на знайдені матеріали Держархіву Тернопільської обл. [1–5] та спогади й описи очевидців – В. Бемка, [8], М. Халупа [7], І. Фанги [10], С. Левицького [9], С. Верхоляка [9], Б. Островського [6] й інших, можна скласти певну картину про суспільно-політичні процеси, що відбувалися на Бережанщині.

Окрему і важливу сторінку для Західної України відкриває боротьба за створення Західноукраїнської Народної Республіки, та новостворена Польська держава не бажала з цим миритися і бачила Галичину своєю невід'ємною територією, тому спочатку повстанським рухом, а далі війною, захопила галицькі землі. В Бережанах проходило створення Української Галицької Армії (далі – УГА), командиром якої був М. Омелянович-Павленко. Штаб армії дещо переміщався за фронтом до Ходорова, Чорткова, але все ж повернувся в Бережани. Після війни польська влада намагалася всіляко відімести бережанцям за УГА, проводили масу арештів, ув'язнень, здійснювалася заборона для українців займати певні посади.

Уряд Польщі проводив надзвичайно жорстоку політику проти українців і їх національної боротьби, це було висвітлено автором в багатьох статтях, зокрема: «Українсько-польські відносини (на прикладі Бережанщини)» [16], «Важке становище західних українців під польською окупацією у другій половині 1919–1920 рр.» [12], «Соціально-економічне і політичне становище українців Бережанщини на початку 20-х рр. ХХ століття» [15], «Причинно-наслідковий зв'язок виникнення та діяльності Української Військової Організації» [14], «Польська репресивна політика початку 30-х рр. ХХ ст. у Галичині» [13], але українство, незважаючи на жорстокість польської влади, все ж піднімалося і вело боротьбу за свої національні права і свободи.

У Бережанах «УВО постала 1922 р. Бережани – Підгайці – Перемишляни – Рогатин творили округу. Командантом до літа 1926 р. був колишній сотник УГА д-р Володимир Бемко – «Ваврів». З часом УВО почало поповнюватися членами нового покоління. У 1930-х рр. розвинулась Організація Українських Націоналістів – ОУН» [8, с. 239]. Їх діяльність ставила перед собою мету, як передбачала те, що «ідея незалежної української держави, ввійшла вже в кров і кість усього українського населення Бережанщини» [8, с. 241]. Завдання оунівської організації були різними, та головне «бойові виступи проти поляків у яких брав участь весь актив» ОУН [8, с. 285]. В історії села Куропатники зазначено, що «в селі існувала організація юнацтва. Вона готувала до вступу в ОУН: вивчали історію України, заповіді українських націоналістів, їм видавали своєрідне посвідчення» [10, с. 421].

У відповідь на активізацію українства, поляки в усій Східній Галичині розпочали репресії проти українського населення які супроводжувалися арештами, знущаннями польської поліції, жандармерії, влади. Багато людей, зокрема інтелігенції, було засуджено до тюремного ув'язнення, кинуті в концтабори за «державну зраду». Тому організованість до ОУН стала не просто на часі, але й була важливим кроком боротьби. В багатьох селах створювалися маленькі групи тільки тих осіб, які довіряли один одному і спільно діяли з крайовою організацією. У «Бережанській землі» читаємо, що «члени ОУН були організовані «п'ятками», і бувало, що в селі існували й по кілька п'яток, що про себе не знали» [8, с.285]. С. Левицький писав дещо ширше про склад ОУН: «1938 р. мене призначено надрайонним провідником. У склад надрайону входило 28 сіл. Бережанський

повіт мав три надрайони. Організаційна побудова сітки ОУН в тому часі виглядала так: станиця або одне село, підрайон – три села, район – дев'ять сіл, надрайон – 28 сіл, повіт – три надрайони... В початках існування ОУН райони й надрайони були в одноособових складах... 1938 р. всі села Бережанщини мали сильну і справну сітку ОУН» [9, с. 228]. Така діяльність була надзвичайно важливою для українства.

З осені 1939 р. в Галичину прийшла радянська влада. Бачачи неабияку боротьбу ОУН, уже більшовицький уряд також масово садив українців до в'язниці. На Тернопільщині найбільшою в'язницею була Бережанська, яка вміщувала понад 350 осіб. І постійно була переповненою. Більшовики вилловлювали інтелігенцію, активну молодь, лідерів різних організацій і садили до в'язниці, а потім здійснювали страшні катування, якими заставляли визнати причетність до сфальсифікованих ними справ.

Фальшовані справи давали можливість депортації в Сибір чи вглиб Росії. Більшовики не зупинялись у своїх намірах вивезти всіх «ненадійних». У червні 1940 р. розпочалася нова хвиля депортацій. На засіданні Тернопільського обкому КП(б)У від 26 червня 1940 р. про партійну роботу органів НКВС і заслухання звіту схвалено «посилити викриття різних ворогів радянської влади» і вивезти їх до Сибіру [1, арк. 134–135]. Така політика проводилась в усіх повітах області. М. Халупа згадував, що новоприбула молода учителька гімназії яка «дуже ввічливо і добре ставилась до галичан, якої чоловік працював у партійному кабінеті, два рази попередила його і назвала особи, що їх більшовики призначили на вивіз на Сибір» [7, с. 228], мабуть з метою попередити. Вивіз з Бережан і навколишніх сіл тривав з осені 1939 – до кінця літа 1940 рр. і раптом з'явився відділ «самооборони» – це були представники ОУН, які проганяли їх з боями. Тому відділи енкаведистів робили по селах облави, перешукували ліси.

В 1941 р. після втечі більшовиків з Бережан, українським партизанам потрапили до рук архіви місцевої станиці енкаведистів. Вони й виявили ті великі жертви, що їх зазнала українська спільнота Бережанщини. У канцеляріях НКВД знайшли поіменні списки громадян повіту, призначених на вивіз, списки сексотів, протоколи з слухань заарештованих та списки розстріляних [8, с.296]. А коли розпочався наступ фашистів на Радянський Союз, всіх в'язнів почали страчувати, про це свідчать документи енкаведистів про евакуацію бережанської тюрми. Тоді було вбито й скинуто до річки Золота Липа до 150 чол. [11, с. 125–129], багатьох вивезли в Тернопільську тюрму. Таку ж кількість до 150 чол. Було знайдено у льохах бережанської в'язниці. Терористичні дії більшовиків полягали також в масових засланнях до таборів примусової праці та у винищуванні на місцях української інтелігенції. Нищення жертв відбувалось таємно, переважно вночі, в катівнях НКВД. Тіла замордованих закопували також ночами, у заздалегідь приготованих ямах, які потім зарівнювали з поверхнею, щоб від могил не залишилося сліду [8, с.297]. Із спогадів бережанці дізнаємось про інші факти: «Вночі на 1-го липня 1941 р. в Бережанах ніхто не спав, був рух і гамір на дорогах багато авт і підвод, все їде все втікає... Втікала також цивільна влада міста і НКВД у великій паніці. Саме тоді в помешканні адвоката Франца Бабяка відбувалась нарада Повітового Проводу ОУН» [8, с.298].

Жорстокість більшовиків посяла надію, що німці будуть лояльнішими тому зустріли їх приязно, але німецький офіцер – Гутерт, який відповідав за встановлення влади в повіті та місті Бережани і став начальником СС, віднісся до такої зустрічі з неприязню, розмірковуючи над тим, які слов'яни ганебні. Та ввійшовши в місто і оглядаючи урядовий дім й катівню побачив десятки понівечених тіл: з поламаними кінцівками, посинілими від затискань пальцями, побитих, з випаленими тризубами, підвішених за плече на гаки, з вирваними полосами шкіри. Та найстрашнішим було побачити помордованих спеціальним пристроєм який нагрівали до жару і виривали мужчинам полові органи, а жінкам груди, звичайно, що такі люди помирили від нестерпного болю. Та в катівні між побитими знайшлися і живі, які від нестерпного болю просили смерті. Гутерт наказав всіх обстежувати і надавати медичну допомогу, а кому допомогти не можна то застрелити щоб не мучились. Ми знаємо, що митці творять очима, а не руками, вмінням побачити і відтворити, тож погляд мають винятковий, а Гутерт до війни був скульптором, тому бачив все в Бережанах під особливим зором і вже коли виходив з катівні знепритомнів. А коли прийшов до тями то від нервового шоку мав спаралізовані обидві ноги. До двох тижнів вилікувався і очолив відділ СС в Бережанах, але після побаченого віднісся до бережанців з великим розумінням [6].

ОУН частково співпрацювала з німцями і надіялась, що з їх приходом Україна отримає незалежність. Тому майже відкрито почали організовувати свої сили. Організацію повітового комісаріату перебрав на себе Франц Бабяк. Крім «Повітового Революційного Комітету», діяв окремо як додатковий орган «Повітовий Провід ОУН». Його завданням було організувати бойові частини, налагоджувати зв'язок з німецьким військовим командуванням для розшукування актів, архівів і т.п. з документації більшовиків. Німецька команда відразу ж налагодила контакт із Повіто-

вим Комітетом, що почав свою діяльність. Повітовий провід ОУН захопив радянські архіви і організував міліцію під командою Павла Созанського, Івана Королишина і Романа Кокорудзи. В місті почалась організаційна праця і розбудова громадських установ [8, с.298, 299].

З приходом німецьких військ, загони Національної Оборони організовувались по всій Галичині, звичайно й на Бережанщині. Радо в місті відсвяткували 30 червня 1941 р. – День відновлення української держави. «На свято проголошення відновлення Української Державности 30-го червня у Львові прибуло до Бережан з цілого повіту 10 тис. людей. Дефіляду провадив Григорій Голяш» [9, с. 220]. «Та невдовзі німці почали арешти провідних людей, вивозили молодь на роботу в рейх» [10, с. 404]. Німцям не була потрібна незалежна Україна, вони бажали її завоювання, тому вже з вересня 1941 р. почали арешти всіх лідерів ОУН, зокрема заарештували й ув'язнили Степана Бандеру, Ярослава Стецька та інших головних провідників. Це відкрило очі на інші обставини, що німці знають активістів і будуть переслідувати і всіх решту. Тому керівники організації перевели свою діяльність в підпілля, а багато хто сховались в лісах. Андрій Галайдіда говорить, що «підпільна праця ОУН активізувалась в 1942 р.», але «ще більше праці прийшло 1943 р., коли на Волині почала діяти УПА, а згодом і в нас почалась організація відділів Української Народної Самооборони (УНС)» [10, с. 329].

На Бережанщині перші загони Української Повстанської Армії (УПА) почали формуватись ще влітку 1942 р., та вони були дуже ще малочисельні. Ось для прикладу з історії с. Шибалин: «30 серпня 1942 р. на Лисоні Богдан Ф. Олексишин вступив в ряди УПА, склав присягу на вірність Україні разом з кількома юнаками з навколишніх районів» [10, с. 714]. Тож, тих хто склав присягу в УПА 1942 р. було лише кілька з різних районів, масовішею стане організованість в УПА після Надзвичайного збору ОУН–УПА в червні 1943 р. який виробив соціально-економічну платформу організації, склав програму революційно-демократичних перетворень у незалежній Україні й роз'яснення «За що бореться УПА», що вона хоче знищити і більшовицьку і німецьку експлуатацію. Після того чисельність УПА значно зросла.

С. Верхоляк пише: «на Бережанщині перші відділи УПА сформувалися з кінцем 1942-го – початком 1943 рр. В них входили юнаки, озброєні хто чим. Але найсильнішим озброєнням кожного були національний дух, готовність до самопожертви у боротьбі за волю України» [9, с. 209]. У всіх підпільних осередках ОУН-УПА велась підготовка до того моменту коли від командування УПА надійде наказ до бою. Готовились і навчалися стріляти, надавати першу медичну допомогу, організовували цілі вишкільні повстанські табори.

Відступаючи, фашисти забирали чоловіків у полон чи до лав армії, тому знов прийшлося переховуватись, та не всім це вдавалось, з історії с. Підвисоке читаємо: «У вівторок, 9 травня 1944 р., німці оточили до 20 сіл і забрали чоловіків від 18 до 35 років: кого у військо, кого на роботу в рейх. З Бережанщини таких нас було коло двох тисяч. Вивезли нас до Польщі, звідти, неозброєних і напівобмундированих, перекинули до Франції» – писав М. Федор [10, с. 404].

З відходом німецьких військ діяльність УПА активізувалась. Головна мета боротьби зводилась до того щоб німецькі війська відсунути на Захід, а радянські на Схід чим звільнити Україну від усіх загарбників і проголосити її незалежною самостійною державою. Станом на липень 1944 р. на Бережанщині за оперативними даними радянських органів влади діяли 17 груп УПА чисельність яких становила 700 осіб, а через місяць їх уже було 22 загальною кількістю майже 1500 вояків [2, арк. 110].

Народ не здавався і хоч якими страшними були напади більшовиків, та все ж ідея була сильнішою. У своїх звітах НКВС залишили такі записи, що наприкінці серпня 1944 р. в області «майже щоденно в тому чи іншому районі мають місце бойові дії з бандгрупами» підрозділів Червоної армії і НКВС [...] У липні-серпні цього р. в результаті 65 збройних акцій і 87 нападів повстанців загальні втрати партійного та радянського активу різних рівнів, співробітників органів НКВС і НКДБ становили 79 осіб вбитими і пропалими безвісти [3, арк. 128].

На території Бережанщини, як всієї Галичини, точились безперервні бої між УПА та радянською армією чи потім підрозділами НКВС. Найбільш згаданим є перший страшний бій який відбувся на початку вересня 1944 р. між селами Рогачин-Вулька – приблизно сотні вдалось прорватись і вийти з оточення та до 50 чол. загинуло, ранених енкаведисти зв'язали колючим дротом і живцем спалили на вогні [9, с. 211]. Мабуть про цей же самий бій знаходимо дані в Тернопільському архіві, де сказано «16–17 жовтня 1944 р. в с. Поручин Бережанського району відбувся нерівний бій з групою НКВС, загинуло 78 повстанців [4, Арк. 158]. А також 6–7 січня 1945 р. УПА давала відсіч в околицях сіл Тростянеуць, Слов'ятин, Діброва облавникам НКВД [10, с.643].

Розуміючи, що більшовицька влада нікого не пожаліє, члени сімей ОУН-УПА почали виїжджати, про це пише Т. Сендецький: «Йшов 1944 рік, наближалась більшовицька армія, приходили чутки про розправи над родинами патріотів. [...] Головний провід ОУН наказав Івану Прокопишину виїжджати» [9, с. 478–479]. Про це ж говорить і Роман Голіят: «Влітку 1944 р. відступ німецької

армії з-над Стрипи примусив багатьох наших земляків емігрувати» [9, с. 489]. В лютому 1945 р. райкоми Тернопільської області отримали розпорядження під грифом «надзвичайно секретно» про необхідність чіткого виконання рішення КП(б)У «Про посилення боротьби з українсько-німецькими націоналістами в західних областях України» від 10.01.1945 р. [5, арк. 8]. Яке зобов'язувало з 25 січня 1945 р. проводити щоденну звітність «про хід боротьби з бандитизмом» [5, Арк. 10].

Після війни радянська влада повернулася і розпочала нові арешти. Місто Тернопіль було вщент розбитим і тому не було де розмістити обласні органи влади, тому до весни 1946 р. вони перебували у Чорткові. 20 січня 1945 р., з метою особистого впливу, сюди приїздив секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов [5, арк. 7]. Він вказував на необхідність розширити агентуру серед населення сіл Тернопільської області і встановити систему кругової поруки жителів з метою «слідкувати за дотриманням встановленого порядку, а також повідомляти органи радянської влади, хто з населення куди відлучається, хто надає нічліг бандитам, постачає їх продовольством і надає інші послуги» [5, Арк. 7]. Чекісти під жорстокими знущаннями заставляли народ свідчити в тих чи інших проявах боротьби. Тих на кого було вказано тут же забирали до в'язниці. Я. Івахів пише, що «1945-ий березень і квітень, трагічний розгром на теренах наших, жертви і арешти – поголовні арешти, народ колонами до райцентрів гнали, як колись татари в ясир. Це була весна жаху...» [9, с. 223]. Багатьох довго катували і потім розстрілювали, а більшість відправляли в Сибір. Незадовго така ж участь посягла і членів їх сімей.

Отже, як польська, так і радянська влада старалися приглушити запал українців, їх діяльність і протиборство втопити в крові, замкнути у в'язницях, депортувати в Сибір. Та українці не здавались, а відчайдушно продовжували свою боротьбу яка не була на марною. Пройде час і в 1991 р. Україна ще скаже своє слово, проголосить незалежність і суверенність Української держави. Багатьох борців за цю незалежність, які не дожили до цього часу буде згадано, не підуть в небуття їх імена, їх боротьба.

Список використаних джерел

1. Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.), ф. П.-1, оп.1, спр. 10.
2. Держархів Тернопільської обл., ф. П.-1, оп.1, спр. 101.
3. Там само, спр. 100.
4. Там само, ф.П.-21, оп. 1, спр. 10.
5. Там само, спр. 9.
6. Особистий архів. Спогади Островського Б.Й.
7. Бережанська гімназія. Сторінки історії. Ювілейна книга / [упоряд. Н.Волинець] – Бережани-Тернопіль: «Джура», 2007. – 1027 с.
8. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник / [упоряд. В.Бемко]. – Видавець: Комітет «Видавництва Бережани». – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. – 783 с.
9. Бережанська земля. Історико-мемуарний збірник. Т. 2 / [упоряд. Л. Бабій, В. Берднарський, Б. Мельник] – Торонто – Нью-Йорк – Лондон – Сідней – Бережани – Козова, 1998. – 899 с.
10. Бережанська земля. Книга пам'яті. Т. 3 / [упоряд. В. Савчук] – Тернопіль: «Збруч», 2006. – 795 с.
11. Реабілітовані історією. Тернопільська область. Книга 1 / [упоряд. О.Г.Бажан, Є. О. Гасай, П. З. Гуцал] – Тернопіль: «Збруч», 2008. – 727 с.
12. Троханяк О. С. Важке становище західних українців під польською окупацією у другій половині 1919–1920 рр. (на прикладі Бережанщини) / О. С. Троханяк // Мандрівець. Всеукраїнський науковий журнал / Гол. ред. Б.Фенюк. – Тернопіль: Вид ТОВ «Мандрівець», 2014. – Випуск 2. – С. 33–38.
13. Троханяк О. С. Польська репресивна політика початку 1930-х рр. у Галичині / О. С. Троханяк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / за заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. – Вип. 2. Ч. 4. – С. 16–20.
14. Троханяк О.С. Причинно-наслідковий зв'язок Виникнення та діяльності Української військової Організації // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2015. – Випуск 103 (№ 12). – С. 28–32.
15. Троханяк О.С. Соціально-економічне і політичне становище українців Бережанщини на початку 20-х рр. ХХ століття / О.С.Троханяк // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія. / за заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. – Вип. 2. – С. 49–54.
16. Троханяк О. С. Українсько-польські відносини (на прикладі Бережанщини) / О.С. Троханяк // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Випуск 61 (№ 6). – С. 48–50.

Александра Троханяк

РЕПРЕССИВНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЬСКОЙ И БОЛЬШЕВИСТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ ОУН-УПА НА ПРИМЕРЕ БЕРЕЖАНЩИНЫ

На основе архивных документов и малоизвестных воспоминаний очевидцев из опубликованных материалов исследуется политика польского и советского правительств против украинских националистов, которые боролись за независимость Украинского государства, в частности на Бережанщине.

Ключевые слова: борьба, большевики, поляки, заключения, расстрелы.

Oleksandra Trohanyak

**THE REPRESSIVE ACTIVITIES OF THE POLISH AND BOLSHEVIK GOVERNMENT
AGAINST OUN-UPA AS AN EXAMPLE BEREZHANSCHYNY**

Based on archival documents and witnesses from little-known memoirs published materials studied policy of the Polish and Soviet governments against Ukrainian nationalists who fought for the independence of the Ukrainian state, in particular Berezhanschyni.

Key words: fight, the bolsheviks, poles, imprisonment, executions.

УДК 94 (477) «1941/1944»

Михайло Куницький

**НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ
В РАЙХСКОМІСАРІАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)**

Використавши широке коло архівних документів та проаналізувавши спеціальну історичну літературу, автор публікації визначає нормативно-правову базу, на основі якої здійснювалася податкова політика в Райхскомісаріаті «Україна» – найбільшому за розмірами й чисельністю населення окупаційному адміністративно-територіальному утворенні. При цьому здійснюється реконструкція організаційно-правових аспектів функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріаті «Україна» у сфері налагодження системи податкового тиску, спрямованого на українське суспільство. Автор публікації визначив, що єдиного кодифікованого нормативного акту, який міг акумулювати всі видані приписи в галузі податкового права, усунути колізії, в Райхскомісаріаті «Україна» так і не було створено. Натомість було створено значну кількість нормативних актів у формі спеціальних податкових законів, які досить часто суперечили один одному, а нормотворчість генеральних комісарів вносила ще більшу плутанину в практичному їх застосуванні. У результаті, – на теренах Райхскомісаріаті «Україна» створено громіздку, переповнену дріб'язковими приписами нормативно-правову систему забезпечення збору податкових платежів.

Ключові слова: податки, збори, нормативно-правові акти, окупаційна адміністрація, окупаційна політика, Райхскомісаріат «Україна».

Друга світова війна та гітлерівська окупація України перетворили українське суспільство на суб'єкт масштабної економічної експлуатації. Одним із засобів реалізації мети окупації України стала податкова політика, запроваджена під контролем керівництва Третього Райху та здійснювана цивільною адміністрацією Райхскомісаріату «Україна» (далі – РКУ). Нормативні імпульси, які надходили із установ центрального апарату РКУ мали забезпечити чітке й безперервне функціонування податкових органів, які спрямовували тиск на українське суспільство. Тому актуальність теми дослідження, на наш погляд, не може викликати заперечень.

Відповідно до зазначеного метою публікації є аналіз основних засад окупаційної адміністрації РКУ в податковій політиці, завданнями – визначення нормативно-правової бази, на основі якої працювали податкові органи.

Заявлена проблема вивчена лише частково. У комплексному та системному вимірах вона так і не знайшла свого відображення в історіографії. Із цього приводу відомі лише окремі публікації, які мають інший центральний предмет дослідження. Це праці О. Перехреста [1], Н. Глушенко [2], О. Гончаренка [3–4], В. Орлика та Л. Маренець [5], О. Потильчак [6–9], І. Ветров [10], М. Слободянюк [11], Ю. Ніколаєць [12], Н. Глушенко [13], Т. Нагайка [14], Т. Клименко [15], Ю. Левченко [16], а також автора цієї публікації [17–18].

Податкове право періоду гітлерівської окупації включало в себе сукупність фінансових норм, які об'єднувалися в певну систему. У свою чергу вона розподілялася на певні особливі й специфічні групи, об'єднані між собою внутрішньою логікою та ієрархією правових норм. Аналіз правових норм, які врегульовували гітлерівську окупаційну податкову систему, суто теоретично дозволяє виділити загальну та особливу частину тогочасного податкового права.

До загальної частини податкового права РКУ слід віднести інститути, які закріплювали підходи до врегулювання системи оподаткування, змісту податкової системи та податку, підстави та умови відповідальності за порушення встановлених вимог тощо. Особлива частина податкового права конкретизувала механізми збору податкових платежів в РКУ, врегульовувала правові механізми й засоби їх стягнення.

Визначаючи джерела податкового права, необхідно виходити із того, що до них відносилися нормативні акти, видані центральним апаратом РКУ, генеральними комісаріатами, гебітскомісаріатами (штадткомісаріатами), районними та міськими управами. При цьому, практично упродовж усього періоду окупації процесуальні сторони функціонування податкових актів, межі компетенції окупаційних органів влади в сфері оподаткування врегульовувалися звичаєм. У результаті, у текстах німецьких нормативних актів уводилося посилання на радянське податкове законодавство, хоч і без конкретизації його приписів.

Ще однією особливістю гітлерівського окупаційного адміністрування в галузі податкової системи стала повна відсутність використання прецеденту як правового засобу врегулювання існуючих пробілів у законодавстві. Нормативними актами, прийнятими німецькою стороною, заборонялося будь-які судові розгляди спорів у галузі податків. Водночас існувала можливість їх розгляду в суто адміністративному порядку. Але ознак прецеденту рішення, ухвалені в органах влади всіх управлінських рівнів, таки не отримували і на однорідну групу правовідносин у жодному випадку не поширювалися.

Основні права й обов'язки платників, механізми дії податкової системи містилися в податковому законодавстві, яке досить широко включало поряд із законами й рішення органів влади. Здебільшого законодавчі акти, які приймалися керівництвом РКУ, видавалися у формі спеціальних податкових законів. Ці нормативно-правові акти врегульовували порядок стягнення окремих груп податків та зборів, містили характеристику виду податку, конкретизували механізм його обчислення і терміни сплати, визначали групу платників. Водночас єдиного кодифікованого нормативного акту, який міг акумулювати усі видані приписи в галузі податкового права, усунути колізії в РКУ, так і не було створено. Натомість у РКУ створено велику кількість нормативних актів у формі спеціальних податкових законів, які досить часто суперечили один одному, а нормотворчість генеральних комісарів вносила ще більшу плутанину в практичному їх застосуванні.

У створеній гітлерівцями податкової системі на теренах РКУ закріплювалися співвідношення між платежами, які направлялися в розпорядження німецьких і місцевих органів влади, орієнтація на оподаткування фізичних, а не юридичних осіб, прибуткове, а не майнове оподаткування, домінування прямого оподаткування над непрямим.

Податкова система, створена в РКУ, являла собою сукупність податків, зборів і платежів, нормативно закріплених у цьому окупаційному адміністративно-територіальному утворенні; принципів, форм і методів їхнього встановлення, зміни чи скасування; дій, що забезпечували їхню сплату, контроль і відповідальність за порушення встановленого і юридично закріпленого податкового законодавства.

Особливістю сформованої на теренах РКУ податкової системи стало те, що в її основі перебував домінуючий орієнтир – максимальне викачування із місцевого соціуму сировинних і продовольчих ресурсів, а не наповнення бюджетних надходжень. Окупаційна податкова система лише частково була спрямована на покриття обсягів бюджетних витрат. Зокрема, на цьому принципі працювали органи місцевого управління. Основна ж частина коштів, отриманих від платників податків, зосереджувалася в німецьких установах РКУ і лише в разі крайньої потреби направлялася на фінансування роботи місцевої влади.

Окупаційною адміністрацією РКУ не було проведено жодної спроби використання податкової системи як дієвого засобу стимулювання відновлення промислового та сільськогосподарського виробництва чи елементарної реконструкції комунального господарства в РКУ. Промислові підприємства, які відновлювали свою роботу або ж створювалися на теренах РКУ, мали здебільшого значення для військової економіки. Усе інше відновленню не підлягало. А податковий тиск, спрямований на місцевий соціум, мав на меті, у першу чергу, вилучити із нього максимальні обсяги продовольства і сировини. Навіть загроза голоду в українських містах не зупиняла цих планів німецької адміністрації РКУ.

Нормативні документи з питань організації податкової системи створювалися виключно німецькою стороною. Органи місцевого управління у цьому участі не брали. Службове діловодство в РКУ отримало централізований характер, а тому були створені збірники документів, які регулярно надсилалися на місця для неухильного застосування. Таким самим механізмом нормотворчості був запроваджений і на рівні генеральних комісаріатів. Але лише в генеральній окрузі «Волинь та Поділля» цей процес набув завершеного вигляду. Інші генеральні комісари створили лише по декілька збірників документів. Тому в цих комісаріатах на місця надсилалися локальні нормативно-правові акти або ж гебітскомісари використовували збірники документів, які надходили з центрального апарату РКУ.

До центрального апарату РКУ та генеральних комісаріатів надсилалися збірники нормативних документів Райхсміністерства східних окупованих територій. Здебільшого вони містилися у Збірнику постанов райхсміністра східних окупованих територій. Окрім нього, на територію РКУ

поширювалася дія «Вісника імперських законів» («Reichsgesetzblatt») [19, арк. 16, 17]. На основі цих нормативних приписів райхскомісар мав право видавати власні підзаконні акти.

Із самого початку створення РКУ на його територію поширювалися «Службові повідомлення» («Amtliche Mitteilungen») [20]. Із 1 травня 1942 р. в РКУ видання цього збірника нормативно-правових актів було припинене. Натомість з'явився «Центральний бюлетень райхскомісара для України» («Zentralblatt des Reichskommissar für die Ukraine») [21]. Одночасно із цим у РКУ видавався «Вісник постанов райхскомісара», у якому друкувалися як витяги із нормативних актів райхсміністерства східних окупованих територій, так і постанови та розпорядження райхскомісара [22]. Усі ці збірники нормативних актів видавалися різними відділами центрального апарату РКУ, що звісно викликало певні незручності для місцевих виконавців, а інколи вони ще й суперечили один одному. Останнє призводило до різного застосування одних і тих же нормативних актів, неоднакового їх трактування.

Ще однією особливістю організаційно-правового забезпечення реалізації податкової політики стала поява численних, другорядних правових приписів, розібратися в яких міг хіба що кваліфікований фахівець, якого в тих умовах звісно не вистачало. Так, наприклад, у положенні про організацію землемірної служби від 24 лютого 1942 р. вводилися й грошові збори за надані нею послуги [23, арк. 91–94]. І такі вказівки виходили з надр центрального апарату РКУ чи не щодня. Водночас юридичний апарат РКУ так і не спромігся видати єдиний уніфікований нормативний акт, принаймні наблизений до кодифікаційного зразка.

Першим нормативно – правовим актом, прийнятим адміністрацією РКУ щодо врегулювання збору податків і зборів, стало тимчасове розпорядження райхскомісара «Про стягнення податків та інших грошових зборів на території райхскомісара для України» від 21 жовтня 1941 р. Документ був надрукований у спеціальному збірнику нормативно-правових актів РКУ «Службові повідомлення» [20, арк. 21–23].

Цей нормативний акт зберігав у силі основні положення радянського податкового законодавства, які стосувалися видів податків, рівня та термінів їх сплати, суб'єктів оподаткування тощо. Водночас приписи розпорядження мали занадто загальний вигляд, адже в ньому не конкретизувалися види податків, особливості примусового стягнення, створення апарату зі збору податкових платежів. Зазначалося лише, що стягнення податків і зборів відбуватиметься за радянськими зразками, хоч мало хто на той час міг уявити, який вони мали вигляд.

Дещо механічним і непродуманим був правовий припис, відповідно до якого датою відліку використання радянських нормативних актів у галузі податків встановлювалося 21 червня 1941 р. Але ніхто не враховував тієї обставини, що за період літа – осені 1941 р. радянська податкова система в умовах війни також трансформувалася і змінювалася. Тому вже восени 1941 р. вона була іншою, аніж у червні 1941 р.

Розпорядженням вводився податок від обігу товарів, податок на обіг від здійснення безтоварних операцій, прибутковий податок підприємств, громадських господарств та кооперативних підприємств. Платники зобов'язувалися перераховувати кошти до 1-го і 15-го числа кожного поточного місяця. Накладенням прибуткового податку охоплювалося і місцеве населення [24, арк. 1, 2].

За підрахунками радянського дослідника О. Стрельцова, цим розпорядженням райхскомісара не лише зберігалася в недоторканому вигляді доокупаційна податкова система, а й додатково вводилося дев'ять видів нових податків. У результаті цього загальна кількість податків збільшувалася в декілька разів [25, арк. 76]. А якщо до цього додати, що збільшувалися і обсяги податкових платежів, то стає зрозумілим, під яким нещадним податковим тягарем перебувало місцеве населення та виробничі структури, які функціонували на теренах РКУ.

Окреме місце в розпорядженні зайняло питання податкового пільгового режиму, введеного для окремих суб'єктів оподаткування ще при радянській владі. Із цього приводу в розпорядженні зазначалося, що положення радянських нормативно-правових актів у цій частині втрачають свою силу й можуть застосовуватись лише за вказівками райхскомісара [26, арк. 9].

Збір податків за розпорядженням райхскомісара покладався на керівників міст та сільські управи. У розпорядженні зазначалося, що вони мали право залучати до виконання цього завдання податкових агентів. Але, якщо при міських управах існували фінансові відділи із відповідним штатом працівників, то до штатних розписів сільських управ така посада практично за увесь період окупації так і не була введена. Лише подекуди при сільських управах вводилася посада податкового агента.

Зазначимо, що фактично розпорядження не враховувало реалій управлінської практики, адже своїми нормативними актами райхскомісар постійно оптимізував кількість штатних одиниць в органах місцевого управління, а вона, «завдячуючи» вказівкам гебтскомісарів, навпаки, на районному та міському управлінських рівнях розросталася.

Не врахував райхскомісар ще однієї реальності. Так, він наказував переводити податкові платежі, отримані від сільських та міських управ, на банківські рахунки районної влади. Звіди вони перераховувалися в установи гебітскомісаріатів. При цьому він пропонував використовувати грошові перекази [26, арк. 9, 12]. Але на час створення РКУ та розбудови його управлінських структур поштова система, через яку й можна було здійснювати ці операції, лише налагоджувалася, і про повноцінну роботу цих установ говорити було зайве.

Ще одним упущенням, притаманним для першого розпорядження райхскомісара про врегулювання стягнення податків, стала відсутність у ньому згадок про збори, які також відіграють у будь-якій податковій системі важливе значення. Райхскомісар «не згадав» і про необхідність запровадження місцевих податків, розмежування надходжень видів податків і зборів між німецькими та місцевими органами влади. Тому органи місцевого управління продовжували працювати в цій царині на базі нормативних документів, прийнятих військовою адміністрацією, або вирішувати ці питання на рівні гебітскомісаріатів.

Таким чином, нормативна база, яка виходила із надр центральних установ РКУ, певним чином відставала від потреб управлінської практики окупаційної влади, врегулювання соціальних відносин, організації простої і зрозумілої як суб'єктам оподаткування, так і безпосереднім виконавцям податкової системи.

Отже, із самого початку встановлення окупаційного режиму нормативно-правова база, яка врегульовувала порядок стягнення податків та зборів із місцевого соціуму, «пробуксовувала», оскільки німецькі керманічі втрачали почуття реальності й неадекватно реагували на виклики повсякденної управлінської практики, засвідчуючи тим самим свою фахову некомпетентність, нерозуміння тієї ситуації, яка складалася на місцях.

На основі нормативних актів райхскомісара приймалися документи локального рівня. Зазвичай вони виходили із надр генеральних комісаріатів або ж у їх обхід відразу надсилалися в гебітскомісаріати.

Генеральні комісари, отримавши нормативні акти із центрального апарату РКУ, видозмінювали їх й надсилали гебітскомісарам. Так, генеральний комісар округи «Житомир» на основі чергового розпорядження райхскомісара від 21 жовтня 1942 р. про зміни в оподаткуванні встановив власні норми оподаткування приватної власності на підвладних йому територіях. Фактично, він розділив нормативний документ райхскомісара на кілька частин, в залежності від об'єкта оподаткування. Документ мав зворотну силу. Прийнятий він був 11 лютого 1942 р., а сила дії цього нормативного документа розпочиналася з 1 січня 1942 р.

Цей документ регулював порядок та умови стягнення податків: обігового, на землю, на будівлі, промислового. При цьому, генеральний комісар не зважав на те, що податок на землю та податок на будівлі збігалися в термінах сплати: до початку кожного кварталу, і населенню було досить складно сплатити відразу два види податків.

Земельний податок сплачували особи, які мали земельні ділянки у власному користуванні, а також так звані одноосібники – тобто особи, які не працювали в колгоспі. Розмір сплати податків залежав від якості земельної ділянки – від 80 – до 20 крб. за га. Податок на будівлі встановлювався в розмірі 1 % від його страхової оцінки. Обіговий податок сплачували підприємства, які не були усупільнені й перебували в приватній власності. Власники підприємств мусили сплачувати 10 % податок. Терміном сплати встановлювалося 15 число кожного поточного місяця. Ремісники та особи, які займалися промислом, зобов'язувалися з 1 січня 1942 р. сплачувати промисловий податок. Розмір податку – 50 % від одержаних прибутків. Терміном сплати визначалося 5 число кожного поточного місяця. Генеральний комісар дозволяв гебітскомісарам змінювати встановлені ним розміри податкових платежів або взагалі відмінити деякі з них. Але так можна було вчинити лише до 31 березня 1942 р. Після цього терміну вимагалось отримати особисте погодження генерального комісара [27, арк. 84].

Практика роботи гебітскомісарів засвідчує той факт, що вони часто на власний розсуд інтерпретували вказівки свого керівництва. До того ж у гебітскомісаріати досить часто надсилалися лише роз'яснення щодо організації збору тих чи інших податків.

Так, керівництво управи Андрушівського району, що на Житомирщині, наприкінці 1941 р. отримало роз'яснення під назвою «Пам'ятка відносно стягнення податків із прибутків згідно тимчасового розпорядження № 5 про податки від 21 жовтня 1941 р.». У документі зазначалося, що цей вид податку є одним із найважливіших грошових надходжень, а тому йому слід було приділити велику увагу. Визнавши неможливість застосування радянських приписів при нарахуванні та зборі податку із прибутку підприємств, автори документа пропонували зараховувати до прибутку різницю між видатками і капіталовкладеннями. Саме ця сума і підлягала оподаткуванню за кілька місяців 1941 р. А от в 1942 р. пропонувалося стягувати 80 % отриманого прибутку підприємств. Решта залишалася для капіталовкладень.

Інструкція передбачала надання можливості зменшення податкового тиску, – у виключних випадках, коли підприємству були потрібні кошти інвестування у виробництво. Тому, як виняток, пропонувалося сплачувати податок поквартально [27, арк. 15, 16].

Як уже зазначалося, із початком роботи центрального апарату РКУ його керівництво залишило для використання частину нормативних актів, прийнятих ще радянською владою. Так, у звіті про роботу відділів РКУ за період із 7 по 12 вересня 1941 р. зазначалося про введення ряду податків, зокрема податок на торговий обіг розміром 2 % з промислових, торгівельних і ремісничих підприємств; 4 % із прибутків осіб, які займалися «вільними професіями» (лікарі, юристи, архітектори, торгові агенти); податок на будівлі в розмірі 0,5 % від їх страхової оцінки; податок на зарплату службовців і робітників розміром від 3 – до 7 % в залежності від розміру. Що стосується обкладення податками сільськогосподарських підприємств, то у звіті зазначалося, що це питання ще не вирішене і з цим «можна зачекати, оскільки розрахунок із селянами за сільськогосподарські продукти німецькі установи проводять за старою російською системою і остаточний розрахунок за поточний рік проводиться в середині січня» [28, арк. 3]. Таким чином, застосування радянського законодавства в галузі податків лише вводило негативні тенденції в механізми здійснення податкових стягнень.

Окреме місце в системі органів відповідальних за організацію збору податкових платежів в РКУ займали місцеві управи. Звісно, що, враховуючи централізований характер окупаційної управлінської діяльності, вони займали підпорядковане німецьким органам влади місце. Будь-які дії місцевих управ щодо встановлення рівня податків або запровадження нових, могли здійснюватися лише за погодженням із німецькою адміністрацією [29].

Усю інформацію, необхідну для практичної роботи місцевих управ у галузі податкової системи, вони отримували від гебітскомісаріатів. Останні мусили надсилати в управи власні вказівки або на німецькій мові, або в перекладеному вигляді. Лише в генеральному комісаріаті «Волинь та Поділля» до збірника нормативних актів «Службові бюлетені» («Amtsblatt») були внесені додатки під назвою «Українські переклади» («Ukrainische Übersetzungen») [30, арк. 43–45]. В інших генеральних комісаріатах відомі лише декілька випадків централізованого видання збірників нормативно-правових актів. Але навіть у генеральному комісаріаті «Волинь та Поділля» працівників органів місцевого управління лише ознайомлювали із текстами цих документів. Причина такого стану речей полягала не лише у відсутності бажання генеральних комісарів надсилати на місця переклади нормативних актів, а й у тому, що ці дії потребували санкції райхскомісара [21, арк. 100].

Як бачимо, у місцеві управи надходили лише локальні нормативні акти, якими їх працівники мусили керуватися у своїй практичній роботі. Водночас відомо лише декілька випадків, коли місцева влада ініціювала видання узагальнених збірників документів. Так, президія Київської міської управи в жовтні 1941 р. ухвалила рішення про видання щотижневого збірника постанов і розпоряджень управи, куди входили й нормативні документи із питань збору податків [31, арк. 12]. Виданням збірника займався керівник правового відділу міської управи. Та вже за місяць вказівкою штадткомісара випуск збірника було припинено [32, арк. 150]. У результаті – на місця почали надсилатися локальні нормативно-правові акти. Враховуючи постійну ротацію кадрів в системі органів місцевого управління, їх низький фаховий рівень, керуватися цими розрізненими документами, які ще й суперечили один одному, було вкрай важко.

Ситуацію щодо налагодження ефективної системи збору податкових платежів, одноманітного застосування нормативної бази (у тому числі й радянського законодавства) могли забезпечити правові відділи місцевих управ. Але створені восени 1941 р. у ряді управ правові відділи невдовзі були скорочені. Таким чином, районне та міське керівництво залишилося без фахової допомоги, яка надавалась працівниками юридичних відділів, хоч і зобов'язувалося виконувати отримані вказівки точно і в строк. Фактично, німецьке керівництво намагалося примусити місцеву владу виконувати свої вказівки, без надання відповідної інформації, звужуючи її до мінімуму, але обов'язково погрожуючи різноманітними карами за невиконання поставлених завдань, звісно, не зупиняючись при необхідності їх застосування.

Усе ж, незважаючи на цю складну та неоднозначну ситуацію, працівники органів місцевого управління, отримуючи правові імпульси від німецької сторони, виконували їх, хоч і допускали при цьому численні помилки. Бюрократичний апарат місцевих управ створював власну нормативну базу у формі актів локального рівня. Усі вони підлягали перевірці німецькими управліннями, які санкціонували введення їх у дію. Тим самим перевірялася відповідність їх нормативним актам місцевого та регіонального апарату влади РКУ.

Здебільшого проблеми, пов'язані з організацією зборів податкових платежів, врегульовувалися постановами та розпорядженнями міських та районних управ. Досить часто вони друкувалися в місцевій пресі. Ними керівництво місцевих управ доводило до населення та

інших суб'єктів оподаткування відомості про вид податків, їх розміри та терміни сплати, введення режиму пільгового оподаткування. Аналогічні відомості доводилися й до відома та виконання органів, уповноважених на ці дії: фінансових відділів, сільських управ, керівників підприємств, організацій та установ.

Власну нормативну базу розробляли керівники фінансових відділів місцевих управ, які доводили до відома платників податкових зборів податкові повідомлення, а в разі необхідності й вимоги щодо виконання накладених зобов'язань.

У будь-якій податковій системі існують суб'єкти податкових правовідносин, на об'єкт оподаткування, який їм належить, накладається комплекс податкових прав та обов'язків. Звісно, що платниками податків, як і в будь-якій іншій податковій системі, традиційно виступали фізичні та юридичні особи. Але їх перелік та зміст правосуб'єктності мали певні особливості, оскільки німецька адміністрація так і не спромоглася створити цивільний кодекс, компенсуючи його відсутність розрізненими нормативними актами. Тому в цьому сегменті податкові правовідносини врегульовувалися як радянським цивільним законодавством, так і спеціальними податковими законами та нормативними актами, прийнятими окупаційною адміністрацією РКУ, які визначали громадянський статус особи. Зрозуміло, що всі суб'єкти податкових правовідносин були однозначно зобов'язаними виконувати сформульовані однобічними владними розпорядженнями окупаційної адміністрації дії. Імперативність нормативних приписів в окупаційний період досягла свого апогею, перевищуючи за цим показником не лише радянське законодавство, а й «лінію Сталіна» у викачуванні ресурсів з українського суспільства.

Особливості реалій «нового порядку» та обмежений громадянський статус особи призвів до того, що майже всі суб'єкти податкових правовідносин мали правовий статус резидентів, тобто вони мали постійне місце проживання на теренах конкретних адміністративних утворень РКУ, а їхні доходи підлягали оподаткуванню з усіх джерел. При цьому, системне обмеження права на вільне пересування особи стало причиною того, що одержати будь-які доходи поза межами габітскомісаріату більшість платників податків не могли навіть суто гіпотетично.

Фізичні особи, як платники податків, розподілялися на дві групи: тих, які мали статус суб'єктів підприємницької діяльності, і тих, хто не мав цього статусу. До фізичних осіб, які не займалися підприємницькою діяльністю, відносилися суб'єкти, які одержували доходи за місцем роботи як основної, так і за сумісництвом. Оподаткуванню, як правило, у натуральному вигляді підлягали й доходи, одержані в результаті праці селян в особистому підсобному господарстві. Надаючи статус фізичної особи, яка займалася підприємницькою діяльністю, влада враховувала факт одержання нею певного прибутку.

Організаційно-правові форми юридичних осіб платників податків функціонували так само, як і фізичні особи, на основі поєднання радянських та німецьких нормативних актів. Ними визначалися як українські, так і німецькі підприємства та організації. Створювалися вони в межах РКУ та діяли на підставі затверджених статутів. Водночас на територію РКУ поширювали свою діяльність монополістичні об'єднання Німеччини, які відкривали представництва та філії, зазвичай під назвою «українського бюро» [31, арк. 100].

За ініціативою центрального апарату РКУ та її фінансовими інвестиціями були створені товариства з обмеженою відповідальністю «Сільськогосподарська машинобудівна промисловість України», «Торф'яне товариство України», «Товариство кераміки України», «Українське товариство зі збору та переробки вторинної сировини й відходів» [31, арк. 97], «Миколаївське товариство портового і складського господарства», «Херсонське товариство портового і складського господарства», «Українське зернове товариство», «Товариство із забою худоби і переробки м'ясних продуктів», «Головне українське товариство з виробництва молока і жиру», «Головне українське товариство з вирощування овочів і картоплі», «Головне українське товариство з виготовлення цукру», «Головне українське товариство з приготування напоїв», «Головне українське товариство з відгодівлі великої рогатої худоби», «Головне українське товариство з відгодівлі птиці та заготівель яєць», «Українське товариство по продуктах садівництва і картоплі», «Головне українське товариство по волокнистих культурах» та інші [33, арк. 72].

Як суто німецькі за походженням, так і монополістичні об'єднання, створені адміністрацією РКУ, мали у своєму складі філії та представництва, тобто отримували статус як резидентів, так і нерезидентів. Ці філії та представництва юридичних осіб, хоч і користувалися пільговим податковим режимом, розглядалися як самостійні платники податків. Місцем сплати податків оголошувалося місце реєстрації цих юридичних осіб. Щоправда, від цього нічого не мінялося, адже всі податкові платежі надходили на рахунки центрального апарату РКУ.

Як суто правова категорія, об'єкт оподаткування, перед яким виникав обов'язок сплачувати податки і збори, являв собою доходи фізичних і юридичних осіб, їх майно, обороти по реалізації товарів та послуг, фонд оплати праці, вартість виконаних робіт та наданих послуг, володіння чим-

не-будь, споживання предметів тощо. Усі об'єкти оподаткування встановлювалися спеціальними податковими законами, хоч їх перелік як і в будь-якій іншій податковій системі таки не був вичерпним. Так само об'єкт і предмет оподаткування існували як частина і ціле.

Визначаючи рівень податкового тиску, зазначимо, що в умовах окупації діяли як єдина, так і диференційована ставка. Але домінували диференційовані ставки податків. Так, окупаційною адміністрацією встановлювалися певні пільги в оподаткуванні для фізичних осіб (фольксдойче, непрацевдатні члени суспільства) і, навпаки, – підвищені ставки для євреїв.

Отже, нормативно-правова база, необхідна для створення системи оподаткування, створювалася в межах їх службової компетенції німецькими та місцевими органами управління РКУ. У них закріплювалися основні права та зобов'язання платників податків та зборів, механізми дії податкової системи. Податкове законодавство досить широко включало поряд із законами і конкретні рішення органів окупаційної влади як центрального, так і місцевого рівнів. Законодавчі акти, які приймалися керівництвом РКУ, видавалися у формі спеціальних податкових законів. Ці нормативно-правові акти врегульовували порядок стягнення окремих груп податків та зборів, містили характеристики виду податку, конкретизували механізм його обчислення і терміни сплати, визначали групу платників. Водночас єдиного кодифікованого нормативного акту, який міг акумулювати всі видані приписи в галузі податкового права, усунути колізії в РКУ, так і не було створено. Натомість у РКУ було створено велику кількість нормативних актів у формі спеціальних податкових законів, які досить часто суперечили один одному, а нормотворчість генеральних комісарів вносила ще більшу плутанину в практичному їх застосуванні. У результаті чого на теренах РКУ створено громіздку, переповнену дріб'язковими приписами нормативно – правову систему забезпечення збору податкових платежів.

Список використаних джерел

1. Перехрест О. Г. Системи оподаткування та обов'язкових поставок сільськогосподарської продукції як форми економічного пограбування селянства України за нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Г. Перехрест // Український селянин: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2003. – Вип. 7. – 320 с.
2. Глушенко Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. / Н. Глушенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – 234 с.
3. Гончаренко О. М. Функціонування окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: управлінсько – розпорядчі та організаційно-правові аспекти (1941–1944 рр.): монографія / О. М. Гончаренко. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 600 с.
4. Гончаренко О. Проблеми функціонування цивільної адміністрації Райхскомісаріату «Україна»: фінансово-правовий аспект (1941–1944 рр.) / О. Гончаренко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л. В. – К., 2011. – 543 с.
5. Орлик В., Маренець Л. До питання фискальної політики нацистів в окупованій Україні / В. Орлик, Л. Маренець // Архіви України. – № 1–3. – 2005. – 345 с.
6. Потильчак О. Економічний колабораціонізм в Україні в роки нацистської окупації (1941–1944): причини і прояви / О. Потильчак. – К.: УДПУ ім. М. П. Драгоманова. – 1997. – 29 с.
7. Потильчак О. В. Новий порядок в окупованій Україні (1941–1944) / О. Потильчак // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 97–104.
8. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації: дис...канд...іст...наук: 07.00.01 / О. В. Потильчак. – К., 1999. – 205 с.
9. Потильчак О. До питання про соціальну політику фашистської Німеччини щодо селянства України в роки окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 125–128.
10. Потильчак О. Трудова експлуатація українського селянства у роки нацистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак // Український селянин. Збірник наукових праць. – 2002. – Вип. 5. – С. 141–143.
11. Ветров І. Г. Політика фашистської Німеччини щодо використання економічного потенціалу України для потреб армії (1941–1944 рр.) / І. Г. Ветров // Друга світова війна і Україна. Матеріали наукової конференції (27–28 квітня 1995р.). НАНУ, Інститут історії України. – К., 1996. – С. 112–117.
12. Слободянюк М. Селяни України під нацистським окупаційним режимом, 1941–1944 рр. (на матеріалах південних областей) / М. Слободянюк // Київська старовина. – 2000. – № 2. – С. 44–57.
13. Николаєць Ю. О. Земельна реформа в Україні в умовах окупаційного режиму 1941–1944 / Ю. О. Николаєць // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені М. Коцюбинського. Серія: Історія. – Вінниця, 2002. – Випуск 4. – С. 147–152.
14. Глушенко Н. Податкова політика німецької влади на окупованій території Півдня України у 1941–1943 рр. / Н. Глушенко // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Історичні науки. – Миколаїв, 2004. – Т. 32. – Вип. 19. – С. 53–57.
15. Клименко Т. Черкащина за часів нацистської окупації / Т. Клименко // Архіви України. – № 1–3. – 2005. – С. 359–368.
16. Левченко Ю. І. Особливості окупаційної політики щодо сільського господарства в адміністративно – територіальних одиницях України 1941–1944 рр. / Ю. І. Левченко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Серия «Исторические науки». Том 26 (65). – № 1. – 2013. – С. 49–63.
17. Куницький М. Українське суспільство як об'єкт податкової політики окупаційної адміністрації Райхскомісаріату «Україна» 1941–1944 рр.) / М. Куницький // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. / Гол. ред. В.М.Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2013. – Випуск 76 (№ 9). – С. 112–118.
18. Куницький М. П. Соціально-правовий статус місцевого населення Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944

рр.): монографія. – К.: ПП «НВЦ «Профі», 2014. – 564 с. 19. Держархів Миколаївської обл., ф. Р-2033, оп. 1, спр. 16. 20. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 6, спр. 1. 21. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 10. 22. Державний архів Дніпропетровської області, ф. Р-2283, оп. 1, спр. 15. 23. Держархів Полтавської обл., ф. Р-3049, оп. 1, спр. 3. 24. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2642, оп. 1, спр. 1. 25. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 264. 26. Держархів Полтавської обл., ф. Р-2642, оп. 1, спр. 1. 27. Державний архів Житомирської області, ф. Р-1187, оп. 1, спр. 1. 28. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 2, спр. 25. 29. Голос Полтавщини. – 19 лютого. – 1942. 30. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 6, спр. 3. 31. Держархів Київської обл., ф. Р-2412, оп. 2, спр. 5. 32. Держархів Київської обл., ф. Р-2362, оп. 1, спр. 1. 33. ЦДАВО України, ф. 2077, оп. 1, спр. 20.

Михаил Куницкий

НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ НАЛОГОВОЙ СИСТЕМЫ В РЕЙХСКОМИССАРИАТЕ «УКРАИНА» (1941–1944 ГГ.)

Использовав широкую группу архивных документов и проанализировав специальную историческую литературу, автор публикации устанавливает нормативно-правовую базу на основе которой производилась налоговая политика в Рейхскомиссариате «Украина» – наибольшему за размерами и количеством населения оккупационном административно-территориальном образовании. При этом реконструируются организационно-правовые аспекты функционирования оккупационной администрации Рейхскомиссариате «Украина» в сфере создания налоговой системы, направленной на украинское общество. Автор публикации устанавливает, что единого кодифицированного нормативного акта, в котором аккумулировались все изданные предписания в сфере налогообложения, в Рейхскомиссариате «Украина» так и не было создано. Вместо этого было создано большое количество нормативных актов в форму специальных налоговых законов, которые противоречили один одному. Самостоятельное нормотворчество генеральных комиссаров вносило еще большую путаницу в практическом их применении. В результате, – на территории Рейхскомиссариате «Украина» была создана громоздкая, переполненная несущественными предписаниями нормативно – правовая система обеспечения сбора налоговых платежей.

Ключевые слова: налоги, сборы, нормативно-правовые акты, оккупационная администрация, Рейхскомиссариат «Украина».

Myhaylo Kunitsky

LEGAL REGULATION TAX SYSTEM OF THE REICHSCOMMISSARIAT «UKRAINE» (1941–1944)

Using a wide range of archival documents and analyzing special historical literature, author of the publication defines regulatory framework on which tax policy implemented in Raichscommissariat «Ukraine» – the largest in size and population occupation administrative-territorial formation. Thus were being constructed organizational – legal aspects of the occupation administration of Raichscommissariat «Ukraine» in the area of establishing a system of tax pressure to Ukrainian society. Author of the publication establishing that a single codified normative act, which could accumulate all prescriptions issued in tax law, resolve conflicts, the of Raichscommissariat «Ukraine» has not been created. Instead, there were a large number of regulations in the form of special tax laws which often contradict each other, and the Commissioner Rulemaking has made more confusion in their practical application. As a result – on the territory of Raichscommissariat «Ukraine» was created cumbersome, filled with petty regulations normative – legal system to ensure the collection of tax payments.

Key words: taxes, fees, regulations, occupation administration, Raichscommissariat «Ukraine».

УДК 94 «19»: 355–054

Володимир Полуда

ПЕРЕДУМОВИ ЗАЛУЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ДО СЛУЖБИ В ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАННЯХ НІМЕЧЧИНИ В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941–1944 РР.)

Зміст статті присвячений передумовам залучення військовополонених у Рейхскомісаріаті «Україна» та в зоні військової окупації до служби в збройних формуваннях під німецьким командуванням. Розглядаються основні положення нацистського розуміння військового полону під час бойових дій на Східному фронті. Особлива увага звертається на обставини перебування колишніх радянських солдатів і офіцерів у німецьких таборах військовополонених. Аналізуються політичні та військові чинники, які сприяли процесу вербування військовополонених до участі в радянсько-німецькій війні на боці вермахту.

Ключові слова: Друга світова війна, військовополонені, табори військовополонених, допоміжні підрозділи вермахту, Рейхскомісаріат «Україна».

Військовий полон є обов'язковою складовою частиною будь-якого масштабного збройного конфлікту. Світові війни ХХ ст. призвели до виникнення явища масового військового полону. Початок радянсько-німецької війни позначився серйозними поразками Червоної армії. Сталінська політична система опинилася на краю загибелі. Радянські військові підрозділи потрапляли в оточення та припиняли своє існування як самостійні бойові одиниці. Приблизно 2 млн радянських військовослужбовців упродовж 22 червня – жовтня 1941 р. стали військовополоненими. Унаслідок катастрофічної нестачі особового складу керівництво вермахту було змушене залучати радянських військовополонених у допоміжні підрозділи, поліцію та військові формування.

Наукова проблема взаємодії німецької системи таборів військовополонених із мобілізаційними кампаніями в середовищі в'язнів ненімецької національності має значну джерельну базу та певний історіографічний фундамент. Окремі аспекти проблеми передумов залучення військовополонених до складу німецьких допоміжних сил містяться у джерельних ресурсах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Питання участі колишніх бійців Червоної армії в німецьких підрозділах розглянуто в загальному контексті в працях українських істориків А. Боляновського [17], А. Русака [7, с. 138–144], І. Дерейка [13, с. 57–68], А. Чайковського [1], Ю. Шаповала [6, с. 13–22]. Серед іноземних учених вагомий внесок у розуміння створення допоміжних підрозділів із середовища військовополонених внесли А. Шнеєр [2], О. Смилов [12], М. Бросцат [3], Н. Мюллер [4], К. Хартман [5, с. 23–31] та Т. Снайдер [8]. Наукові праці, присвячені темі військового полону, містять аналіз загальних закономірностей перебування колишніх військовослужбовців під владою противника в спеціальних таборах. Проте в історіографії зазначеної наукової проблеми на сьогодні не виділено передумов залучення військовополонених до допоміжних сил Німеччини в якості окремого об'єкта вивчення. Також варто звернути увагу на Рейхскомісаріат «Україна» (далі – РКУ) та зону військової окупації, як окремі адміністративні окупаційні утворення – простір розширення могутності німецьких збройних сил за рахунок військовослужбовців ненімецької національності.

Мета даного дослідження полягає в аналізі значення військовополонених до німецьких військових структур у німецьких таборах на території РКУ та в зоні військової окупації для поповнення збройних сил Німеччини.

На досягнення мети спрямовані такі завдання: 1) проаналізувати політику націонал-соціалістичної влади Німеччини щодо військовополонених на Східному фронті відповідно до тодішніх норм міжнародного гуманітарного права; 2) вивчити побутові передумови залучення військовополонених до німецьких військових формувань в контексті умов їх перебування в німецьких таборах; 3) охарактеризувати військово-політичні чинники мобілізації військовополонених до німецьких мілітарних формувань.

Проблема перебування військовослужбовця в полоні була врегульована багатьма міжнародно-правовими актами. Розвиток західної цивілізації призвів до утвердження норми про гуманне ставлення до військовополонених. Найголовнішими угодами в сфері міжнародного гуманітарного права стали Гаазькі конвенції 1899 та 1907 рр. а також Женевська конвенція 1929 р. У період Веймарської республіки (1918–1933 рр.) офіційні німецькі структури продовжували визнавати правочинність Гаазьких конвенцій 1899 та 1907 рр., а також ратифікували Женевські документи 1929 р. СРСР не ратифікувало Женевську конвенцію «Про поводження з

військовополоненими». Радянське військово-політичне керівництво вважало, що червоноармійці будуть воювати на чужій території і у полон не здаватимуться [1, с.60]. Також офіційним дипломатичним представникам комуністичної держави не подобалася ідея розподілу військовополонених за національною ознакою. Згадана обставина розглядалася як відступ від принципу інтернаціоналізму [2, с.10].

Німецька влада ратифікувала всі основні міжнародні договори в сфері військового полону. З 1933 р. Німеччина опинилася під владою Націонал-соціалістичної німецької робітничої партії (далі – НСДАП). Нацистська ідея зверхності германських народів над рештою людства суперечила головним положенням Женевської конвенції 1929 р. Проте гітлерівське керівництво дотримувалося суперечливої юридичної тактики. Керівництво військових і правових установ Німеччини впродовж 1933–1939 рр. формально дотримувалося основних положень міжнародного гуманітарного права, однак відбувалася ревізія класичних юридичних норм у внутрішньому житті країни. Упродовж 1933–1934 рр. нацистські лідери на мінімальному рівні втручалися у внутрішню юстицію країни. Зміни відбулися в 1935 р. Здійснення правосуддя мало звільнитися від принципу правового позитивізму у дотриманні закону, а свобода інтерпретації права мала відкрити усі двері націонал-соціалістичним уявленням і «здоровому народному сприйняттю». Відступом від норм гуманізму та рівноправності стали нюрнберзькі расові закони. Це відбулося в тому числі завдяки закону про зміну кримінального кодексу від 28 червня 1935 р., який, випереджаючи заплановану загальну реформу кримінального права, мав створити так звану «аналогію» основи судової практики [3, с. 346].

Гітлер планував у результаті війни проти СРСР знищити ворожу державу та носіїв більшовицької ідеології. Під категорію ідеологічних ворогів підпадали радянські військовослужбовці, особливо комуністичні активісти та комісари. 6 червня 1941 р. видано Верховним командування вермахту (далі – ОКВ) «Наказ про комісарів», що охоплював не лише категорію військових комісарів Червоної армії, але і всіх інших (тобто цивільних) радянських політичних працівників. Політичні комісари підлягали знищенню і на них не поширювалися права військовополонених. Найбільш цинічним моментом у наведеному наказі є те, що будучи глибоко антигуманним, воно приймає за «аксіому» припущення, що комісари нібито будуть діяти нелюдяно, та орієнтують на те, що достатньо однієї підозри в ворожих намірах комісара і що при вирішенні питання «убити чи не вбити» усе має вирішувати враження. Відсторонення судів, тісна співпраця з СД – ось нові моменти в історії злочинів вермахту [4, с. 13]. Водночас фронтові підрозділи іноді ухилялися від виконання таких наказів. Це засвідчують опитування очевидців, які під час Другої світової війни емігрували з СРСР до західних країн [5, с.26].

Українці, які служили в радянських військах, відчували одними з перших націонал-соціалістичну політику щодо військовополонених. Український народ вніс значний внесок у антинацистську збройну боротьбу, перебуваючи під владою сталінського тоталітарного режиму. За підрахунками Ю. Шаповала, у 1940 р. українці склали 19,6 % складу Червоної армії. Мобілізаційні заходи на початку німецько-радянської війни збільшили чисельність українців у лавах радянських військових підрозділів. Загальна чисельність українців у складі Червоної армії складала 6–7 млн осіб [6, с.15]. Тому серед військовополонених у зоні відповідальності групи армій «Південь» українці становили значний відсоток.

За умов поразок Червоної армії в червні-листопаді 1941 р. кількість військовополонених постійно зростала. Не завжди полонення мало суто примусовий характер. В історичній науці є свідчення про окремі випадки добровільного переходу радянських військових частин на бік вермахту. Формально такі особи можуть називатися військовополоненими, адже нема остаточних доказів добровільності їх дій. Дослідник А. Русак опублікував дані про добровільну здачу в полон 436-го козачого батальйону. На бік німецьких військ у серпні 1941 р. перейшов разом зі зброєю, бойовою технікою та телекомунікаційними засобами 436-й козачий батальйон. Чисельність підрозділу становила 1876 осіб, із них 77 офіцерів та 1799 рядових солдатів і сержантів. Командиром підрозділу був Кононов. У німецьких джерелах дана бойова одиниця називалася «П'ятим полком донських козаків» [7, с.140].

Бойові дії та перші перемоги німецьких підрозділів продемонстрували на практиці ставлення вермахту до радянських військовополонених. Полонених червоноармійців примушували йти в довгих колонах і при цьому били. Конвоювання було пішим. Полонених, які були пораненими або хворими, розстрілювали на місці [8 с. 235]. Такі акти насильства швидко ставали відомими серед цивільного населення українських земель. Ставлення німецьких військових до бранців широко висвітлювалося в радянських агітаційно-пропагандистських джерелах.

У таборах військовополонених умови перебування ставили людину перед складним питанням виживання. В основі німецьких інструкцій для комендантів і охорони таборів військовополонених лежала думка, що годувати в'язнів, що перебувають у них, означає позбавляти німецький народ їжі. Пріоритетом для гітлерівської політичної еліти було постачання власних військ та цивільного

населення Німецької імперії. Про будь-яке харчування військовополонених слід було ретельно доповідати, а рядових німецьких солдатів часто попереджали не видавати в'язням понад мінімальний раціон. 16 вересня 1941 р. міністр економіки рейху Герман Герінг видав інструкцію, щоб «продуктивність» полонених «більшовиків» визначала їхнє утримання; наслідком було подальше скорочення харчових пайків [9, с.108]. Німецьке військово командування визнавало наявність голоду в середовищі військовополонених. Командувач оперативним тилом групи армій «Південь» 3 грудня 1941 р. видав «Особливі розпорядження щодо постачання військ». У ньому була констатація небезпеки продовольчого дефіциту для осіб, які перебували в умовах військового полону. На неї вказувало зауваження з тексту документа: «Уже сьогодні ми можемо сказати, що, коли в район оперативного тилу не будуть надходити нові військовополонені, то число військовополонених для майбутніх робіт буде недостатнім, до того ж треба враховувати прогресуючу смертність і непрацездатність при недостатньому харчуванні» [10, арк.15]. Важкі умови перебування радянських військовополонених у нацистських таборих призвели до масової смертності. За загальними оцінками, в німецьких таборих загинуло 3,3 млн колишніх червоноармійців, що становило приблизно 58 % їх початкової кількості [1, с.13]. Людина, яка перебувала в німецькому таборі військовополонених, намагалася врятувати своє життя шляхом праці на окупаційну владу або за допомогою військової служби на боці Німеччини. Питання добровільності за таких умов було досить умовним. Побутові умови перебування особи в таборих військовополонених стимулювали перехід колишнього радянського військовослужбовця до участі в різноманітних німецьких військових формуваннях. Голод, фізичне насильство та складні перспективи виживання були ключовими побутовими факторами для вибору на користь співпраці з окупаційною армією.

До важливих передумов мобілізації військовополонених до складу допоміжних сил вермахту слід віднести і військово-політичні чинники. План «блискавичної війни» передбачав швидку перемогу німецьких військ і її союзників над Червоною армією. За таких умов використання підкорених народів у якості військової сили була непотрібною і шкідливою. Гітлер не погоджувався на створення підрозділів, у яких командні посади займали б слов'яни. 11 квітня 1942 р. він заявляв у своїй штаб-квартирі в Східній Пруссії: «Найдурніше, що можна зробити на окупованих територіях, – це видати підкореним народам зброю. Історія повчає нас, що панівному народу завжди загрозувала загибель після того, як він дозволяв підкореним йому народам носити зброю. Тому потрібно, щоб спокій і порядок на всьому окупованому російському просторі забезпечували лише наші власні війська» [11, с.200]. Лідер нацистів до 1944 р. всіляко гальмував процес формування великих підрозділів із числа народів Східної Європи.

Водночас професійні німецькі військові бачили необхідність використання народів СРСР у Другій світовій війні на боці Німеччини. Початок кампанії Німеччини проти СРСР призвів до гострого дефіциту новобранців у вермахті внаслідок довготривалих боїв та серйозних безповоротних і санітарних втрат. Начальник ОКВ, генерал-фельдмаршал Вільгельм Кейтель згадував: «Що означала нестача живої сили в сухопутних військах, показують усього дві цифри. Щомісячні втрати в звичайний час (не згадуючи про великі бої) в середньому вимірі складали приблизно 150–160 тисяч, із них замінялося 90–100 тисяч новобранців» [12, с.177]. Уже перші тиліві інституції вермахту, що вступали на територію УРСР, були змушені давати українцям зброю для створення хоча б якихось органів правопорядку, адже власні обмежені сили дозволяли забезпечити присутність невеликих окупаційних гарнізонів лише в містах і районних центрах [13, с.58]. Німеччина була поставлена перед необхідністю залучати осіб ненімецького походження для продовження затяжної війни. Представники вищого військового керівництва пропонували в 1942 р. звернутися до народів СРСР з закликом підтримати німецьку армію, яка нібито почала війну за визволення Європи від більшовизму.

Цивільні урядовці РКУ також підтримували ідею співпраці з народами Сходу. Форми такої військово-політичної взаємодії були різноманітними. Радник міністра в справах окупованих східних територій Бройтігам написав службову записку щодо важливості українців як потенційних союзників Німеччині в антисталінській боротьбі: «Якщо ми не зможемо залучити українців на свій бік, якщо до того ж ми будемо принижувати їх своїми адміністративними заходами, то цим точно штовхнемо в обійми найбільшого європейського народу, тобто росіян» [14, арк. 5]. Цей урядовець застерігав від жорстких заходів щодо українського народу для посилення вермахту новими підрозділами, які могли бути сформовані з українців. Також деякі представники цивільної адміністрації РКУ намагалися мобілізувати народи зі східних окупованих земель до збройної боротьби задля зменшення їх чисельності. Німецький міністерський радник Кінкелін у розмові з заступником рейхскомісара України Даргелем 29 червня 1943 р. заявляв, що участь населення СРСР у війні проти Червоної армії «відновило би біологічну рівновагу між нами та східними народами» [15, арк. 33]. На території РКУ одним із перших почалося формування Туркестанського

легіону. Підставою для його виникнення стали директиви командувача військами оперативного тилу групи армій «Південь» від 21 липня 1942 р. [16, арк.63]. Міністерство в справах окупованих східних територій намагалося створити блок залежних від Німеччини держав – «Козакию». 6 жовтня 1941 р. генерал-квартирмейстер Генерального штабу сухопутних військ Німеччини Вагнер наказав командувачу тилової армійської області групи армій «Південь» створити до 1 листопада по одній козацькій сотні з військовополонених для виконання охоронних завдань і боротьби проти партизанів [17, с.270]. Існувало фактично дві передумови військово-політичного характеру в справі вербування військовополонених до німецьких підрозділів: гострий дефіцит військовослужбовців та намагання використати національні почуття та антибільшовицькі настрої у середовищі полонених червоноармійців.

Отже, політика націонал-соціалістичної Німеччини щодо радянських військовополонених не відповідала тодішнім нормам міжнародного гуманітарного права. Найбільш показовим юридичним фактом націонал-соціалістичного розуміння військового полону став «Наказ про комісарів» від 6 червня 1941 р. Ситуацію ускладнювала дискримінаційна політика радянської політичної еліти до червоноармійців, що потрапляли до полону. Такі особи були офіційно в серпні 1941 р. проголошені зрадниками та злочинцями. Військовополонені потрапляли в складні табірні умови, які призводили до масової смертності. Унаслідок катастрофічних побутових умов військовополонені стали контингентом для формування допоміжних підрозділів у складі вермахту. Гітлер на початку німецько-радянської війни категорично відмовлявся надавати зброю підкореним народам Східної Європи. Проте під впливом воєнних невдач ставлення німецького військово-політичного керівництва до даної проблеми змінилося. Побутові фактори перебування в таборах військовополонених і намагання Німеччини витримати затяжну війну стали головними передумовами залучення ненімецьких новобранців з середовища військовополонених до формувань вермахту. Колишні радянські військовослужбовці стали інструментом реалізації військових і геополітичних інтересів нацистської Німеччини.

Перспективним напрямом подальших досліджень даної наукової проблеми є вивчення національного складу німецьких допоміжних підрозділів, а також їх участь у бойових діях на різних етапах бойових дій Другої світової війни. Важливо детально визначити правовий статус осіб, які були завербовані на службу в вермахт. Дані аспекти потребують своєї розробки в майбутніх працях представників української історичної науки.

Список використаних джерел

1. Чайковский А. С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интендированные в Украине 1939–1953 гг.) / А.С. Чайковский – Киев: Парламентское издательство, 2005. – 970 с.
2. Шнеер А. Плен. В 2 т. / А. Шнеер. – Иерусалим: Ной, 2003. – Т. 1. – 380 с.
3. Бросчат М. Держава Гітлера: створення і розвиток внутрішньої структури Третього рейху / М. Бросчат [Пер. з нім. О. Насика]. – Київ: Наука, 2009. – 384 с.
4. Мюллер Н. Вермахт и оккупация / Н. Мюллер [Пер. с нем А. Артемова, А. Долгорукова и др.]. – Москва: Воениздат, 1974. – 387 с.
5. Hartmann C. Der Krieg und das Verbrechen // Mitteilungen der Gemeinsame Kommission die jüngeren Geschichte der russische-deutsch Beziehungen / С. Hartmann. – München: Oldenbourg Verlag, 2005. – S. 23–31.
6. Шаповал Ю. Друга світова війна: український контекст / Ю. Шаповал // Українська Друга світова: Мат. міжн. наук. конференції до 70-ї річниці перемоги над нацизмом у Другій світовій війні (5 травня 2015 р., м. Київ). – Київ, 2015. – С.13–22.
7. Русак А. В. Советские солдаты и офицеры в рядах вермахта и Ваффен-СС в годы Второй мировой войны / А. В. Русак // Сторінки воєнної історії України. – 2000. – № 4. – С.138–144.
8. Снайдер Т. Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Т. Снайдер [пер. с англ. Л.Зурнаджи]. – Киев: Дуліби, 2015. – 584 с.
9. Беркгоф К. Жнива скорботи. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркгоф; [Пер. з англ. Т. Цимбал]. – Київ: Критика, 2011. – 455 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. КМФ-8, оп.2, спр.148, 282 арк.
11. Пиккер Г. Застольные беседы Гитлера [Пер. с англ. А. Ю. Темниковой] / Г. Пиккер. – Москва: Центрполиграф, 2005. – 655 с.
12. Смыслов О. С. Проклятые легионы. Изменники Родины на службе Гитлера / О. С. Смыслов. – Москва: Вече, 2006. – 512 с., ил.
13. Дерейко І. Локальний вимір партизансько-поліцейного протистояння в райхскомісаріат «Україна»: історія однієї роти / І. Дерейко // Сторінки воєнної історії України. – 2013. – Вип.16. – С.57–68.
14. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 182, 161 арк.
15. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп.1, спр.74, 33 арк.
16. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 2, спр. 139, 117 арк.
17. Боляновський А. В. Иноземні військові формування у Збройних силах Німеччини (1939–1945 рр.) / А. В. Боляновський. – Львів: Видавництво Львівської політехніки, 2013. – 880 с.: іл.

Владимир Полуда

**ПРЕДПОСЫЛКИ ПРИВЛЕЧЕНИЯ СОВЕТСКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ
К СЛУЖБЕ В ВООРУЖЕННЫХ ФОРМИРОВАНИЯХ ГЕРМАНИИ
В ОККУПИРОВАННОЙ УКРАИНЕ (1941–1944 ГГ.)**

Содержание статьи посвящено предпосылкам привлечения военнопленных в Рейхскомиссариате «Украина» и в зоне военной оккупации к службе в вооруженных формированиях под немецким командованием. Рассматриваются основные положения нацистского понимания военного плена во время боевых действий на Восточном фронте. Особое внимание обращается на обстоятельства нахождения бывших советских солдат и офицеров в немецких лагерях военнопленных. Анализируются политические и военные факторы, которые способствовали процессу вербовки военнопленных к участию в советско-немецкой войне на стороне вермахта.

Ключевые слова: Вторая мировая война, военнопленные, лагеря военнопленных, вспомогательные подразделения вермахта, Рейхскомиссариат «Украина».

Volodymyr Poluda

**PRECONDITIONS OF THE SOVIET PRISONERS' OF WAR RECRUITMENT TO THE
SERVICE IN THE GERMAN MILITARY UNITS IN OCCUPIED UKRAINE (1941–1944)**

The content of the article deals with the preconditions of the Soviet prisoners' of war recruitment to the military units under German command in Reichskommissariat «Ukraine» and in the zone of military occupation. Main elements of the Nazi military captivity interpretation during the war actions in the Eastern front have been examined. The special attention is paid on the life conditions of the former Soviet soldiers and officers in German POW camps. Military and political factors which were assisting to prisoners' of war recruitment process for the participating in Soviet and German war on the side of the Wehrmacht.

Key words: the Second World War, prisoners of war, POW camps, Wehrmacht auxiliary units, Reichskommissariat «Ukraine».

УДК 930.1:94(477.54) «1941/1945»

Юрій Скрипниченко

**ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ
У СПОГАДАХ ХАРКІВСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ**

У дослідженні розглядається необхідність вивчення долі харківських остарбайтерів через їх спогади. Описуються, на основі праць вітчизняних і зарубіжних істориків, архівних матеріалів характерні особливості повсякденного життя примусових робітників із Харківщини на території мілітаристської Німеччини. Стаття дозволяє зрозуміти причини, які змушували звільнених остарбайтерів не повертатися на батьківщину. Проаналізувавши головні аспекти даної тематики, автором запропоновані перспективи подальших досліджень цієї проблематики. В результаті проведеного дослідження встановлено, що пам'ять про жертви депортації цивільного населення Харківщини на різних роботах Третього рейху у роки Другої світової війни буде залишатися важливою складовою частиною в історичній свідомості українського народу.

Ключові слова: Друга світова війна, спогади, доля, остарбайтери, нацистська Німеччина.

В українській історичній науці на сьогоднішній день зростає значний інтерес до тих напрямків, які користуються у науковому співтоваристві репутацією передових і новаторських. Без сумніву, серед них і дослідження долі остарбайтерів через їх спогади про повсякденне життя у нацистській Німеччині. Цій тематичі присвячено значна кількість праць зарубіжних [1–6] і вітчизняних дослідників [7–18]. Однак, В. Донін у статті «Дзвони пам'яті» підкреслював те, що: «... тема, пов'язана з трагедією людей, які пережили страхіття фашистської окупації, упродовж тривалого часу мало привертала увагу харківських вчених-істориків. Чим не цим пояснюється той факт, що серйозних досліджень на згадану тему в нас і досі обмаль?» [19, с. 45]. Саме ця причина спонукала до поглибленого опрацювання даної тематики.

Актуальність даного дослідження зумовлена станом вивчення даної тематики і обумовлена тим, що проблема долі примусових робітників із Харківщини на різних роботах Третього рейху у роки Другої світової війни знаходиться насамперед в просторі відновлення історичної пам'яті.

Мета даного дослідження полягає у зверненні, крізь призму історичної пам'яті до долі остарбайтерів, колишніх примусових робітників з Харківщини.

Друга світова війна, яка закінчилася більше 70 років тому відходить усе далі від нас. Серед учасників тих трагічних сторінок історії і люди, яких нацисти примусово відправляли на різноманітні роботи до Третього Рейху. Повсякденне життя «східних робітників» було одноманітним і однотипним: щоденна, виснажлива праця на промислових і сільськогосподарських об'єктах з 6-ої години ранку і до 17-ої, чи 18-ої години вечора. Анастасія Савеліївна Б., колишня остарбайтерка із Харкова, згадуючи ті часи підкреслювала те, що: «...ми працювали по 12 годин на заводі» [20, с.159]. Упродовж робочого часу остарбайтерам не можна було не тільки відпочити, але і навіть розмовляти. Вони повинні були тільки працювати і ще раз працювати. Із спогадів Шовкопляс Параски Михайлівної: «Коли робили ми на пана, то пан цілий день стоїть коло нас з палкою і підганяє щоб швидше працювали і не розмовляли, а коли хто заговорить то пан підходив і бив» [21, арк.7зв]. За відмову виконувати ту чи іншу важку чи принизливу роботу, до остарбайтерів застосовували не тільки тілесні покарання, штрафні санкції, але й тюремне ув'язнення. Колишня остарбайтерка М. Кантемир із Харківщини пригадувала: «Кожний раз за всяку відмову виконувати яку небудь принизливу роботу (на ногах почистити сандалі, а також в присутності жінки «господаря» помити нічні горщики) мене відводили до гестапо, де били гумовими палками і примушували знову виконувати ту же саму роботу» [21, арк. 3].

Окрім важких умов праці, в незадовільному стані було харчування «східних робітників». Про свій щоденний продуктивний раціон у німецькій неволі пригадує Медика Федір Миронович: «Годували нас морквою та бруквою, хліба більше як 200 грам не давали» [22, арк. 26]. Оскільки з таким харчуванням, не тільки важко було працювати але і навіть жити, то остарбайтери здійснювали крадіжки. Тараненко Катерини Олександрівни із Барвінківського району, що на Харківщині, пригадувала: «За цим пайком було дуже важко вижити. В ночі часто приходилось перелазити через забор з колючою проволкою і йти красти до господаря картошку або капусту. Ловили, дуже били, по цілому тижню закривали у підвалі, не давали їсти» [23, арк. 3].

Поганими були побутові умови проживання. У більшості випадків остарбайтери спали на одно – чи двох поверхових ліжках з матрацами й подушкою набитими соломкою чи тирсою. Вкривалися однією чи двома ковдрами. Крім ліжка, в приміщенні ще знаходилися: стіл, декілька стільців, шафи для одягу. Про такі умови проживання в бараках згадувала Зінаїда Іванівна Башлай: «Бараки були двохповерхові: зверху спальні приміщення з двох поверховими нарами, а внизу – умивальники і туалети. Води весь час було достатньо, чистота дотримувалася кругом. Матраци були жорсткі, покриті бавовняною тканиною в дрібну синьо – білу клітину. Із такої же матерії наші дівчата носили спідниці в складочку» [20, с. 230].

Остарбайтери за зовнішнім виглядом більше нагадували примар ніж людей. Про свій повсякденний одяг в німецькій неволі пригадувала Пономаренко Марфа Миколаївна із Харківщини: «Робила боса і роздягнена. Що брала з дому все порвала. Купувати ніде було, а господар не купував нічого. Каже, я ж тобі платтю гроші а одяг не потребує з мене. По поведи одягу було дуже мені трудно» [24, арк. 10 зв.].

Один раз у тиждень (переважно у неділю), німецькі господарі надавали остарбайтерам вихідний день (декілька годин – вільного часу). В деяких випадках – раз у місяць. Із письмової роботи «Що я пережила під час війни», учениці середньої школи смт. Краснокутська, що на Харківщині М. Гапуси: «З якою радістю чекали вихідного дня, який був один раз у місяць» [25, с.139]. У вихідний день остарбайтерам, які за тиждень не порушували дисципліну і порядок, німці видавали перепустки для відвідування міста чи селища. Решта східних робітників залишалася у таборі. Під час прогулянки (декілька годин), остарбайтерам заборонялося відвідувати культурні, церковні, розважальні і заклади суспільного харчування. Із спогадів Тараненко Катерини Олександрівни: «Ходити по місту по тротуарах, заходити в магазин, їздити у трамваях заборонялось» [23, арк. 3].

Важкі виробничі, побутові умови праці і відпочинку негативно впливали на здоров'я підневільних робітників Третього рейху. Л. Ніколаєв, професор, доктор медичних наук пригадував: «Оглянувши всіх робітників табору, я дійшов висновку, що більша половина їх була людьми тяжко хворими, кому фізична робота протипоказана. Більшість мала «бряклу хворобу», тобто голодний набряк з явищами серцевої кволості. Були люди з активною формою туберкульозу, з двох сторонніми паховими грижами, з запаленням нирок, з уразкою шлунків і т. ін.» [26, с. 59].

Однак, перебуваючи у фашистській неволі, остарбайтери продовжували залишатися бути людьми. Федір Крушинський у статті «Я бачив Німеччину!», підкреслював те, що «В кімнатах, де вони жили (остарбайтери – С. Ю.), по 20–30, панувала така чистота, затишок і лад, що ввійшовши, людина дивувалася і тішилася. Кожне ліжко, кожний куток – прибраний, у квітчаний паперовими фіранками, своєї роботи, власними рушниками, різними образками, тощо. Підлога аж ясніла

свіжістю й чистотою. Столи й лавки при столах так дбайливо мито й чищено, що вони ближчали, наче ликеровані. Це й справді був зразок того, що можна назвати затишком і ладом, річ неймовірна, як узяти на увагу, що тут жило шістсот жінок різного виховання, нахилів і темпераменту» [27]. Під страхом бути покараними а то і втратити життя, оstarбайтери – харків'яни надавали всіляку допомогу військовополоненим. Із спогадів Шевченко Віри Тимофіївної: «Я брала продукти харчування і давала військовополоненим. Побила мене господарка на цей же день, так, що і зараз є в пам'яті. Але я все ж не покаялася продовжувала з цим військовополоненим, ось вона іще так дала, що два зуба вилетіло» [24, арк. 24].

Примусові робітники Третього рейху не тільки виживали в таких умовах, вони ще знаходили в собі сили вірити у звільнення, у повернення. Із спогадів Сороки Ганни Яковлівної з Харківської області: «Кожен день я чекала звільнення від фашистського монстра, нашою переможною Червоною Армією. День звільнення було святом, день 2-го квітня» [28, арк.56].

Але батьківщина не досить раділа поверненню таких громадян додому. На рідній землі, зустрічали їх із підозрою і острахом, ставили спочатку на таких людях болісне, несправедливе тавро: «фашистський наймит», згодом «ненадійні», тобто люди другого сорту. Із спогадів Зінаїди Іванівної Башлай, опублікованих у збірнику «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів»: «Примусова праця у Німеччині відобразилася на всій нашій подальшій долі. Усе наше подальше життя на батьківщині ми носили тавро, яке було наслідком цієї примусової праці» [20, с. 231]. Тому й не дивно що найголовнішою причиною через яку певна частина звільнених оstarбайтерів – харків'ян не повернулася додому із нацистської Німеччини був острах. На основі «Відомості (вільна) про радянських громадян, вигнаних у німецьке рабство і не повернувшись на батьківщину по м. Харкову станом на 1.06.1949 р.» [29, арк. 103], подаємо інформацію у таблиці 1.

Таблиця 1

Усього по м. Харкову	328
Дзержинський район	88
Кагановичський	10
Червонозаводський	9
Червоно-Баварський	41
Комінтернівський	3
Ленінський	37
Жовтневий	82
Орджонікідзевський	6
Сталінський	52

Аналіз даних таблиці свідчить про те, що станом на 1 червня 1949 р. із Німеччини до Харкова не повернулось 328 осіб. Найбільша кількість осіб не повернулася до Дзержинського району, найменша – до Орджонікідзевського. Певна частина із 328 оstarбайтерів загинула у результаті фізичного перевантаження, голоду, холоду. Проте, були особи, які після звільнення вирішили краще залишитися на чужині, ніж потрапити під тавро «зрадника батьківщини».

Втім, незважаючи на певне побоювання, більшість оstarбайтерів після звільнення все ж таки поверталася додому. Дані про кількість примусово вивезених громадян до нацистської Німеччини, які повернулися на батьківщину отримуємо з «Відомості про кількість харків'ян, які насильно були вивезені фашистськими загарбниками у період тимчасової гітлерівської окупації на 1. 07. 1945 р., в тому числі і по Харківській області» [30, арк.293]. Інформацію подано у таблиці 2

Таблиця 2

№ п/п	Найменування районів	Усього	В том числі		Із загальної кількості повернених				
			чол.	жінок	У працездатном у віці 16–54 років		Дітей обох статей молодших 16 років	На них втратив ших батьків	осіб обох статей 55 років і старші
					чол.	жінок			
1.	м. Харків	2290	407	1883	379	1810	4	-	97
2.	Балакліївський	259	13	246	13	246	-	-	-
3.	Барвінківський	134	19	115	12	101	7	2	14
4.	Великобурлуцький	25	12	13	12	13	-	-	-
5.	Богодухівський	757	115	642	113	627	15	-	2

6.	Борівський	-	-	-	-	-	-	-	-
7.	Близнюківський	340	29	311	29	311	-	-	-
8.	Вільховатський	-	-	-	-	-	-	-	-
9.	Вовчанський	125	5	120	5	120	-	-	-
10.	Двурічанський	20	12	8	10	7	3	-	-
11.	Валківський	510	74	436	67	432	4	4	7
12.	Дергачівський	722	118	604	118	604	-	-	-
13.	Зміївський	696	140	556	138	550	8	8	-
14.	Золочівський	310	33	277	31	273	6	-	-
15.	Зачепилівський	65	12	53	-	49	16	-	-
16.	Ізюмський	64	14	50	7	43	14	-	-
17.	Куп'янський	5	3	2	3	2	-	-	-
18.	Краснокутський	396	59	337	54	330	5	-	7
19.	Кегічівський	129	27	102	18	89	20	-	2
20.	Красноградський	323	57	266	46	251	20	-	6
21.	Коломацький	216	39	177	37	177	-	-	2
22.	Лозівський	315	30	285	30	281	4	1	-
23.	Липецький	220	25	195	25	190	-	-	5
24.	Новодолазький	632	118	514	111	510	4	-	7
25.	Олексіївський	457	110	347	38	299	96	4	24
26.	Печенізький	58	10	48	10	45	3	-	-
27.	Петрівський	130	17	113	9	95	23	-	3
28.	Савінський	50	-	50	-	50	-	-	-
29.	Старосалтівський	85	19	66	19	64	2	-	-
30.	Сахновщанський	246	50	196	28	155	53	-	10
31.	Старовіровський	114	15	99	8	87	15	-	4
32.	Харківський	543	144	399	139	390	0	3	5
33.	Чугувський	442	62	380	162	380	-	-	-
34.	Шевченківський	16	1	15	1	15	-	-	-
35.	м. Ізюм	270	29	241	28	230	11	-	1
Разом		10964	1818	9146	1600	8826	342	22	196

Згідно з даними таблиці, загальна кількість примусово вивезеного нацистами цивільного населення Харківщини до Німеччини, яке після звільнення повернулося до додому на 1 липня 1945 р. становила 10964 осіб. Із них: чоловіки – 1818, жінки – 9146. Оскільки, відомості про депортованих із Близнюківського і Вільховатського районів, станом на 1 липня 1945 р. не були враховані, то можна говорити про те, що кількість оstarбайтерів, яке повернулося додому була більшою. Аналіз дає можливість констатувати той факт, що із загальної кількості повернених: у працездатному віці від 16 до 54 років – 10426 осіб (чоловіки – 1600, жінки – 8826); дітей до 16 років – 342; осіб старші 55 років – 196 осіб. Найбільша кількість осіб повернулася до м. Харкова – 2290, найменша – до Куп'янського району – 5 осіб.

Колишнім примусовим робітникам, які все ж повернулися з нацистської Німеччини, і вдома постійно не всміхалася доля. Їх постійно викликали на допити, їм заборонялося проживати у містах. Їх небажано було брати на роботу. Звинувативши у зраді, їх відправляли до радянських концтаборів і в'язниць. Для таких людей, єдиним способом вижити і не накликати на себе біду було терпіння і мовчання. Самотні, морально травмовані колишні оstarбайтери терпіли і мовчали. Не тільки чужим а і навіть своїм близьким людям, вони не розповідали про пережите і побачене. Зінаїда Іванівна Башлай, у своїх спогадах підкреслювала те, що: «Багато бажали приховати факт перебування у Німеччині(де які – успішно). Ми ні коли ні з ким не ділилися спогадами про Німеччину, але ні коли і не забували причинену подвійну образу» [20, с. 231]. Однак спогади про пережите постійно турбували колишніх оstarбайтерів. В душі таких людей оселилися острах і образа за підозру і звинувачення у несправедливості.

Отже, долі колишніх оstarбайтерів – це жива історія, яку необхідно дослідникам донести до людей. Сьогодні неможна допустити, щоб зникла пам'ять про десятки тисяч наших земляків, які були нацистами холоднокривно примусово вивезені до Німеччини. Звернення дослідників до даної тематики сприяє не тільки усвідомленню українців у своїй своєрідній самобутній історії, але й консолідує суспільство навколо моральних, соціальних, духовних чинників. Через демократичні процеси, саме вони: стимулюють оздоровлення суспільства, формулюють духовну культуру українського народу навколо національної ідеї.

Даючи загальну характеристику спогадам колишніх оstarбайтерів – харків'ян про роки їх примусового перебування у нацистській Німеччині, і перевіряючи їх з іншими науковими, історичними джерелами, можна стверджувати, що практично усі вони описують суб'єктивний досвід перебування у німецькій неволі у роки Другої світової війни. Це найважливіше джерело інформації по реконструкції умов праці, побуту, взаємовідношенню оstarбайтерів з різними категоріями населення.

Серед колишніх примусових робітників Харківщини значну частину становили жінки, які на своїх плечах винесли усі тяготи підневільної праці. Примусове перебування цивільного населення Харківщини у фашистській Німеччині стало досить страшним випробуванням для них. Усі спогади оstarбайтерів досить емоційні, оскільки вони пов'язані з пережитими почуттями страху, горя чи навпаки радості. У ті страшні часи, досить багато харків'ян – оstarбайтерів були дітьми чи підлітками, яким примусове перебування у фашистській неволі нанесло їм суттєві фізичні і психологічні травми на все їхнє подальше життя.

Найголовнішою причиною, яка допомагала оstarбайтерам вижити у нелюдських умов нацистської Німеччини були хороші, добрі взаємовідношення між самими примусовими робітниками, які незважаючи на те, що були вихідцями з різних країн працювали і жили як одна сім'я. Історикам-дослідникам спогади харків'ян, колишніх невольників Третього рейху можна використати як невичерпне джерело військово-історичної антропології при вивченні впливу війни на долі людей.

На основі розглянутого фактичного матеріалу, можна з упевненістю констатувати те, що у історичній науці проблема долі харківських оstarбайтерів в роки Другої світової війни є малодослідженою. Перспективне подальше дослідження даної теми можливе лише на основі широкого використання наукових праць вітчизняних і зарубіжних науковців, архівних матеріалів, спогадів оstarбайтерів. В першу чергу, науковцям слід більш ґрунтовно підійти до висвітлення даної проблеми, необхідно повністю відмовитися від радянських стереотипів і звернути увагу на те, що головним пріоритетом у вивченні цієї теми повинна залишатися людина.

Список використаних джерел

1. Нуссбаумер А. Примусові робітники в Пінггау: трудові відносини в період націонал-соціалізму, життєві історії. / А. Нуссбаумер. – Чернівці: Книги – XXI, 2015. – 192 с. 2. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941–1944). / Н. Мюллер [пер.с нем. А.Артёмова, А. Долгорукова, И. Карабутенко, Ю.Чупрова, Г. Шевченко]. Под ред. А. Юденкова. – М., 1974. – 387с. 3. Дражевська Л., Соловей О. Харків у роки німецької окупації 1941–1943: Спогади / Л.Дражевська, О. Соловей. – Нью – Йорк: Б. в., 1985. – 30 с. 4. Чайковський Д. Хочу жити / Д. Чайковський. – Мюнхен., 1946. – 150 с. 5. Марунчак М. П. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах / М. П. Марунчак. – Вінніпег – Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів. 1996. – 364 с. 6. Айкель М. «Через брак людей...» Німецька політика набору робочої сили та примусової депортації робітників із окупованих областей України 1941–1944 рр. / М. Айкель // Український історичний журнал. – 2005. – № 6. – С. 139–155. 7. Гальчак С. Д. «Східні робітники» з Поділля у Третьюму рейху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. – Вінниця. 2003. – 344 с. 8. Пастушенко Т. Оstarбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–53 рр.) / Т. Пастушенко. – К., 2009. – 282с. 9. Потильчак О. Трудові ресурси радянських військовополонених та оstarбайтерів з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни / О. Потильчак. – К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 49с. 10. Рекотов П. В. Німецько-фашистський окупаційний режим в Україні 1941–1944 рр: дис. канд. іст. наук 07.00.01 / П. В. Рекотов. – Х., 1997. – 234 с. 11. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політичній пам'яті СРСР і ФРН часів холодної війни: Монографія / Г. Г. Грінченко. – Харків: НПМТ, 2010. – 336 с. 12. Куцай С. Г. Німеччина очима оstarбайтера.: Розповіді про пережите / С. Г. Куцай. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – 164с. 13. Підлісний М. Н. Слідами 15-літнього оstarбайтера: спогади / М. Н. Підлісний. – Чернівці: Лозовий В. М. (вид). 2012. – 117 с. 14. Маленькі люди на великій війні: усні історії оstarбайтерів та в'язнів концтаборів з Полтавщини. ред. Ю. Волошин. Вид-во: Полтава: ПНПУ. 2011. – 533с. 15. Спогади – терни. Про моє життя німецьке. Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / гол. ред. Г. Г. Грінченко; у поряд. І. Є. Реброва; Харк. нац. ун-т ім. В. І. Каразіна, Схід. ін-т. – Х.: Право, 2008. – 447с. 16. Житникова К. Оstarбайтери: Спогади, статті / К. Житникова. – Севастополь: СТ «Просвіта», 2002. – 43 с. 17. Хмельницький Д. М. Пережите та не забуте. Сторінки щоденника 1941–1947 рр. Мемуари / Д. М. Хмельницький; упорядкув. та комент.: Т. Нагайко І. Капась, М. Ярмоленко; голов. ред. Т. – Переяслав-Хмельницький; Видавництво ДПУ ім. Григорія Сковороди. 2010. – 263 с. 18. Холманская Л. Мы победили смерть / Л. Холманская. Воспоминания харьковчан – узников фашист. концлагерей // Вечерний Харьков. – 2007. – 17 апреля. 19. Книга скорботи України: Харківська обл. У 3 т. / Головна ред. кол.: І. О. Герасимов (голова) та ін.; Обласна ред. кол.: В. Г. Дулуб (керівник) та ін. – Харків: Обласна пошуково-видавнича наукова редакція Книги Пам'яті України, 2003. – Т.1. – С.45. 20. Невигадане. Усні історії оstarбайтерів / Авт.-упорядн. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. – Харків, 2004. – 236с. 21. Державний архів Харківської області (далі – Держархів Харківської обл.), ф. Р-3746. оп.1, спр.185, арк.7зв. 22. Держархів Харківської обл., ф. Р-3746, оп.1, спр.192. 23. Там само, ф. Р-3746, оп.1, спр.177.

24. Там само. ф. Р-3746, оп.1, спр.189. 25. Війна очима дітей. Збірник архівних документів. Ф.О.П Тарасенко. Ред. колегія: Л. М. Юдіна, Є. О. Куш, С. М. Куделко. – Х., 2013. – С.139. 26. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941–1943гг). Сборник документов и материалов. Редактор Л. Н. Каминский. – Х. – Из-во «Прапор». – С.59. 27. Крушинський Ф. Я бачив Німеччину! / Ф. Крушинський // Свобода. Український щоденник. – № 115. – 1946. – 13 червня. 28. Держархів Харківської обл., ф. Р-3746, оп.1, спр.200, арк. 56. 29. Там само, ф. Р-3858, оп.3, спр.1294, арк. 103. 30. Там само, ф. Р-3858, оп. 4, спр. 30, арк. 293.

Юрій Скрипниченко

ПОВСЕДНЕВНАЯ ЖИЗНЬ В НАЦИСТСКОЙ ГЕРМАНИИ В ВОСПОМИНАНИЯХ ХАРЬКОВСКИХ ОСТАРБАЙТЕРОВ

В исследовании рассматривается необходимость изучения судьбы харьковских остарбайтеров сквозь их воспоминания. Описываются, на основе трудов отечественных и зарубежных историков, материалов Государственного архива Харьковской области, характерные особенности повседневной жизни подневольных работников на территории милитаристской Германии. Статья позволяет понять причины, которые вынуждали освобождённых остарбайтеров не возвращаться на родину. Проанализировавши главные аспекты данной тематики, автором предложены перспективы дальнейших исследований по этому вопросу. В результате проведённого исследования установлено то, что память о жертвах депортации гражданского населения Харьковщины на разных работах Третьего рейха в годы Второй мировой войны будет оставаться главной составляющей частью в историческом сознании украинского народа.

Ключевые слова: Вторая мировая война, воспоминания, судьба, остарбайтеры, нацистская Германия.

Yuriy Skripnicenko

DAILY LIFE IN NAZI GERMANY IN THE MEMOIRS OF KHARKIV NOT FOUND

In this study is considered the need to study the fate of the Kharkiv ostarbeiters were found through their memories. Described, based on the works of domestic and foreign historians, archival material is characterized by features of the everyday life of forced laborers from the area on the territory of militaristic Germany. The article allows you to understand the reasons that forced discharged ostarbeiters were found not to return to their homeland. Analyzing the main aspects of this theme, the author offered prospects for further research on this subject. As a result of the conducted research is installed, the memory of the victims of the deportation of the civilian population of the area in various works of the Third Reich during the second world war, will remain an important part of the historical consciousness of the Ukrainian people.

Key words: World War II, memories, fate, ostarbajteri, Nazi Germany.

УДК 355.425.4(477.82) «1944–1945»

Вікторія Дашко

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО РУХУ ОПОРУ НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ І ПОЛІССЯ У СІЧНІ 1944 – КВІТНІ 1945 РР.

У статті розглядається діяльність польських військових та громадянських організацій руху Опору, керованих польським еміграційним урядом з Лондону, на території Волинської і Рівненської областей після визволення терену радянською армією від нацистів. Проведено аналіз керівного та особового складу, досліджено структуру і терени діяльності організацій руху Опору, аналізуються документи радянських органів, пов'язаних з остаточним знищенням польських підпільних структур при проведенні операції «Сейм», котра тривала впродовж 1944–1946 рр.

Ключові слова: польський рух Опору, польський еміграційний уряд, операція «Сейм», Волинь, Полісся.

Вважається, що після визволення у липні-серпні 1944 р. майже усієї Західної України від нацистів, основні сили польського підпілля були знищені. Однак є всі підстави для того, аби вважати, що на землях, які увійшли до складу УРСР, зокрема на Волині і Поліссі, окремі підпільні польські структури, керовані польським еміграційним урядом, діяли до квітня 1945 р. Актуальність даного дослідження визначається необхідністю об'єктивного вивчення завершального етапу діяльності польських підпільних збройних та громадських формувань нерегулярного характеру на основі нового бачення проблеми, з'ясування специфіки їх діяльності в умовах радянського режиму.

Розв'язання наукової проблеми, пов'язаної з особливостями діяльності польського руху Опору на визволеній радянськими військами від нацистів Волинської та Рівненської областей, – основна мета нашого дослідження.

Відповідно до визначеної мети окреслюємо в роботі наступні завдання: розкрити діяльність польського руху Опору на території Рівненської та Волинської областей після визволення терену від нацистів радянськими військами; дослідити керівний та особовий склад, структуру і терени діяльності цих організацій; проаналізувати документи радянських спецслужб НКДБ, МДБ щодо планів остаточного знищення польських підпільних структур при проведенні операції «Сейм».

Зазначені питання діяльності польського руху Опору на підконтрольних радянській владі територіях досить мало привертала погляди вітчизняних та зарубіжних істориків. Проте окремі її аспекти висвітлюються науковцями. Варто відзначити праці українських науковців-істориків: насамперед це дослідження І. Ільюшина «Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни» [2], у якому автор, висвітлюючи діяльність польського підпілля під час Другої світової війни, зауважує, що після визволення західноукраїнських земель на початку 1944 р. від німців, окремі підпільні польські структури діяли до кінця 1945 р. В. Сергійчука [6], у своєму дослідженні «Поляки на Волині у роки Другої світової війни», історик акцентує увагу на висвітленні документів з українських архівів даного періоду. Ю. Шаповала [7] у дослідженні розкрив документи Галузевого державного архіву Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), які висвітлюють нашу тему.

Заслуговує уваги праця польського науковця Т. Щуровського [3], котрий в своєму дослідженні висвітлив 1944 р. на «Кресах Вихідних». Особливої уваги заслуговує збірник документів «Польща та Україна у 30–40-х рр. ХХ ст. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 6. Операція «Сейм» 1944–1946» [4]. Книга упорядкована українсько-польським авторським колективом, до складу якого були включені працівники ГДА СБУ, МВС і адміністрації Республіки Польща (далі – РП), комісії з розслідувань злочинів проти польського народу Інституту національної пам'яті РП, Інституту політичних та етнопольських досліджень Національної академії наук України та представляє збірку документів, де висвітлено заходи силових відомств СРСР щодо ліквідації структур Армії крайової (далі – АК) та делегатури еміграційного уряду на теренах Західної України при проведенні операції «Сейм».

На початку січня 1944 р. частини Червоної армії (далі – ЧА) перейшли кордон Польщі на Волині. З приводу цього польський лондонський уряд опублікував заяву, в котрій вітав радянську армію на польській території і пропонував співпрацю АК і ЧА у боротьбі проти гітлерівців. Різка відповідь радянського уряду, оприлюднена Телеграфне агентство Радянського Союзу (далі – ТАРС) 11 січня, стверджувала законність приналежності Західної України і Західної Білорусії до СРСР і відмовляла лондонському уряду в представництві польських національних інтересів. Проте польський уряд намагався піти на компроміс і навіть на поступки в питаннях кордону. Але відповідь

агенції ТАРС від 17 січня 1944 р. не залишили жодних сподівань щодо відступу СРСР від «лінії Керзона». Крім цього, польський уряд звинувачувався у співробітництві з німцями і антирадянській діяльності [1, с. 530].

З визволенням ЧА Західної України польське підпілля тут, в основному, було знищене [2]. Ситуація, що склалася, після визволення ЧА цих земель носить всі ознаки нової окупації [3]. З вересня 1944 р. підпільна мережа АК на західноукраїнських землях почала відновлюватись. Чимало членів АК знову повернулося в підпілля і продовжувало свою діяльність, навіть після того, як 19 січня 1945 р. останній командувач АК, генерал Оулицький видав наказ про розформування АК. Особливо цей процес активізується у зв'язку з намаганням польського підпілля перешкодити акції взаємної репатріації польського та українського населення [2]. Усі польські підпільні організації, після встановлення радянської влади на Волині, отримали наказ щодо збереження структури, конспірації, безпосередньо не вести жодних дій проти комуністичних структур і чекати наказу щодо подальшої діяльності [4, с. 226].

Перед новим радянським керівництвом постало нагальне завдання ліквідувати будь-які ознаки польської присутності на землях Західної України. План операції «Сейм» виник ще в 1943 р., коли з території України ще не були відкинуті нацистські окупанти. Вже тоді радянська розвідка отримала відомості про те, що спостерігаються тенденції до зміцнення польського підпілля в Західній Україні й Західній Білорусі [5]. Цілком очевидно, що, розпочинаючи операцію «Сейм», радянське керівництво намагалось розв'язати щонайменше два завдання: здійснити протидію політиці польського еміграційного уряду на відновлення своєї незалежної держави в кордонах 1939 р. і послабити ті політичні сили польського суспільства, які намагалися заблокувати перехід Польщі під сферу впливу СРСР і не допустити встановлення влади комуністів у своїй країні [5].

Документальним підтвердженням діяльності польського підпілля на Волині і Поліссі в 1944 р. є аналітична довідка командування більшовицького партизанського загону ім. М. Хрущова «Про польські політичні партії та організації», затверджений Сергієм Савченком у квітні 1944 р. В документі зазначається, що основним кістяком цих націоналістичних формувань були Народні Сили Збройні (далі – НСЗ) і Польський Союз Повстанський (далі – ПСП) [6, с. 393]. Весною 1944 р. всі військові формування ввійшли до складу АК, а ПСП мав створювати в АК свої конспіративні органи управління, котрі не давали б можливості проявляти в збройних загонах прорадянських настроїв [6, с. 395].

Однією з польських підпільних організацій, виявленою органами НКДБ в Рівненській області в лютому 1944 р. була Польська Організація Військова (далі – ПОВ). Мета діяльності цієї організації – об'єднання польських земель в кордонах 1939 р. шляхом збройної боротьби з ЧА в разі її вступу на територію колишньої Польщі. Є дані, що збройний загін ПОВ діяв в м. Сарни Рівненської обл., нараховував 50 осіб, керівник – капітан Війська Польського (далі – ВП) Ян Клембіцький, підтримував радіозв'язок з Варшавою. В м. Клесів Рівненської обл. діяв збройний загін ПОВ, керівник, колишній капітан ВП Булат, особовий склад налічував 650 осіб, підтримував зв'язок з англійською та німецькою розвідкою. Зброя, спорядження і особовий склад в загін Булата були закинуті з Англії літаками. Також склад загону поповнювався шляхом «вербування» з місцевого польського населення. Загін був добре озброєний і чекав сигналу для виступу проти ЧА і радянської влади [4, с. 6].

Еміграційний польський уряд впродовж 1943–1944 рр. повітряним шляхом доставляв загонам НСЗ і ПСП значну кількість зброї, боєприпасів, радіоапаратури і обмундирування, що не мало використовуватися для боротьби з німцями, а зберігалось для використання на час виникнення війни між СРСР і Польщею [6, с. 394].

Структура ПСП будувалася за схемою бойових збройних груп, котрі до початку повстання повинні були бути зведені в військові підрозділи за структурою ВП [4, с. 36]. Діяльністю всієї організації ПСП в Польщі керував Варшавський центр, керований еміграційним польським урядом. Уся територія колишньої Польщі поділялася на округи, кожен округ ПСП ділився на інспекторати, а ті, в свою чергу, – на області (обводи). Найнижчою ланкою в структурі була дружина (15 осіб) [4, с. 38].

На території Волинської області діяв Ковельський повстанський польський округ, керівник – майор «Коваль» [6, с. 397]. Центр знаходився в Ковелі («Заграда»), йому підпорядковувалися інспекторати Рівне («ZA»), Здолбунів («Z»), Костопіль («K»), Острог («O»). Рівненським інспектором керував з 1943 р. «Сендземір», особовий склад – близько 400 осіб, котрий було зведено в бойові підрозділи і забезпечено зброєю і боєприпасами. Після вступу ЧА на західноукраїнські землі, «Сендземір» вимагав від своїх підлеглих командирів активної діяльності щодо повного укомплектування бойових підрозділів з метою захоплення влади на час визволення ЧА Рівненської області [4, с. 38]. З цією ціллю, за вказівками з центру, Рівненською військовою організацією ПСП на початку січня 1944 р. створено загони, які дислокувалися в лісах і чекали

сигналу для виступу. Одним з таких загонів створено в с. Любомирка Олександрійського району Рівненської обл., командир загону – Ольгерт Димовіч, він же Ришард Вольчак (псевдо «Ришард»), особовий склад – 50 осіб [4, с. 38].

Після його арешту під час проведення операції «Сейм» органами НКДБ у Волинській області, стало відомо про структуру діючої організації ПСП на території Волині. Також те, що в його обов'язки входило керівництво діяльністю трьох взводів (плютонів): с. Олександрія, командир – прізвище невідоме (псевдо «Явор»), заступник командира – В. Копейковський (псевдо «Вжос»), особовий склад – 50 осіб, який мав на озброєнні 30 гвинтівок, 5 револьверів, 200 гранат; с. Тучин, командир – О. Зволинський (псевдо «ОР-Орлик»), житель м. Рівне, особовий склад – 40 осіб, озброєння – 5 пістолетів та склад зброї біля с. Шупків; с. Шпаків, командир – прізвище невідоме (псевдо «Луска»), особовий склад – 20 осіб, котрі мали озброїтись зброєю в кількості 20 гвинтівок французького зразку, закопаною ще в 1939 р. Р. Вольчак під час допиту видав близько 60 прізвищ членів польського підпілля, зокрема організації ПСП, яка дислокувалися на Волині [4, с. 28, 30].

Розкриття і ліквідація військової організації ПСП в Дубнівському інспектораті органами НКДБ у Волинській області мало місце в квітні 1944 р. Як показала на допиті арештована Станіслава Кульчицька (псевдо «Гражина»), в місті діяв інспекторат цієї організації, зашифрований під словом «Дуброва». Також з її слів стало відомо, що вона була направлена Волинським округом ПСП зв'язковою, під час допиту виказала всі явочні квартири, місце знаходження штабу інспекторату, імена коменданта, його заступника, кур'єрів [4, с. 20, 22].

При ліквідації військової організації ПСП Луцького інспекторату в жовтні 1944 р. органами НКДБ у Волинській області виявлено і вилучено документи, котрі свідчили про активну підготовку польського підпілля до біологічних диверсій і терористичних актів шляхом використання отрути. Згідно із вилученими документами, а також свідченнями заарештованого керівника Луцького інспекторату ПЗП (псевдо – «Свікля»), встановлено, що у Варшаві, на нелегальних курсах ПЗП, проводилося спеціальне навчання з організації біологічних диверсій із застосуванням отрути з метою терору. Причому, вилучена рецептура отрути свідчить про їх особливу силу і, в ряді випадків, неможливості виявлення і розпізнання їх жодними хімічними або клінічними способами, навіть при розтині трупів. В інструкції ПЗП про застосування препаратів і отрути з метою біологічних диверсій і терору вказується, що цю отруту можна вводити не тільки в їжу і напої, а й розсипати в трамваях і інших громадських місцях, запилювати одяг, хутряні коміри, носові хустки, змочувати пензлика для гоління, вживати в косметиці і різних мазях, отруювати тютюн, телефонні трубки, олівці, папір і т. д. Доведено, що розроблені організацією ПЗП засоби і способи біологічних диверсій і терору становлять велику небезпеку не тільки для окремих осіб, а й для широких верств населення [4, с. 292].

У квітні 1945 р. в Острозі Рівненської обл. діяла польська організація АК, що започаткувала свою діяльність ще в червні 1943 р., керівник – М. Орлинський (псевдо – «Єжи»). У кінці 1943 р. – на початку 1944 р. її в переважній своїй більшості, залишивши в Острозі зв'язного, виступили за р. Буг з метою активних бойових дій проти частин ЧА. Відомо, що в квітні 1945 р. органами НКДБ були арештовано декілька членів організації АК в Острозі. Зокрема, Г. Козловського, який перебував в організації з 1943 р, займався ремонтом різної стрілецької зброї і радіоапаратури, антирадянську діяльність проводив навіть перебуваючи під вартою серед ув'язнених співкамерників, допускаючи наклепницькі образливі випадки проти вождя народів. Окрім того арештовано Є. Щавинського, який перебував в організації з 1943 р., займався підбором і «вербуванням» нових членів організації, був спеціалістом з радіотехніки, мав в себе на квартирі радіоприймач, організував прослуховування радіопередач і інформацію передавав членам організації. Метою діяльності організації була збройна боротьба проти радянської влади і тимчасового польського уряду [4, с. 878, 880].

Упродовж весни 1943 р. – лютого 1945 р. в м. Сарни Рівненської обл. діяла польська підпільна організація ПСП, керівник – В. Ридзевський (псевдо – «Кобус») [4, с.1168], котрий отримав від окружного керівництва ПСП завдання про організацію уселах району баз самооборони (майбутні резерви АК), про підготовку кадрів для вчинення диверсій на залізничних комунікаціях, а також про збір медикаментів і обмундирування для ПСП [4, с.1168, 1170]. Відомо також прізвища декількох членів організації. Це такі, як О. Шляхетко (псевдо – «Скала»), в організації з липня 1943 р., зв'язкова, здійснювала зв'язок між В. Ридзевським і іншими членами організації, такими як «Щупак», «Зожа» та ін.[4, с. 1170]; С. Томчикова (псевдо – «Христина»), в організації з літа 1943 р., зв'язкова, забезпечувала зв'язок між В. Ридзевським з М. Бжозовським, приймала від членів організації нелегальну літературу і передавала її керівникам організації; в її помешканні за адресою м. Сарни вул. Грибова, 10 [4, с. 1174], була явочна квартира, де зустрічались і вели перемовини керівники організації з членами ПСП;також отримувала на зберігання медикаменти, тютюн, папір [4, с.1170]; М. Бжозовський (псевдо – «Лех»), в організації перебував з весни 1943 р.,

організатор самооборони (збройних груп) в околицях сіл Антонівка і Рафалівка Сарненського району [4, с. 1170].

Слід відмітити, що одночасно із ПСП діяла на Волині та Поліссі з 1943 р. польська підпільна організація Паньствова служба цивільна (далі – ПСЦ), інша назва – Делегатура Уряду (далі – ДУ) – територіальна громадянська організація, що охоплювала як і ПСП територію колишньої Польщі, західні області УРСР і БРСР [4, с. 212]. Свою роботу будувала на строго законспірованих принципах, володіла спеціально підготовленими людьми, керівниками, зброєю, своєю нелегальною печаткою, радіозв'язком. Структура: крайовий центр ПСЦ–ДУ у Варшаві (Крайова Делегатура Уряду – КДУ), до її складу входили воєводства і округи (Воєводська Делегатура Уряду – ВДУ) [5, с. 212]. Воєводства ділилися на інспекторати ПСЦ-ДУ, котрі обіймали 3–5 повіти (Повітові Делегатури Уряду – ПДУ). При повітах існували відділи: відділ інформації (керівництво розвідкою і контррозвідкою); відділ самооборони (забезпечення польського населення зброєю, навчання володіння зброєю, організація тайників для переховування зброї, медикаментів, а також організація санітарної служби); відділ соціального забезпечення (надання матеріальної допомоги польським біженцям, хворим, дітям); відділ шкільний (підбір вчителів і організація навчання польських дітей в національному дусі); відділ пропаганди (агітація за підтримку польського еміграційного уряду в Лондоні); відділ видавництва (видання та поширення антирадянської літератури і газет) [4, с. 214].

Після арешту керівників Кременецької ПСЦ-ДУ Яна Сковронка, Здолбунівської ПСЦ-ДУ Яна Коханчика (псевдо – «Свіда»), новопризначеного керівника Кременецької ПСЦ-ДУ Михайла Вишневського (псевдо «Фурсик») в червні 1944 р., стало відомо, що основною політичною задачею, котру ставить перед собою ПСЦ-ДУ – це підготовка до збройного повстання проти радянської влади, за створення «Великої Польщі» в кордонах до 1939 р. [4, с. 218]. За свідченням заарештованої Роговської, ПСЦ мала такі завдання: вести боротьбу за відродження Польщі у кордонах 1939 р. шляхом збройної боротьби проти радянської влади за допомогою Англії та США; здійснювати агітаційну роботу серед польського населення про необхідність боротьби за Польщу «від моря до моря», інформуючи поляків, що за допомогою Англії і Америки Польщу буде відновлено у своїх колишніх кордонах; створювати і керувати польськими збройними загонами самооборони, тощо [7].

Керівники ПСЦ-ДУ в центрі і на місцях утримувалися на кошти, отримані із Лондону, а також отримували крупні суми грошей для організації заходів, пов'язаних з підготовкою збройного повстання проти СРСР (придбання зброї, випуск нелегальних газет і листівок, проведення розвідки та контррозвідки) [4, с. 218].

Слід відмітити, що Здолбунівська ПСЦ-ДУ, під керівництвом Я. Коханчика, видавала свою нелегальну газету «Волиняк», підтримувала систематичний зв'язок з Волинським і Варшавським центрами, мала у своєму розпорядженні зброю, радіоапаратуру і численне обладнання, на якому друкувались листівки. Отримувала щомісяця 30 тис. марок на придбання зброї та інших потреб організації Я. Коханчик щомісяця отримував оклад в сумі 200 марок, а керівники відділів та інші активні члени Здолбунівської ПСЦ-ДУ отримували щомісячно по 100 марок [4, с. 226].

Кременецька ПСЦ-ДУ, під керівництвом М. Вишневського, умовно іменована І-П-4, входила до складу Волинської окружної делегатури, проводила активну антирадянську роботу серед польського населення, спільно з ПЗП готувала повстанські кадри і закладала тайники зі зброєю і боєприпасами. Для розгортання роботи ПСЦ-ДУ, М. Вишневський отримував до 600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян у вигляді німецьких марок, українських карбованців і американських доларів. Зазначені суми виплачував інспектор ПСЦ-ДУ на Волині і витрачалися кошти на придбання зброї, продуктів харчування і надання матеріальної допомоги польському населенню. Інспекторату представлялася тільки звітність про витрачені суми [4, с. 224]. Організація мала в своєму розпорядженні: гвинтівки – 4, пістолетів – 13, кулеметна стрічка, набоїв – 1000, гранат німецьких – 12, радіоприймачів – 2, радіопередавачів – 2, та аптечку з медикаментами – 3 [4, с. 224].

Сарненська ПСЦ-ДУ, під керівництвом повітового делегата уряду С. Вітчака, діяла в м. Сарни Рівненської області до грудня 1944 р., і входила до ВДУ з літа 1943 р. Відомо також прізвища декількох членів Сарненської ПСЦ-ДУ, це: М. Мацулевич (псевдо «Ванда»), зв'язкова, отримувала кореспонденцію від воєводського делегата уряду і передавала її повітовому делегату С. Вітчаку, а також за їх дорученням зберігала грошові кошти організації, так званий «залізний фонд»; В. Камінський, зв'язковий, мав тісний зв'язок з керівниками польських підпільних організацій, що діяли в м. Сарни, такі, як: С. Вітчак, Сорока (псевдо «Юзеф»), він же Ковальський, а також з керівником військової організації ПСПВ. Ридзевським. Квартира В. Камінського використовувалась для явок і зустрічей [4, с. 584].

Архівні джерела підтверджують, що новим завданням польського підпілля, після підписання 9 вересня 1944 р. угоди про польсько-українські переселення, стала протидія переселенням. Було отримано наказ, щоб населенню залишатися на місцях і з німцями не відступати [4, с. 226]. Слідством встановлено, що затримані Г. Нейман, М. Станек, Н. Парат, члени Рівненської польської підпільної організації АК проводили антирадянську роботу, маючи на меті відновлення Польщі в рамках 1939 р., зривали, шляхом створення всіляких труднощів, виїзд поляків із Західної України до Польщі. Крім того проводили серед поляків агітацію, спрямовану на невиїзд із Західної України [4, с. 790].

Про арешти органами МДБ керівників і членів польського підпілля свідчить документ вцентралізованій агентурній справі «Сейм» за 1944–1945 рр.: у Волинській обл. – 333 особи [4, с. 1274], у Рівненській обл. – 229 осіб [4, с. 1274]. У Рівненській області органами НКДБ в грудні 1944 р. арештовано 67 членів АК і ПСЦ, серед них: Рівненський інспекторат АК – 7 осіб (комендант Ю. Савінський); Сарненський інспекторат АК – 7 осіб (комендант В. Ридзевський); Здолбунівська організація ПСЦ – 12 осіб (комендант, заступник делегата уряду в Здолбунівському районі – Я. Коханчик); Костопільська організація ПСЦ – 5 осіб (комендант, заступник делегата уряду в Здолбунівському районі – З. Скульський); Рівненський округ АК (в березні 1945 р.) – 12 осіб (комендант – Г. Нейман, до арешту працював головою польської комісії з репатріації) [4, с. 1262, 1264].

Отже, після визволення ЧА Волині і Полісся на початку 1944 р., на терені залишилося діяти польське підпілля, метою якого було об'єднання польських земель в кордонах 1939 р. шляхом збройної боротьби з радянською владою. Зокрема, військова диверсійно-терористична і повстанська організація ПСП – АК та ПОВ, а також громадянська організація ПСЦ-ДУ.

На завершальному етапі Другої світової війни основою польського руху Опору становили носії польської великодержавної ідеології. Для наближення своєї мети польський еміграційний уряд використовував роботу не тільки членів військових організацій ПСП, АК, ПОВ, але й залучав до боротьби польське цивільне населення через ДУ на місцях, готуючи адміністративний апарат для майбутнього управління країною.

Радянська влада, після визволення західноукраїнських земель, не збиралася залишати будь-який, неконтрольований ними, рух польських підпільних організацій, тому було запроваджено в дію операцію «Сейм», котра мала на меті остаточне знищення польського підпілля. Арешти членів польського підпілля, а також посилення заходів радянської влади щодо переселень перекреслили сподівання поляків на успіх у боротьбі за Західну Україну. До кінця 1945 р. усі підпільні структури АК на землях, які ввійшли до складу УРСР, були розсекречені і остаточно ліквідовані.

Список використаних джерел:

1. Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів / Л. Зашкільняк, М. Крикун. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. – 752 с + 8 кол. мап. 2. Ільюшин І. Польське підпілля на території Західної України в роки Другої світової війни [Електронний ресурс] / І. Ільюшин // Україна-Польща: важкі питання. Матеріали II міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках». Варшава, 1997 р.» – Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/ilushyn.htm/>. 3. Szczurowsky T. Rok 1944 na Kresach Wschodnich. Wyzwolenie czy zniewolenie? Inne oblicza historii [Електронний ресурс] / T. Szczurowsky // Portal miłośników historii. – Режим доступу: <https://ioh.pl/artykuly/pokaz/rok--na-kresach-wschodnich-wyzwolenie-czy-zniewolenie.10>. 4. Польща та Україна у тридцятих-сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 6. Операція «Сейм». 1944–1946. Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwow sluzb specjalnych. Том 6. Operacja «Sejm» 1944–1946 [Електронний ресурс] / Упоряд.: З. Гайовнічек, С. Кокін, Ю. Кулаковський, М. Маєвський, Є. Тухольський, В. Худз'юк, Ю. Шаповал. – Варшава-Київ, 2007; Warszawa Kijow, 2007. – 1355 с. – Режим доступу: http://1576.ua/uploads/files/7203/%D0%A2%D0%BE%D0%BC_6_%D0%9E%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%A1%D0%B5%D0%B9%D0%BC_1944_1946.pdf. 5. Войнаровський А. В. Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках XX століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Том 6. Операція «Сейм» 1944–1946. Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych xx wieku. Nieznane dokumenty z archiwow sluzb specjalnych. Том 6. Operacja «Sejm» 1944–1946 / Упоряд.: З. Гайовнічек, С. Кокін, Ю. Кулаковський, М. Маєвський, Є. Тухольський, В. Худз'юк, Ю. Шаповал – Варшава – Київ, 2007.; Warszawa – Kijow, 2007. – 1355 с.: [Електронний ресурс] / А. В. Войнаровський, І. В. Мазур-Стукальська // Наукові записки [Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського]. Серія: Історія. – 2014. – Вип. 22. – с. 284–287. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzvdpu_ist_2014_22_64. 6. Сергійчук В. Поляки на Волині в роки Другої світової війни / В. Сергійчук. – К.: Українська видавнича спілка, 2003. – 576 с. 7. Шаповал Ю. Волинська трагедія і польсько-українські взаємини 1943–1944 рр. у дзеркалі документів Державного Архіву СБУ [Електронний ресурс] / Ю. Шаповал // Маловідомі сторінки історії. – Режим доступу: http://history.org.ua/JournALL/gpu/gpu_2003_20_1/16.pdf.

Викторія Дашко**ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПОЛЬСКОГО ДВИЖЕНИЯ СОПРОТИВЛЕНИЯ
НА ТЕРРИТОРИИ ВОЛЫНИ И ПОЛЕСЬЯ В ЯНВАРЕ 1944 – АПРЕЛЕ 1945 ГГ.**

В статье рассматривается деятельность польских военных и гражданских организаций Сопротивления, управляемых польским эмиграционным правительством из Лондона, на территории Волынской и Ровенской областей после освобождения советской армией от нацистов. Проведен анализ руководящего и личного состава, исследована структура и территории деятельности организаций Сопротивления, анализируются документы советских органов, связанных с окончательным уничтожением польских подпольных структур при проведении операции «Сейм», которая проходила в 1944–1946 гг.

Ключевые слова: польское движение Сопротивления, польское эмигрантское правительство, операция «Сейм», Волынь, Полесье.

Viktoria Dashko**THE ACTIVITY OF THE POLISH RESISTANCE MOVEMENT IN VOLYN
AND POLISSYA WITHIN THE JANUARY 1944–APRIL 1945**

The article highlights the activity of the Polish military and public organizations of Resistance movement, led by Polish exile government in London, in the Volyn and Rivne regions after the liberation this territory from the Nazis by Soviet army. In the article are also analyzed the management and personnel of the Resistance movement, its structure and the territories of activity, the documents of Soviet government bodies related to the final destruction of the Polish underground structures during the Operation «Sejm» which lasted in 1944–1946.

Key words: Polish Resistance movement, the Polish exile government, operation «Sejm», Volyn, Polissya.

УДК 94:061.2(477.44+411.16)

Валерій Кононенко

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЖМЕРИНСЬКОЇ МОЛОДІЖНОЇ
СІОНІСТСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «ЕЙНІКАЙТ» У 1944–1948 РР.**

У статті досліджується молодіжний єврейський сіоністський рух на Поділлі у перші повоєнні роки на прикладі Жмеринської молодіжної організації «Ейнікайт». Автор аналізує причини та підстави поширення єврейського націоналізму та сіонізму серед учнівської та студентської молоді в Україні у перші роки визволення від фашистської окупації. У статті через організацію «Ейнікайт» проаналізовано особливості діяльності єврейських молодіжних організацій в контексті діяльності молодіжних націоналістичних та антисталінських рухів у СРСР та Україні у перші повоєнні роки.

Ключові слова: євреї, Україна, Поділля, молодіжний націоналістичний рух, сіонізм.

Німецько-радянська війна 1941–1945 рр. стала для суспільства СРСР не тільки важким випробуванням, але й подією, яка змінила окремі підвалини функціонування самої держави та призупинила, нехай на деякий час, ідеологічні репресії, що розпочалися у 1930-х років. Загравання до національних почуттів народів, які складали СРСР, і який влада намагалася використати у боротьбі з ворогом, сприяли росту їх національного самоусвідомлення навіть в умовах радянської дійсності, хоча й не в тих масштабах, як це було при «коренізації» 1920-х років. Євреї, як і інші нації, відчули на собі усі аспекти національної політики радянської влади. Проте, на розвиток цієї національної меншини у перші повоєнні роки вплинули ряд інших чинників як внутрішньої, так і зовнішньої політики. Так, їм довелося пережити одну з найбільших національних трагедій – Голокост, внаслідок якого єврейському населенню завдано демографічних, економічних та духовних втрат. Проте, цей злочин проти цілого народу призвів до консолідації радянського та світового єврейства. Окрім того, геноцид євреїв збігся з послабленням тиску на цю меншину в роки війни з боку влади через намагання використати їх зв'язки зі світовими євреями для боротьби з фашизмом. Однак, навіть з визволенням території України від окупантів, звільненням їх з таборів, гетто, поверненням з евакуації, життя десятків тисяч представників цієї громади залишалося складним і в матеріальному, і в моральному плані, зокрема й на території Поділля, де в окупаційній зоні Трансністрії була зосереджена значна частина єврейського населення не тільки з подільського регіону, а й з Буковини та Бессарабії. Багато євреїв вважали, що навіть з визволенням від ворога їх випробування не припиняться. Усі ці чинники сприяли зростанню не просто націоналістичних, а й іноді дещо радикальніших настроїв – сіонізму, особливо в молодіжному єврейському середовищі.

У статті автор ставить за мету вивчити особливості молодіжного єврейського націоналістичного руху в Україні у повоєнний період на прикладі однієї з таких молодіжних організацій, що діяла на території м. Жмеринки упродовж 1944–1948 рр.

Для досягнення мети автором поставлені наступні завдання: вивчити історіографію питання, дослідити джерельну базу, визначити причини появи та радикалізації єврейського молодіжного націоналістичного руху, проаналізувати склад, мету, цілі діяльності «Ейнікайт» та форми роботи єврейського молодіжного підпілля.

Сучасна українська історіографія даного питання представлена більше у контексті досліджень боротьби з єврейським буржуазним націоналізмом, низькопоклонством перед Заходом, космополітизмом та антисемітською політикою радянської влади наприкінці 1940-х – на початку 1950-х рр. [1–2]. Крім того, довгий час діяльність організації «Ейнікайт» розглядалася як повністю сфабрикована органами державної безпеки справа проти єврейської молоді в рамках державного антисемітизму у повоєнний період. Проте новітні дослідження та ствердження самих учасників організації свідчать, що це була реально діюча підпільна організація, хоча й не позбавлена певного дитячого та юнацького романтизму у баченні реалізації своїх завдань. Закордонна історіографія акцентує свою увагу на «Ейнікайт» в контексті розвитку сіоністського руху у повоєнній Україні та СРСР, оскільки один із її членів, М. Гельфонд, був одним із лідерів сіоністського руху в СРСР включно до від'їзду у 1971 р. до Ізраїлю [3].

Недостатньо представлена і джерельна база даного питання. Зокрема, в Держархіві Вінницької області, на теренах якої і діяла дана організація, навіть в офіційних повідомленнях влади немає жодної інформації про діяльність цієї організації. З огляду на серйозність питання та через те, що заарештовували учасників єврейського підпілля в різних регіонах СРСР (колишні школярі стали студентами цілого ряду вузів країни), слідство відбувалося у Москві. Саме тому

основним джерелом дослідження багатьох аспектів діяльності організації стали спогади її учасників. Зокрема, у дослідженні використанні мемуари учасників організації М. Гельфонда [4], Є. Вольфа [5], співкамерника М. Гельфонда в ГУЛАГ – Ц. Прейгензона [6] та жмеринчанки Б. Мершон [7].

Актуальним залишається дослідження архівних матеріалів щодо діяльності організації, які знаходяться в архівах Російської Федерації.

Зі звільненням території України єврейська національна меншина намагається повернутися до мирного життя. Одиниці з них уціліли у вирі винищення німецькою окупаційною владою, інші пройшли через гетто, треті поступово поверталися з евакуації. Проте навіть із закінченням війни повернутися до звичного життя було не просто. Причиною була не стільки важка економічна ситуація, повоєнна розруха, як офіційна державна політика, внаслідок якої Україною прокотилася хвиля антисемітизму, про що було неодноразово зазначено вищими партійними органами. З боку євреїв відповідною реакцією на ці події стало поширення націоналістичної та сіоністської діяльності. У своїх роздумах колишній малолітній в'язень жмеринського гетто Белла Мершон, що у період незалежної України активно відроджувала єврейське життя м. Жмеринки написала: «Війна залишила глибокий слід не тільки в житті вчителів, але й змусила замислитися про майбутнє і 14–15 річних підлітків, їх учнів. А інакше і бути не могло! Справа в тому, що коли єврейські сім'ї після звільнення почали повертатися в свої будинки, вони зіткнулися з ворожим ставленням неєврейського населення. Багато місцевих за роки окупації звикли до думки, що євреї ніколи не повернуться з гетто, не вимагатимуть своє майно. Вони з великою неохотою звільняли квартири, відмовлялися повертати речі. Пам'ятаю розповідь мами, як важко вдалося нашій родині повернутися в свою квартиру, в якому жахливому стані повернули нам квартиру люди, які прожили в ній усю війну. Серед євреїв з'явилось побоювання, що Катастрофа може повторитися» [7, с. 216].

Державна антисемітська політика, побутовий антисемітизм, який прокотився територією України, сприяли формуванню серед багатьох представників єврейської національної меншини націоналістичних поглядів. Все частіше лунали думки серед євреїв про необхідність відновлення єврейської освіти, культури, релігії. Особливо радикальні представники цієї національної меншини ратують за створення свого національного державного утворення, як єдиної можливої передумови для виконання цих завдань. На думку багатьох з них, відновлення національного життя можливе лише при поверненні на свою історичну Батьківщину – Ерець-Ізраель (Землю Ізраїльську) або створення справжньої національної автономії чи то в Криму, чи то в Біробіджані.

Цві-Гірш (Григорій Ізраїльович) Прейгензон, інженер, учений, відомий єврейський письменник, що писав свої твори на івриті, був ув'язнений у 1949–1955 рр. за «антирадянську націоналістичну діяльність» та особисто був знайомий у таборах з багатьма членами жмеринської групи «Ейнікайт», згадував, що навіть в евакуації було складно. Окрім фізичних страждань – голоду, важкої праці, найчастіше неймовірного холоду – були страждання й душевні: загибель близьких людей, переживання за тих, хто залишився в окупації, страх втратити їх, труднощі звикання до важких умов, нове незвичне середовище, а іноді і розгнуждане антисемітське цькування. На його думку, все це гнітило, було для багатьох важким тягарем. Окрім того, на його думку, серед них не було жодного, хто не відчував би додаткового пригнічення саме як євреї [6, с. 72].

Підтверджує думку про повоєнний антисемітизм в Україні В. Костирченко, який у праці «Сталин против космополитов. Власть и еврейская интеллигенция в СССР» наводить слова зі звернення демобілізованих євреїв-фронтовиків м. Києва, яке восени 1945 р. надійшло в ЦК ВКП(б) на ім'я Й. Сталіна, Л. Берії та редактора «Правди» П. Поспелова: «Тут сильно відчувається вплив німців. Боротьби з політичними наслідками їх політичного шкідництва тут не ведеться ніякої. Тут розперезалися різного роду націоналісти, іноді з партійним квитком в кишені... Тут лютує ще небачений у нашій радянській дійсності антисемітизм. Слово «жид» або «бий жидів» ... соковито лунає на вулицях столиці України, в трамваях, в тролейбусах, в магазинах, на базарах і навіть в деяких радянських установах» [8, с. 138].

На думку Ц. Прейгензона, єврейське питання у повоєнний період стояло дуже гостро. Гітлер довів і підтвердив, що асиміляція не є виходом, захистом, оскільки він знищував навіть напівкровок. Тому залишилося одне – Ерець-Ізраель. Стати як усі народи. Національне почуття охопило усі верстви єврейського народу. Відкритий антисемітизм, утиски і переслідування, тим більше фізичне знищення, завжди є причинами відродження національного почуття [6, с. 72].

Каталізатором націоналістичних настроїв серед єврейського населення стало створення держави Ізраїль. У цей час багато радянських євреїв вважали своїм обов'язком взяти посильну участь у підтримці молодого держави. Одні готові були поїхати добровольцями і взяти участь у війні за її незалежність з арабами та англійцями, інші готові були допомогти фінансово, треті сподівалися, що СРСР відкриє кордони для масового виїзду радянським євреям на свою історичну Батьківщину. Так, близько 500 євреїв м. Жмеринки (Вінницька область) звернулося до влади щодо

можливості організованої еміграції до Ізраїлю усією громадою [9, с. 404]. Проте масовий виїзд з СРСР євреїв, створення нового національного державного утворення чи розбудова вже існуючої Єврейської автономної області в СРСР, не входило у плани влади. Всі її зусилля скеровувалися на одне – остаточне розв'язання єврейського питання в СРСР.

Внаслідок цього, в країні виникають перші єврейські підпільні організації. Так, в Москві діяла група студентів, яка розповсюджувала сіоністські ідеї серед студентів-євреїв і вела підготовку до нелегального виїзду в Ізраїль під керівництвом М. Маргуліса і В. Свечинського. Члени групи були заарештовані у 1950 р. та засуджені до 10 років таборів. Підпільні групи студентів-євреїв існували в Ленінграді (група Л. Тарасюка), в Брянську (група В. Левітіна і А. Фарберова). На території України діяла група Х. Співаківського в Харкові, «Спілка єврейської молоді» у Львові, група старшокласників «Сун-2» у Києві на чолі з Б. Альтером і А. Полонським. Діяльність усіх цих груп була припинена, а її члени заарештовані упродовж 1949–1950 рр. Переважна більшість членів підпільних єврейських молодіжних організації була засуджена до тривалих термінів ув'язнення за підпільну антирадянську діяльність і були звільнені лише у 1955–1956 рр.

Наприкінці 1944 р. в м. Жмеринці виникла підпільна молодіжна організація «Ейнікайт» (у перекладі з ідиш – «Єдність»). Засновниками організації були жмеринські школярі Меїр Гельфонд, Володимир Керцман, Михайло Співак, Олександр Ходоровський. У 1945 р. до організації приєдналися Тетяна Хорол, Клара Шпігельман, які навчались в одному класі з Володимиром Керцманом, учнем школи № 2 м. Жмеринки, де директором школи був батько Олександра Ходоровського Лейб Яківлевич Ходоровський. Членами організації також були школярі Олександр Сухер, Давид Гервіс, Ілля Мішпатман, Мойсей Гейсман. Улітку 1945 р. до організації вступив Єфраїм Вольф [7].

Основу організації склали колишні в'язні жмеринського гетто (М. Співак, В. Керцман, Є. Вольф, О. Сухер, Д. Гервіс) та школярі, які повернулися з евакуації. Один із організаторів підпільної групи Михайло Співак згадував: «Після звільнення декілька хлопців мого віку, років по чотирнадцять-п'ятнадцять, які пройшли через гетто, задумались над тим, чому нас, євреїв, так переслідують, знищують, чому ми виявились беззахисними... Якби у євреїв була б своя держава, то нічого подібного з єврейським народом відбутись б не могло... Ми взнали, що в Палестині євреї ведуть боротьбу за створення своєї держави, і вирішили якось взяти участь... Це був стихійний сіонізм... реакція на пережите, побачене і вистраждане...» [10, с. 137]. Інший лідер організації Меїр Гельфонд вважав, що основна причина їх діяльності «потрясіння від масового винищення євреїв на окупованих територіях та неприхований антисемітизм радянської влади» [4, с. 5].

Ніхто із дорослих до організації не був залученим, а батьки не знали про їх діяльність. Члени групи вважали, що потрібно діяти підпільно, проте існуючий режим в країні потрібно підтримувати. На їх думку, єдиним вирішенням єврейського питання було створення своєї держави в Палестині. Основною метою діяльності члени організації вважали агітацію за виїзд до історичної Батьківщини єврейського народу, на крайній випадок створення власної держави на будь-якій іншій території. За форми роботи школярі обрали індивідуальні бесіди з надійними людьми, написання та розповсюдження листівок російською мовою та на мові ідиш. Листівки розповсюджувалися в Жмеринці, Вінниці, Києві, місцях проживання або скупчення єврейського населення – у синагозі, на базарі, вокзалі, у чергах в магазинах, у поштових скриньках єврейських квартир. Перекладав листівки на ідиш Д. Гервіс, який виріс в традиційній єврейській сім'ї та володів ним [7]. Перші листівки були розповсюджені на святі Симхат-Тори в Жмеринській синагозі. Спроби залучити до діяльності дорослих не мали успіху. Як згадував один із лідерів організації М. Гельфонд «перші кроки – розповсюдження листівок під час Симхат-Тори – переконали нас, що без керівництва старших товаришів наша діяльність залишиться безрезультатною. В місті було багато євреїв із Румунії та Польщі; серед них, без сумніву, були люди, які могли допомогти нам. Могли, але не захотіли – побоялися. Місцевий рабин, до якого ми звернулися за допомогою, вигнав нас. Атмосфера страху, пам'ять про розправи над сіоністами в тридцятих роках створили вакуум навколо нас» [4, с. 6].

На початку 1946 р. організація розкололася на дві групи – групу М. Співака та групу М. Гельфонда. В Пейсах (свято звільнення єврейського народу з єгипетського рабства – примітка автора) 1946 р. в м. Жмеринці сталася подія, якою одразу зацікавилися органи державної безпеки. На навчання у школі № 2 не вийшли учні 8 та 9 класів, у яких навчались члени групи «Ейнікайт». Очевидно, що саме після цих подій органам стало відомо про діяльність групи. В зраді члени групи М. Гельфонда запідозрили комсорга 9 класу, тому свою діяльність з цього часу обмежили індивідуальними бесідами з людьми.

У 1947 р. Є. Вольфом підготовлено брошуру «Наш шлях», нарис з історії єврейського народу. Саме Є. Вольф, пізніше, на допиті у МДБ, сформулює бачення організацією вирішення єврейського питання в СРСР: «1) повсюдно створюються, в основному молодіжні, ГСП (Групи

сприяння переселенню), члени яких вивчають історію єврейського народу, мову ідиш і готують себе до фізичної праці; 2) коли число членів ГСП наблизиться до тисячі, буде скликано I з'їзд ГСП, який звернеться до радянського уряду з проханням провести ряд заходів щодо перетворення ЄАО (Єврейської автономної області – від автора) в ЄРСР (Єврейської радянської соціалістичної республіки – від автора); 3) радянський уряд відправить до Біробіджана ряд комісій та на основі їх доповідей складе п'ятирічний і десятирічний плани розвитку Біробіджана; 4) упродовж перших п'яти років в Біробіджані буде прокладена розгалужена мережа доріг, будуть закладені нові сільськогосподарські поселення, індустріальні об'єкти та прилеглі до них житлові масиви; 5) упродовж наступної п'ятирічки буде здійснено переселення в Біробіджан майже всіх євреїв СРСР» [5 с. 387]. Про те, що організація мала серйозні наміри, свідчить вилучене при обшуку із письмового стола Є. Вольфа: щоденник, текст брошури «Наш шлях», «Типовий статут ГСП», дві книги афоризмів, «Лютневі тези» [5, с. 401].

Організація «Ейнікайт» активно існувала до 1947 р. Упродовж 1947–1948 рр. більшість колишніх членів групи стали студентами і виїхали зі Жмеринки до інших міст для навчання у вищих навчальних закладах. Саме тому арешти членів групи відбувалися у різних регіонах СРСР: М. Співака у Львові, Є. Вольфа та О. Сухера у Києві, М. Гельфонда у Вінниці, В. Керцмана в Ленінграді, О. Ходорковського в Одесі, І. Мішпатмана в Челябінську, Т. Хорол у Саратові. Затримання членів групи «Ейнікайт» проходили в контексті боротьби з «єврейськими націоналістами» – широкомасштабної кампанії в межах усієї країни. Для розправи з «єврейськими націоналістами» в масштабах СРСР сталінський режим сфабрикував «сіоністську змову». До «змовників» віднесено членів Єврейського антифашистського комітету (далі – ЄАК), керівників єврейського театру в Москві та Радінформбюро, яких звинуватили у «шпигунстві» на користь США, у намірі реалізувати «план американських капіталістичних сил щодо створення у Криму єврейської держави». Упродовж січня-лютого 1949 р. в ув'язненні опинилися десятки відомих письменників, поетів, журналістів, театральних діячів, учених [1, с. 298].

Справа «Ейнікайт» розглядалася у Москві і пов'язувалася зі справами інших «єврейських націоналістів», у тому числі зі справою Єврейського антифашистського комітету. На думку Є. Вольфа, саме через родину Співаків справу «Ейнікайт» хотіли пов'язати з ЄАК. Була там і копія протоколу допиту підозрюваної з організації «Спілка єврейської молоді» м. Львова, з відомостями про виступ М. співака на засіданні Спілки української молоді про необхідність переселення євреїв на єдину територію, але не в Палестину, а до Єврейської автономної області [5, с. 434]. Як згадував М. Співак, він був найбільш «придатною» фігурою на роль виконавця «злочинних задумів» свого родича І. Співака і ЄАК. На допитах його намагалися схилити до визнання цього факту та підписати протокол, але він уперто відмовлявся це робити [10, с. 139]. Очевидно саме за це М. Співака, як «злісного ворога радянської влади», засудили до 25 років таборів. Після слідства, що тривало більше 5 місяців, члени групи були засуджені особливою нарадою до тривалих термінів ув'язнення (8–25 років). Лише після смерті Сталіна та початком десталінізації майже усі члени групи були звільнені восени 1954 р. [2, с. 137]. Лише М. Співак, який отримав найбільший термін покарання, був звільнений у 1956 р. Слід зазначити, що із заарештованих лише 9 осіб мали відношення до «Ейнікайту» [3, с. 240]. Інші троє були засуджені за принципом «МДБ ніколи не помиляється».

Як свідчать спогади Є. Вольфа, у справі «Ейнікайт» притягнуто до відповідальності 12 осіб: одинадцять жмеринчан та один вінничанин (І. Мішпотман). М. Співака, М. Гельфонда, А. Ходорковського, В. Керцмана, А. Сухера, Т. Хорол, Д. Гервіса, І. Мішпотмана, Є. Вольфа звинуватили у безпосередній участі у підпільній організації «Ейнікайт», а М. Блуменфельда та С. Кеніса за приховування інформації про злочинну організацію від відповідних органів.

На нашу думку, йдеться про організований характер діяльності організації в межах сіоністського руху в СРСР та варто цілком погодитися з твердженням Є. Вольфа про те, що це був «стихийний сіонізм», як прояв бажання зберегти свою національну самобутність, культуру, релігію, спосіб життя при шаленій асиміляції та посиленні побутового, а потім і державного антисемітизму. Така реакція молоді на процеси, які відбувалися у радянському суспільстві була характерною для усього багатонаціонального суспільства СРСР. Учні-старшокласники, студенти, вірили, що причина усіх негараздів в країні – відхід від справжнього «марксистсько-ленінського вчення».

Так, у лютому 1941 р. Джалал-Абадський обласний суд Киргизької РСР покарав ув'язненням терміном від 8 – до 10 років учнів 10 класу школи № 1 м. Джалал-Абад, що утворили «контрреволюційний гурток» «Справжніх комуністів» і ставили собі за мету «боротьбу з партією та радянським урядом» [11, с. 528–535]. У вересні 1946 р. викрито «Военно-трудоий союз», створений в школі № 4 м. Вінниці за ініціативи учня 10 класу Юрія Ситого [12, арк. 102], а середній школі № 1 м. Шепетівки Кам'янець-Подільської області учнями 8-Б класу організована нелегальна юнацька організація «Гвардія юних», до складу якої входило 14 учнів [13, арк. 24].

Новітні дослідження розкривають інформацію про існування учнівських та студентських підпільних молодіжних організацій у Москві, Ленінграді, Тбілісі, Казані, Мінську та інших містах колишнього СРСР. Про характер діяльності свідчать їх назви: «Справжні комуністи», «Воєнно-трудова організація», «Гвардія юних», «Комуністична партія молоді», «Союз боротьби за справу революції», «Юні комуністи», «Армія революції». Юні романтики сподівалися змінити в умовах радянської влади і комуністичного ладу основні принципи функціонування держави. Проте, якщо для більшості молодіжних організацій основним питанням було повернення до справжнього марксистсько-ленінського вчення, то для єврейських молодіжних організацій стояло питання створення або власної держави, або свого національного утворення в межах СРСР. У цьому плані діяльність молодіжних сіоністських організацій була подібна до діяльності молодіжних націоналістичних рухів у повоєнний період в Україні та Прибалтиці. Різниця полягала лише у тому, що одні вели свою боротьбу за відновлення своєї державності, а інші за її втілення.

Після звільнення з таборів за «антирадянську діяльність» припинили більшість членів групи. Проте активно продовжував діяти М. Гельфонд, який у 1963 р. в м. Москві організував видавництво сіоністської літератури, створив підпільну мережу із розповсюдженням «самвидаву», посібників з вивчення іврит та єврейської історії. Саме М. Гельфонд репатріювався до Ізраїлю у 1971 р у числі перших радянських євреїв. У 1973 р. виїхав до Ізраїлю Є. Вольф. Проте переважна більшість членів організації змогли реалізувати свою мрію про повернення на свою історичну Батьківщину тільки на початку 1990-х рр. із розпадом СРСР. У 1990 р. виїхали до Ізраїлю О. Сухер та А. Ходорковський, у 1991 р. – Д. Гервіс, у 1993 р. – Т. Хорол. За його віддану діяльність справі інший активний діяч руху за повернення на свою історичну Батьківщину, відомий радянський правозахисник А. Якобсон назвав останнього «героєм сіонізму» [14, с. 238].

Таким чином, єврейська молодіжна організація «Ейнікайт» перебувала на позиціях сіонізму, як єдиного можливого способу, на думку членів організації, зберегти свою культуру, історію, релігію та інші особливості свого національного життя та як реакцію на ті державні та суспільні процеси, які відбувалися у перші повоєнні роки.

Список використаних джерел

1. Даниленко В. Коли і як виникла ідея єврейської автономії у Криму? / В. Даниленко // Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / НАН України. Інститут історії України. Відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 295–298.
2. Шитюк М. Діяльність Єврейського антифашистського комітету (1942–1948 рр.) / М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – Випуск 3.35: Історичні науки. – Миколаїв: МНУ, 2013. – С.134–141.
3. Краткая еврейская энциклопедия в 8 томах / Гл. редакторы: Ицхак Орен (Надель), д-р Нафтали Прат. – Иерусалим: Общество по исследованию еврейских общин, 1996. – Т. 8. Сирия – Фашизм. 1343 с.
4. Мемуары активиста алии Меира Гельфонда и воспоминания о нем / Сост. Я. Мельник. – Иерусалим, Лира, 2008. – 182 с.
5. Вольф С. Невольные встречи. Книга вторая / С. Вольф // Альманах «Еврейская старина». – № 2 (77). – 2013. – С. 369–453.
6. Прейгерзон Ц. И. Дневник воспоминаний бывшего лагерника (1949–1955) / Ц. И. Прейгерзон. – М.: Возращение, 2005. – 304 с.
7. Мершон Б. После гетто. Послесловие Игоря Деслера / Б. Мершон // Заметки по еврейской истории. Интернет-журнал еврейской истории, традиции, культуры. – № 48. – 2004. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://berkovich-zametki.com/Nomer48/Zheitek48.htm>.
8. Костырченко Г. Сталин против «космополитов». Власть и еврейская интеллигенция в СССР / Г. Костырченко. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2010. – 415 с.
9. Костырченко Г. Тайная политика Сталина: власть и антисемитизм / Г. Костырченко. – М.: Международные отношения, 2003. – 784 с.
10. Кандель Ф. Книга времен и событий. История евреев Советского Союза (1945–1970) / Ф. Кандель. – М.: Мосты культуры, 2007. – Т.6. – 520 с.
11. Печуро С., Булгакова В. Дело джалал-абадских школьников. К истории молодежных антисталинских организаций / С. Печуро, В. Булгакова // Звенья. Исторический альманах. Вып. 1. М.: Прогресс – Феникс – Atheneum, 1991. – С.528–535.
12. Державний архів Вінницької області, ф. П-136, оп.13, спр.99, арк.1–202.
13. Державний архів Хмельницької області, ф. 487, оп.4, спр.1214, арк.1–44.
14. Якобсон А. А. Почва и судьба / А. А. Якобсон. – Москва-Вильнюс: Весть, 1992. – 352 с.

Валерий Кононенко

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖМЕРИНСКОЙ СИОНИСТСКОЙ МОЛОДЕЖНОЙ ОРГАНИЗАЦИИ «ЭЙНИКАЙТ» В 1944–1948 ГГ.

На примере Жмеринской молодежной организации «Эйникайт» в статье исследуется сионистское молодежное движение на Подолье в первые послевоенные годы. Автор анализирует причины распространения еврейского национализма и сионизма среди учащихся и студенческой молодежи в Украине в первые годы освобождения от фашистской оккупации. Через организацию «Эйникайт» в статье проанализированы особенности деятельности еврейских молодежных

организаций в контексте существующих молодежных националистических и антисталинских движений в СССР и Украине в первые послевоенные годы.

Ключевые слова: евреи, Украина, Подолье, молодежное националистическое движение, сионизм.

Valeriy Kononenko

ACTIVITY OF THE ZIONIST YOUTH ORGANIZATION «EYNIKAYT» IN ZHMERYNKA IN 1944–1948

The article deals with the activity of the organization the «Eynikayt» in the early postwar period (1944–1948) through the Jewish Zionist youth organization of Zhmerynka. The author analyzes the reasons and grounds spread by Jewish nationalism and Zionism among pupils and students in the USSR and Ukraine in the early years of liberation from Nazi occupation. The example of the activity of the «Eynikayt» in the article analyzed the peculiarities of the Jewish youth organizations in the context of anti-Stalinist and nationalist youth movements in the Soviet Union and Ukraine in the early postwar period.

Key words: jews, Ukraine, Podillya, youth nationalist movement, zionism.

УДК 94(477):(349+355.01):005

Вадим Росицький

ВІДПОЧИНОК ТА ДОЗВІЛЛЯ ЯК КОМПОНЕНТ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ

У статті зроблено аналіз відпочинку та дозвілля червоноармійців на початковому етапі війн. З метою оцінки настроїв тогочасних бійців Червоної армії у важких умовах оборонних боїв 1941–1942 рр., розкрито форми психологічного та фізичного розвантаження.

Ключові слова: військовослужбовець, пільги, розпорядок, відпочинок, дозвілля.

У будь-якій війні боєздатність офіцерів та солдатів залежить від складної сукупності чинників. Поряд з такими, що лежать на поверхні, як озброєння, фізична, моральна та навчальна підготовка, чисельність особового складу та дотримання дисципліни, субординація, існує цілий ряд факторів, на які тільки нещодавно стали звертати свою увагу науковці. Проблема впливу погодних умов в роки Другої світової досить часто підіймається в спогадах німецького генералітету, а роботи, присвячені впливу кліматичного чинника поки ще не численні. Причому це відбувається не тому, що ця тема була не цікава, а з причини горезвісної її «не традиційності». Те ж саме відноситься і до теми фронтового побуту. Здоров'я, моральний стан і боєздатність особового складу армії багато в чому залежить від логістики, роботи інтендантів, навчань, розпорядку дня, харчування та грошового забезпечення. Саме цьому дана проблематика є досить актуальною.

Позаяк життя в армії починається з підйому, з нього й розпочнемо розгляд фронтового побуту. Проте на війні не буває точного розкладу, це все обумовлено несподіваними атаками ворога, передислокацією військових частин – усі ці чинники значною мірою впливають на розпорядок, чи рядового, чи офіцера. Для прикладу наводиться зразок стандартного розпорядку дня ідентичного для більшості частин Червоної армії: підйом – 06:00; ранкове тренування – 06:10 – 06:30; ранковий туалет – 06:30 – 06:50; ранковий огляд – 06:50 – 07:00; сніданок – 07:00 – 08:00; заняття – 08:00 – 15:00; обід та відпочинок – 15:00 – 16:30; заняття – 16:30 – 19:30; чистка зброї та техніки – 19:30 – 20:30; вечеря – 20:30 – 21:00; партійно-масова робота, політична інформація і вільний час – 21:00 – 22:30; вечірня перевірка – 22:30 – 22:45; відбій – 23:00. Разом з тим, для штабних працівників був інший розпорядок дня: підйом – 07:00; фізична зарядка – 07:10 – 07:40; ранковий туалет – 07:40 – 08:10; політінформація – 08:10 – 08:40 (через день по непарних числах); сніданок – 09:00 – 09:30; робота в штабі – 09:30 – 15:00; обід і відпочинок – 15:00 – 16:00; штабні заняття (через день по непарних числах); робота в штабі – 18:40 – 21:00; вечеря – 21:00 – 21:30; робота в штабі та заходи за планом нормативно-політичної роботи – 21:30 відбій – 24:00 [5, с. 55].

Порівнюючи розпорядок для офіцерського, рядового та старшино-сержантського складу, хочеться відзначити, деякі відмінності в часових рамках щодо підйому та відбою. Розклад було побудовано таким чином, що б і командири і їх підлеглі мали можливість чітко і вчасно дотримуватися обов'язки і виконувати свої завдання.

Звичайно, в дні активних бойових дій точно встановлений розпорядок дня часто порушувався, не оминуло це явище і необхідний для життєдіяльності будь-якої людини прийом їжі. В складних умовах боїв, а особливо оборонних, часто командири підрозділів не мали можливості приділяти

належної уваги харчуванню. Чергові не призначалися, не дотримувалися і елементарні санітарні умови. Норми продуктів для бійців часто не вистарчало, чи через їх неможливість доставити в повному обсязі чи через просту нестачу. Через вказані причини бійцям видавалося замість встановлених за нормами 900 г хліба, 850 г, а бувало й менше [8, с. 455].

Звісно, що окрім буднів у військах були й свята. Для прикладу розглянемо наказ № 023, виданий у військово-пересильному пункту № 50 діючої військової частини № 1080, а саме він стосувався 23 лютого 1942 р. – річниці Червоної армії та флоту. У наказі йшлося про оголошення командир з'єднання подяки бійцям за службу [6, арк. 16]. До речі, подяка була одним з видів заохочення для бійців та молодших командирів.

Якщо розпорядок дня, харчування та гігієна були тими внутрішніми чинниками життєдіяльності бійців частин, то отримання грошового забезпечення ставало вже, поряд з листуванням, основною можливістю допомоги своїй родині та близьким. Надсилання коштів додому – рідним, участь в обов'язкових позиках Держбанку, закупівля харчів у населення могли бути здійснені тільки в умовах регулярного грошового забезпечення.

Основними видами державного соціального забезпечення військовослужбовців та членів їх сімей в роки німецько-радянської війни були: пенсії, допомоги у вигляді періодичних або разових грошових виплат; звільнення певних категорій громадян від оподаткування; пільги обов'язкових поставок, житлові пільги, сфери народної освіти, галузі охорони здоров'я соціального та взаємного страхування, забезпечення багатодітних матерів державними виплатами, пільги з перевезень, поштові пільги, матеріально-побутового обслуговування, цивільного права, збереження стажу та інші пільги для осіб та їх сімей, що повернулися чи не повернулися з військової служби; матеріально-побутове та культурне обслуговування інвалідів війни та сімей померлих військовослужбовців [3, с. 19].

До соціальної сфери, окрім перерахованих позицій необхідно віднести питання, пов'язані з тиловим забезпеченням, це такі, як: продовольче і речове забезпечення, надання житлових приміщень, а також медичне та торгове-побутове обслуговування, тобто ті аспекти, які безпосередньо пов'язані з задоволенням особистих потреб військовослужбовців та членів їх сімей.

Незалежно від джерела грошових коштів державне соціальне забезпечення здійснювалося в різних видах: А) грошові виплати (пенсії, допомоги, компенсації, матеріальна допомога і т.д.); Б) натуральна допомога (одяг, взуття, продукти харчування, донорська кров, технічні пристосування для інвалідів – милиці, протези і т.д.); В) послуги та пільги (розміщення у будинках-інтернатах для інвалідів, у дитячих будинках, соціальне обслуговування вдома і т.д.) [3, с. 26].

Одними з основних виплат коштів у період німецько-радянської війни були пенсії і допомоги. До 1942 р. почастішали випадки надходження скарг від бійців і молодшого командного складу з приводу неправильної та несвоєчасної виплати грошового утримання. При наданні у фінансову частину відомостей для нарахування окладів, командири підрозділів не проставляли рік служби бійців. Тим самим утруднювалася тарифікація посад, і в деяких випадках молодші командири отримували замість належних 100 крб. всього лише 15 крб. 50 коп. Тут вже не обходилося без недбалості, а часом і неналежного виконання службових обов'язків окремих осіб [7, с.28–30].

Перше, що необхідно зрозуміти, кажучи про дозвілля та відпочинок бійців та командирів Червоної армії – це те, що будь-яка армія є регламентованим соціальним інститутом, у якому формалізовані норми і стандарти, які стосуються як виконання обов'язку служби, так і всіх аспектів життя. Тому помилкою буде вважати, ніби відпочинок солдата – це час повної свободи, наданий собі. Основна маса питань дозвілля червоноармійців перебувала у віданні Головного політичного управління (далі – ГоловПУР) Червоної армії, у складі якого, згідно затвердженої ще 1 листопада 1938 р. інструкції, в оргструктурі існував відділ культури і пропаганди. Тому в спогадах фронтовиків, які воювали в різних званнях і в різних родах військ, можна зустріти діаметрально протилежні оцінки політпрацівників, їх значимості і ролі. Наприклад у спогадах командира танкової роти, старшого лейтенанта Іона Лазаревича Дегена, про причини негативного ставлення до політпрацівників, йдеться досить різко та відверто. Міститься така характерна деталь, як надмірна активність замполітів під час затишшя, що заважало танкістам якісно відпочити: «... якщо чесно, у нас і не було багато вільного часу. Під час затишшя ми займалися своєю технікою, тренуваннями, вивчали райони бойових дій і так далі. Та ще на нашу голову звалювалися всілякі замполіти, що проводили незліченні, нікому не потрібні партійні та комсомольські збори... Відпочивати нам особливо не доводилося» [4, с. 14].

В іншому місці своїх спогадів цей же учасник війни, знову звертається до теми взаємовідносин з політробітниками, категорично стверджуючи, що в танкових частинах вони взагалі не були потрібні, тобто фактично були перешкодою. До того ж він наводить низку вкрай негативних характеристик конкретних політпрацівників, з якими йому доводилося спілкуватися [4, с. 17].

Однак така думка, хоча і має своїх прихильників в середовищі ветеранів війни, не є єдиною. Інші учасники війни висловлюються по-різному. Наприклад, ветеран протитанкової артилерії Микола Дмитрович Марков висловлюється про роль політпрацівників в організації вільного часу бійців Червоної армії наступним чином: «Я віддаю належне цим людям. Це були інженери людських душ. На війні людині важко, їй треба поговорити. Це були хлопці культурні, ввічливі. Вони виконували свою функцію по вихованню людської душі... Це залежить від людини, але в принципі, це нормальні хлопці. Вони виховували правильне ставлення до людини» [4, с. 65].

Можна навести й інші приклади щодо нейтрального бачення ролі політпрацівників в організації вільного часу. Учасник війни, який висловив, сприймав їх, як певну неминучість, оцінюючи їх дії коротко: «Робота у людей була така» [4, с.66]. Безумовно, за декількома думками проблематично скласти повну картину того, як сприймали бійці діючої армії спільні зусилля політпрацівників з виховання особового складу у вільний час. Однак, зрозуміло одне, а саме те, що певна частина вільного від бойових дій (чи підготовки до них) часу обов'язково займалася під морально-виховні бесіди, в тому числі ідейно-політичного характеру. Таким чином, радянський солдат на війні, фронті не був повновладним господарем свого дозвілля, не тільки фізично, а й духовно.

Як свідчить значна кількість спогадів та інтерв'ю, спогади про дім та сім'ю, про довоєнне життя, становили істотну частину бесід під час відпочинку і періоду затишшя на фронті. Вони ж з успіхом виконували роль релаксаційного відновлення, так само як і наповнювали змістом саме буття солдата на війні, оскільки робили бої, стрілянину у супротивника і навіть саму смерть не безглуздою м'ясорубкою, а тільки засобом захисту нормального не військового життя. «Кривавий бій», за висловом В. Твардовського дійсно йшов, «заради життя на землі». Чи варто детально вести мову про те, як важливо було мільйонам солдатів відчувати зв'язок зі своїм рідними, свою значущість та потребу залишених за сотні чи тисячі кілометрів рідних та близьких. Практично єдиним засобом такого зв'язку була фронтова пошта. Листи писалися з фронту і на фронт, з першого і – до останнього дня війни. «Трикутничок» фронтового листа став своєрідним символом німецько-радянської війни. Відсутність листів з дому негативно впливало на червоноармійців знижувало їх загальний моральний стан, тому з перших днів війни питання своєчасної доставки листів в діючу армію став предметом уваги на вищому державному рівні [2, с. 15].

Переважає більшість солдатів та офіцерів Червоної армії сприймала труднощі фронтового побуту як цілком природні в обставинах, що склалися і воліла виходити з них самостійно. З цього можна зробити висновок про те, що поряд із централізованими заходами з організації вільного часу та відпочинку особового складу Червоної армії в роки німецько-радянської війни не менш значиму, а часом і важливішу роль відігравали самостійні, в порядку особистої ініціативи, дії військовослужбовців зі створення для себе і своїх товаришів сфери дозвілля, розваг і відпочинку. Можна сказати, що в цьому відношенні Червона армія була цілком автономним організмом, у якому існувало, стійко підтримувалися і традиції з організації відпочинку, незважаючи на перманентно екстремальні обставини і високу ступінь плинності особового складу в бойових частинах в результаті втрат у період інтенсивних боїв. При цьому, як свідчать мемуари, перевага віддавалася колективним формам відпочинку та дозвілля, у яких рівноправними учасниками, а не пасивними глядачами, виступали більшість військовослужбовців частини або окремого підрозділу: це стосується анекдотів, пісень і танців, спільних спогадів про дім і обговорення новин. Цей феномен колективності, як значущого чинника солдатського відпочинку в період оборонних боїв на теренах України в 1941–1942 рр., безперечно, заслуговує на те, щоб йому було приділено увагу. У ньому відображено специфіку людських взаємин не тільки в Червоній армії у червні 1941 – липні 1942 рр., а й радянського суспільства довоєнного і воєнного періоду [1, с. 35].

Життя і вільний час за будь-яких обставин не зводяться до одних тільки розважальних заходів. У кожній людині завжди присутні бажання побути на самоті, відволіктися від будь-яких зовнішніх турбот і тривоги, поринути у світ своїх найпотаємніших бажань і переживань. Про організацію поштового зв'язку говорилося вище. Тут розглянемо тільки те, як у житті реалізовувалася потреба солдатів у спілкуванні. Листи з фронту і на фронт йшли упродовж всієї війни. Читали і писали завжди, коли могла бути така можливість. При аналізі листування воєнних років, а особливо періоду червня 1941 – липня 1942 рр., що зберігаються в архівах, музеях та приватних колекціях, незмінно виникає дивне відчуття: солдати і офіцери – автори листів не мов забували про те, де і при яких обставинах вони знаходяться [1, с. 43]. Відпочинок і дозвілля бійців та командирів Червоної армії в період червня 1941 – липня 1942 рр., як і все повсякденне життя в цей період, існувало і розвивалося за рахунок організованих і самодіяльних форм; колективних та індивідуальних. До числа провідних чинників, що обумовлювали різноманіття форм військового відпочинку і дозвілля, були в той чи інший період війни, обстановка на фронтах взагалі і на певній ділянці – зокрема, характер військових дій: оборона, наступ чи взагалі відступ; особисті людські якості солдатів, командирів і політпрацівників, що визначали якість їх взаємин, у тому числі – під час дозвілля.

Зрештою, на прикладі військового відпочинку і дозвілля можна ще раз переконатися в невичерпності, багатогранності й неоднозначності такого глобального феномену, як німецько-радянська війна, а особливо її болісний упродовж 22 червня 1941 – 22 липня 1942 рр. А отже, й у необхідності подальшого розвитку історичних досліджень в даній площині.

Отже, будучи одним з чинників боездатності особового складу, фронтовий побут створював такі умови, коли присутність найнеобхідніших явищ у житті бійців ставало життєво необхідним. Бійці та командири жили за суворим розпорядком дня, у складних побутових умовах, коли найнеобхідніші для забезпечення життєдіяльності речі, такі, як, харчування, миття в лазні і санітарна обробка, грошове забезпечення і вільний від служби та боїв час ставали практично єдиним доступним задоволенням. А так як і вони часто були відсутні, то їх наявність перетворювалося на самодостатній комплекс «життєвих радощів».

Список використаних джерел

1. Козлова Н. Н. Советские люди. Сцены из истории / Н. Н. Козлова. – М., 2005. – 300 с.
2. Комков Г. Д. На идеологическом фронте Великой Отечественной войны / Г. Д. Комков. – М., 1993. – 304 с.
3. Кравцов Б. П. Советское военное законодательство в период Великой Отечественной войны / Б. П. Кравцов. – М.: ВПА им.Ленина, 1960. – 284 с.
4. Новиков В. И. На кануне испытаний / В. И. Новиков. – М., – 1988. – 285 с.
5. Олабарри И. «Новая» новая история: структура большой длительности / И. Олабарри // Ойкумена. Альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций. – Вып. 2. – Харьков, 2004. – С. 189–193.
6. Галузевий державний архів Міністерства оборони України, ф. 6026, оп. 48630, спр.1.
7. Пушкарева Н. Л. История повседневности и частной жизни глазами историка / Н. Л. Пушкарева // Социальная история. – М., 2003.
8. Рике Г.-Й. Продовольственная проблема и сельское хозяйство во время войны / Г.-Й.Рике // Итоги Второй мировой войны. Выводы побежденных. – М., 1998. – С.455–457.

Вадим Росицкий

ОТДЫХ И ДОСУГ КАК КОМПОНЕНТ ПОВСЕДНЕВНОЙ ЖИЗНИ КРАСНОАРМЕЙЦЕВ

В статье сделан анализ отдыха и досуга красноармейцев на начальном этапе войны. С целью оценки настроений тогдашних бойцов Красной армии в тяжелых условиях оборонительных боев 1941–1942 гг., раскрыты формы психологической и физической разгрузки.

Ключевые слова: военнослужащий, льготы, распорядок, отдых, досуг.

Vadym Rosytsky

RECREATION AND LEISURE AS A COMPONENT RED EVERYDAY LIFE

The article is an analysis of recreation and leisure Red Army initially wars. To assess the attitudes of the then Red Army soldiers in difficult circumstances defensive battles 1941–1942. Disclosed forms of psychological and physical relief.

Key words: soldier, benefits, schedule, Recreation, Leisure.

УДК 94 (477. 282.247.32) «1943»

Леонід Чирка

БИТВА ЗА ДНІПРО: ТРИУМФ ЧИ ТРАГЕДІЯ? (АНАЛІЗ РАДЯНСЬКИХ ТА НІМЕЦЬКИХ МЕМУАРІВ І ДОКУМЕНТІВ)

У статті зроблено спробу розкрити особливості боїв за Дніпро восени 1943 р. Головний акцент зроблено на співставленні мемуарів радянських і німецьких генералів. Проаналізувавши мемуари Г. Жукова, К. Москаленка, К. Рокосовського, Ф. Меллентіна, Е. Манштейна, Е. Рауса, автор прийшов висновку, що характерною особливістю спогадів є їх суб'єктивність, оскільки, зосередивши увагу на перемогах, генерали залишають поза увагою свої прорахунки.

Ключові слова: мемуари, Дніпро, радянські війська, командування, ворог.

Вивчення історичного минулого – досить складна справа, котра потребує клопіткої роботи по опрацюванню великої кількості доступних джерел. Понад 70 років відділяє нас від того часу, як закінчилася Друга світова війна. Незважаючи на значну кількість публікацій і монографій, науковий інтерес до теми війни не згасає.

Для дослідників подій війни особливе значення мають мемуари полководців, оскільки вони є спогадами безпосередніх учасників тих подій. Адже лише вищий командний склад володів у повній мірі інформацією про склад і розташування військ, озброєння і забезпечення армії. Незважаючи на таку обізнаність мемуаристів, їх спогади, на жаль, не завжди точні й об'єктивні. Інколи ці спогади нагадують сповідь, намагання виправдатися перед наступними поколіннями за свої прорахунки. Водночас слід розуміти, що внаслідок цензури автори часто свідомо замовчували або завуальювали незручні факти, внаслідок чого спотворювали історичні події.

Досліджуючи бої за Дніпро, мемуари неодноразово ставали об'єктом наукових досліджень. На особливу увагу заслуговують мемуари генералів ворожої армії, оскільки компаративний аналіз спогадів полководців ворогуючих сторін, дає змогу більш об'єктивно оцінити події історичного минулого. Хоча їх теж потрібно читати критично, адже варто пам'ятати, що це спогади переможених генералів, котрі намагалися не лише виправдати свою неспроможність перемогти у війні, а і «вибілити» німецькі війська. До головних причин своєї поразки вони відносять, як чисельну перевагу Червоної армії, так і несприятливі погодні умови. Водночас, головну увагу сконцентровано на найбільш успішних бойових операціях, оминаючи увагою свої прорахунки. Незважаючи на низку недоліків, мемуари залишаються важливим джерелом історичного минулого.

Метою статті є співставлення поглядів безпосередніх учасників на аналогічні події. Адже цілком закономірно, що кожна людина, будучи одночасно об'єктом і суб'єктом історичних процесів, споглядає ці процеси під різним кутом зору. Особливо чітко це простежується у спогадах полководців ворогуючих сторін. Їх мемуари – це певною мірою продовження боротьби, але не на «полі бою» а в площині белетристики.

Влітку 1943 р., після нищівної поразки німецьких військ на Курській дузі, радянські війська продовжили широкомасштабний наступ на всій території України. Ставка ставила вимогу – прорватися до Дніпра і, скориставшись розгубленістю ворога, захопити плацдарми на правому березі. Водночас, для Гітлера та його «сателітів», Дніпро залишався останньою надією змінити становище на свою користь. Отримавши поразку під Курськом, Гітлер вимагав від військових за будь-яку ціну утримати Дніпро. Виступаючи на зборах нацистської партії у Берліні, він самовпевнено заявляв: «Швидше Дніпро потече назад, ніж руські перетнуть його – цю могутню водну перешкоду в 700–800 м завширшки, правий берег якої являє собою ланцюг безперервних дотів – природну неприступну фортецю». У цих словах Гітлера є доля істини, адже правий берег Дніпра високий і крутий, порізаний балками і ярами. Радянське командування розуміло, що лише стрімкий наступ Червоної армії до Дніпра, унеможливить повне руйнування та пограбування Лівобережної України. Незважаючи на втому «від безперервних боїв, ... перебої в матеріально-технічному забезпеченні, ... всі ми від солдата до маршала, горіли бажанням швидше викинути ворога з нашої землі» [1, с. 601].

Зважаючи на це, 12 серпня 1943 р. ставкою вищого головного командування видано директиву № Ю165 «Про завдання по розвитку Білгородсько-Харківської і Донбаської операції», в котрій перед військами Воронежського і Степового фронтів ставилися стратегічні завдання. Так, перед Воронежським фронтом поставлено завдання: «Після розгрому харківського угруповання ворога і звільнення м. Харків, продовжити наступ в напрямку Полтава, Кременчук... В подальшому розвинути наступ до р. Дніпро і захопити переправи через р. Дніпро рухомими частинами» [2, с. 190]. Схоже завдання було поставлено і перед Степовим фронтом.

Відразу після звільнення Харкова Г. Жуков прибув до ставки, де 25 серпня окреслив ситуацію на фронті і вказав на необхідності виділення Воронежському і Степовому фронтам додатково військ, озброєння і боєприпасів. Вислухавши пояснення Г. Жукова, Й. Сталін скоротив потреби на 30–40 %, зазначивши, що решту фронти отримають, коли підйдуть до Дніпра. Все це відбувалося у той час, коли на фронті для ворога створилася загрозна ситуація. Адже наприкінці серпня 1943 р. Південно-Західний фронт під командуванням Р. Малиновського і Південний фронт під командуванням Ф. Толбухіна прорвали оборону німецьких військ на Сіверському Дінці й Мінусі, а 29-й німецький корпус був оточений і не мав можливості вийти з кільця. Зважаючи на це, 27 серпня до Вінниці терміново прибуває Гітлер. Під час наради Е. Манштейн зажадав від фюрера додаткового виділення 12 дивізій і заміни ослаблених частин іншими; в іншому випадку він вважав, що змушений буде залишити Донбас. Але дуже швидко Е. Манштейн переконався, що допомоги чекати марно – резерви гітлерівців були виснажені попередніми боями. «Із становища, що склалося, я зробив висновок, що ми не можемо втримати Донбас наявними силами, і що ще більша небезпека для всього південного флангу Східного фронту утворилася на північному фланзі групи. Восьма і четверта танкові армії не в змозі тривалий час стримувати наступ противника у напрямку до Дніпра» [3].

На загрозливий стан ворожих військ вказує і радянська мемуаристика. Так, К. Москаленко зазначав, що фашистське командування, переконавшись в остаточному краху своєї наступальної стратегії, братиме курс на затягування війни. «Тепер війна велася за планами радянського командування, і гітлерівцям, хоча вони й володіли ще достатніми силами, доводилося вже думати про те, як би врятуватися від розгрому, що насувався» [4, с. 115]. За твердженням Г. Жукова, у радянських військ була можливість «відсікання і оточення значних угруповань противника, чим би полегшувалось даліше ведення війни. Зокрема, ... південне угруповання противника на Донбасі ... можна було відсікти потужним ударом із району Харків – Ізюм в напрямку на Дніпропетровськ і Запоріжжя» [1, с. 598]. Але Й. Сталін, за твердженням Г. Жукова, дотримувався стратегії «виштовхування», а по цілій низці обставин взагалі не зовсім впевненим в доцільності застосування операцій на оточення ворога [1]. Замість того, щоб оточити ворога та завадити йому у відступі на правий берег і знищенні мостів, командування продовжувала наполягала на нанесенні фронтальних ударів ворогу. Враховуючи складну ситуацію на фронті, 3 вересня фельдмаршал Е. Манштейн вилетів до ставки фюрера у Східній Пруссії. Метою візиту було інформування Гітлера про катастрофічний стан групи армій «Південь». Зустріч мала бурхливий характер, але ніякого результату не принесла. На цю обставину вказував, як Е. Манштейн, так і інші німецькі генерали – Ф. Міллентін і В. Герліц. Наступна зустріч фельдмаршала з Гітлером відбулася 8 вересня у Запоріжжі, де командувачу групи армій «Південь» вдалося переконати фюрера у дійсно загрозовому стані німецьких військ. Зважаючи на такий стан, Гітлер 15 вересня 1943 р. дав дозвіл відвести війська за Дніпро, хоча і продовжував сподіватися, що цього вдасться уникнути завдяки підтягуванню нових дивізіонів штурмових гармат (САУ). Гітлер вважав, що «використання технічних засобів буде достатньо для стабілізації ситуації, котру можна було досягти лише шляхом введення в бій великої кількості нових дивізіїв» [3].

Для здійснення переходу в розпорядженні німецьких військ було п'ять переправ – в районі Дніпропетровська, Кременчука, Черкас, Канева і Києва, «було дуже сумнівно, що ... вдасться зупинити росіян на Дніпрі. Тому виконати своє завдання ми могли в тому випадку, коли б вдалося уповільнити просування російських військ» [5]. Але, як це не дивно звучить, ворогу нічого уповільнювати не довелося, адже радянське командування саме сприяло успіху ворожих військ. Саме на це вказував німецький генерал Е. Раус: «Однак усі наші зусилля пішли б прахом, якби росіяни правильно використали свої значні повітряні сили. Тому, як не смішно, по великому рахунку успіх нашої переправи забезпечила Червона Армія. На наш подив, радянські літаки не показувались до того часу, доки 90 відсотків наших військ, зброї і техніки не закінчили переправу» [6, с. 22]. На невдалі дії радянської авіації вказував і Ф. Міллентін: «На щастя, авіація росіян не володіла достатньою гнучкістю і гарною наземною організацією, котра необхідна для швидкого використання нових аеродромів... Тому великим групам наших військ, які швидко рухалися в перервах між нальотами авіації, часто вдавалося вислизнути, хоча вони і створювали собою прекрасну ціль для ударів з повітря» [5]. Такі обставини пояснюються зношеністю авіапарку (наприклад, наприкінці вересня у складі повітряних армій Центрального, Воронежського, Степового і Південно-Західного фронтів було всього 230 денних бомбардувальників і 256 штурмовиків) і, як це не банально звучить, брак пального. Зрозуміло, що така кількість літаків не могла в повній мірі забезпечити наступ радянських військ. «... Найсерйознішим чином на хід подій, – за твердженням К. Москаленка, – вплинула нестача пального, особливо для авіації. Можливо, що в цьому й полягала одна з причин недостатньої активності 2-ї повітряної армії. Ворожа авіація посилено заважала форсуванню ріки і зосередженню наших військ...» [4, с. 154].

Відступаючи, ворог використав тактику «випаленої землі» – величезна територія Подніпров'я перетворювалася в пустелю. Напередодні відступу з'явилася директива, у якій чітко зазначалося, що «необхідно добитись того, щоб при відході з районів України не залишилося жодної людини, жодної голови худоби, жодного центнера зерна, жодної рейки, щоб не збереглися ні один будинок, ні одна шахта, яка б не була вивезена на довгі роки з ладу, щоб не залишалось жодного колодязя, який би не був отруєний. Противник має знайти справді тотально спалену і зруйновану країну...» [7, с. 281] Відступаючи на захід, гітлерівці прикривалися величезними пожежами, знищуючи врожай і перешкоджаючи просуванню радянських військ. Згодом німецькі генерали знайдуть виправдання своєму злочину – таким чином було врятовано «долю цілої групи армій». Але і тут, цинізму та лицемірству німецьких генералів не було меж. Навіть через роки, в їх свідомості не відбулося щирого каяття, переосмислення своїх вчинків і усвідомлення злочину, який вони вчинили перед людством. Чітко простежується лише одне – бажання не лише виправдатися перед суспільством, а зобразити себе жертвою обставин. «Сама думка про знищення усіх продовольчих запасів і створення «зони пустелі» – писав Ф. Меллентін, – ... не викликала у нас захоплення. Але, ... коли б ми не застосували таких заходів, тисячі солдатів не змогли б досягнути Дніпра. В мене немає ніякого сумніву, ... що зло, яке ми вчинили цивільному населенню на Україні, ... не можна порівнювати із трагічною долею сотень тисяч убитих і покалічених мирних жителів під час повітряних нальотів ... на німецькі міста» [5]. Задля збереження вермахту, мирне населення було принесене німецьким командуванням в жертву Тівазу (бог війни у стародавніх германців – примітка автора).

Е. Манштейн наче хизується, що, відступаючи, вони перетворили перед Дніпром ділянку в 30–40 км в пустелю, знищили або вивезли до тилу все, що могли б використати радянські війська для розгортання наступу, включаючи місця можливого розквартирування. І зовсім цинічно звучать пояснення німецького полководця, що в німецькій армії, на противагу іншим, грабунок не припускався. Начебто був встановлений суворий контроль, щоб унеможливити вивезення будь-якого незаконного вантажу. А вивезене ними із заводів, складів, і т. д. Майно чи запаси, на думку Е. Манштейна, складало собою державну а не приватну власність. Таким чином, територією України знову прокотився смерч «випаленої землі». Вперше він прокотився у 1941 р., коли відступаючи частини Червоної армії підривали мости і переправи, нищили народне господарство, палили поля. Вдруге це зробили відступаючи гітлерівські війська. Як це не цинічно звучить, але гітлерівці лише продублювали наказ ставки № 0428 від 17 листопада 11.1941 р. «Про заходи щодо позбавлення ворога можливості використовувати населені пункти для оборони». Однією з вимог наказу було руйнування і випалювання дотла всіх населених пунктів в тилу ворога на 40–60 км вглиб від переднього краю і на 20–30 км праворуч і ліворуч від доріг. Усе населення мало відступати. Про серйозність намірів ставки слугував і той факт, що військові ради фронтів і окремих армій зобов'язувалися кожних три дні звітувати перед вищим командуванням про «виконану роботу», зазначаючи у звіті кількість і назви знищених міст (сіл), а також засоби якими це було досягнуто. За «хоробрість» і «відданість» в боротьбі із окупованими населеними пунктами, найбільш сміливих передбачалося представляти до державних нагород [8]. Підписали цей варварський наказ Й. Сталін і Б. Шапошников. Пояснювати, що цій документ був виданий під грифом «Таємно», напевно буде зайвим.

Ціною неймовірних зусиль і людських втрат, радянські війська досягли побережжя Дніпра наприкінці вересня 1943 р. Майже одночасно до Дніпра вийшло п'ять фронтів – Воронежський (під командування М. Ватутіна), Степовий (під командуванням І. Конєва), Центральний (під командуванням К. Рокосовського), Південно-Західний (під командуванням Р. Малиновського) і Південний (під командуванням Ф. Толбухіна). Фронт розтягнувся на ділянці понад 700 км – від Лоева до Запоріжжя. За короткий відрізок часу на правому березі Дніпра створено 23 плацдарми. Якщо завданням Воронежського і Центрального фронтів, було «розгромити київське угруповання супротивника» і оволодіти столицею України, то перед Степовим – постало завдання завдати удар у напрямку «Черкаси-Новоукраїнка-Вознесенськ», розбити угруповання ворога в районі Кіровограда й відрізати йому шляхи відходу на захід. Одночасно лівим крилом наступати в напрямку «П'ятихатки-Кривий Ріг» і вийти на тили дніпропетровського угруповання противника. Найближче завдання фронту – оволодіти рубежем Христинівка, Новоукраїнка, Кривий Ріг, в подальшому вийти на рубіж р. Дністер-Рибниця-Ананьїв» [2, с. 211].

Південно-Західному фронту поставлено завдання не пізніше 3 жовтня 1943 р. ліквідувати запорізький плацдарм ворога, і продовжуючи форсування Дніпра правим крилом, розширити плацдарм по західному берегу. «Після ліквідації запорізького плацдарму форсувати р. Дніпро головними силами і, наступаючи в напрямку Нова Миколаївка, Кривий Ріг, у взаємодії з лівим крилом Степного фронту розгромити дніпропетровське угруповання ворога і вийти на фронт Кривий ріг, Апостолове, Грушевий Кут» [2, с. 212]. А от Південний фронт, прорвавши оборону ворога на р. Молочна, мав розвинути наступ у напрямку Каховка і Херсон [2, с. 212].

У ході наступу радянських військ спостерігалася відсутність чіткої взаємодії між військами. Так, значну допомогу військам Воронезького фронту могли надати війська 60-ї армії Центрального фронту, що суттєво полегшило б наступ на Київ. Проте, незважаючи на пропозицію К. Рокосовського, командувача Центрального фронту, нанести удари по ворогу військами його фронту, підтримки так і не отримав. Більше того, за звільнення Прилук військами 60-ї армії (під командуванням І. Черняхівського), К. Рокосовському висловлено невдоволення, оскільки місто перебувало за межами їх розмежувальної лінії [9]. На неузгодженість в діях командування вказував і учасник партизанського руху П. Брайко: «До 1 жовтня 1943 р. ми, ковпаківці, повернулися з Карпат до українського Полісся. І там, на правому березі Дніпра, на північний захід від Києва, майже не було німецьких військ. 60-тисячна партизанська армія могла б без особливих зусиль забезпечити переправу через Дніпро одразу кількох наших армій. Ці армії могли б узяти столицю України раптовим ударом із заходу, з мінімальними втратами» [10, с. 22].

Скориставшись неузгодженістю і нерішучістю радянського командування, Е. Манштейн практично без втрат провів переправу військ. У своїх мемуарах він із захопленням описував переправу військ на правий берег Дніпра. «Ми повинні були переправити близько 200000 поранених. Загальне число залізничних составів, які перевозили військове і евакуйоване майно, складало близько 2500. Чисельність цивільних осіб, що приєдналася до нас, складала кілька сот тисяч. Цей відхід був проведений за порівняно короткий відрізок часу і, якщо врахувати дуже обмежену кількість переправ через Дніпро, в надзвичайно складних умовах» [3]. У мемуарах Е. Манштейн цинічно стверджував, що переважна більшість цивільних відступала добровільно, рятуючись таким чином від «советів». Хоча, що стосується добровільного відступу цивільного населення, то німецький фельдмаршал лукавить, адже воно використовувалося німцями як живий щит. Але, якщо німецькі генерали, до речі як і радянські, у своїх спогадах намагаються зрізати гострі кути, оминати незручні питання, то солдати це описують без пафосу. «Кожен солдат, який дістався безпечної зони – берега Дніпра, опинявся в стані неймовірної паніки. Адже тут він дізнавався, що потрібно розштовхати решту солдат, навіть потопити їх, щоб поміститись на човнах, котрі часто тонули так і не допливши протилежного берега» [11].

Не менш щирим у своїх спогадах був Гельмут Пабст: «Села були підпалені, вони горіли з небаченою силою. Вогонь заважав нашому просуванню. ... Клуби чорного диму ховали нас від ворожих літаків, а шум вибухів навколо нас був як при великій битві... По дорозі на захід рухався великий потік біженців. ... Що за жахливе видовище переселення... Ці жалюгідні вози, які тягнуть корови і маленькі конячки... Інколи люди цьому противляться, інстинктивно, як тварини. Але з ними поведуться грубо» [12].

Не в кращих умовах переправлялися на правий берег і радянські війська. У складі фронтів, котрі вийшли до Дніпра, налічувалося 27 понтонних батальйонів, які внаслідок низки обставин, не були своєчасно підтягнуті до районів переправ. Крім того, з'єднання не були забезпечені переправними засобами, що неминуче уповільнювало форсування річки. «Не чекаючи коли надійдуть понтонні й важкі засоби наведення мостів, частини долали Дніпро на чому завгодно – на плотах з колод, саморобних поромах, на рибальських човнах і катерах. Усе, що потрапляло під руку, йшло в хід» [1, с. 602–603]. «З надзвичайною швидкістю і дивовижною винахідливістю виготовлялися переправні засоби. Ставало в нагоді все, що виявилось під рукою, – колоди, дошки, діжки. Спорудивши плоти, бійці під вогнем ворога підтягували їх до самого берега, спускали на воду. Місцеві жителі допомагали рибальськими човнами, будівельним матеріалом» [4, с. 134–135]. Навіть між лжепатріотичними словами генералів, неприховано проглядається трагедія цілого народу. Ніхто з генералів так і не насмівся сказати, що під лаконічним і всеохоплюючим «все, що потрапляло під руку», приховуються також і плац-намети та речові мішки, які набивши сіном, солом'яно чи сухим очеретом, використовували як плавзасоби. Саме на таких плавзасобах переправлялася більшість наших воїнів, переправлялись під постійним обстрілом і авіаударами ворога. Ніхто не обмовився і про «чорносвітників», яких без обмундирування і відповідного озброєння кидали в бій. Трагічні рядки, котрі датуються 16 грудня 1943 р. знаходимо у «Щоденнику» О. Довженка: «... В боях загибає велике множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Вони воюють у домашній одежі, без жодної підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. «Один генерал дививсь на них і плакав...» [13, с. 324].

При підготовці форсування Дніпра не обійшлося без злочинного невігластва і недбальства, про що яскраво свідчать спогади М. Хрущова: «...З метою наступу на Київ з півдня, спершу переправились на Букринський плацдарм. Ми вважали, що там місцевість рівна. Але на Букринському плацдармі вона виявилась досить горбистою і непридатною для наступу, але зручною для оборони» [14, с. 533]. Вони думали... І це говорить людина, яка була членом Військової ради фронту і мала б знати як ніхто інший, що правий берег Дніпра – це гориста місцевість. Такі пояснення свідчать не лише про дилетантство, а й про злочинне недбальство.

Адже навіть тоді існують карти і військова розвідка. Невже на весь Генеральний штаб не знайшлося фахівця, який би реально оцінював ситуацію? Складається враження, що всі сподівалися на традиційне «авось» і «якось воно буде». Тож не дивно, що середньодобові втрати при форсуванні Дніпра були одними з найбільших в ході війни. Форсування Дніпра – це ще одна героїчна сторінка нашого народу у боротьбі з окупантом. Але, на жаль, назвати її триумфом не можна, це швидше була жаклива трагедія. Адже знову виграли битву не «військовою майстерністю», а кількістю. Незважаючи на це, битва за Дніпро мала величезне стратегічне і політичне значення. Таким чином, створено передумови які забезпечили звільнення всієї України і відкрили шлях для наступу Червоної армії у Європу.

Аналізуючи спогади генералів ворогуючих армій, можна виділити не лише схожі труднощі перед якими постали війська при переправі через Дніпро, а й намагання використати «вибіркову» об'єктивність. Ніхто з генералів, на жаль, не зізнається у своїх прорахунках та злочинах проти людяності. Головна увага зосереджується на блискуче проведених операціях, а прорахунки описуються або декількома загальними фразами або взагалі відсутні. Інколи це відбувається завдяки цинічному спотворенню і перекрученню фактів.

Список використаних джерел

1. Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Г. К. Жуков – Політвидав України, 1985. – 841 с. 2. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка Верховного Главнокомандования: Документы и материалы. 1943 год. Т. 16(5–3) – М.: ТЕРРА, 1999. – 360 с. 3. Манштейн. Утерянные победы // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/german/manstein/index.html>. 4. Москаленко К. С. На південно-західному напрямі: 1943–1945. Спогади командарма. Кн. 2 / К. С. Москаленко – Київ, Політвидав України, 1984. – 671 с. 5. Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг.: Боевое применение танков во второй мировой войне / Ф. В. Меллентин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/h/mellenthin/index.html>. 6. Раус Э. Танковые сражения на Восточном фронте / Э. Раус. – М., – 2006. – 365 с. 7. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943): Т. 3 / Упоряд. В. М. Косик – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Львівський державний університет ім. І. Франка; Інститут української археології та джерелознавства ім. Грушевського НАН України, 1999. – 384 с. 8. Русский архив: Великая Отечественная: Ставка ВГК. Документы и материалы. 1941 год. Т. 16 (5–1). – М.: ТЕРРА, 1996. – 448 с. 9. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/russian/rokossovsky/index.html>. 10. Король В. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) / В. Король // Український історичний журнал – 2005. – № 1. – С. 16–34. 11. Ги С. Последний солдат Третьего рейха / С. Ги // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.world-war.ru/poslednij-soldat-tretego-rejxa/>. 12. Пабст Г. Дневник немецкого солдата. Военные будни на Восточном фронте 1941–1943 / Г. Пабст // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/db/pabst/index.html>. 13. Довженко О. Щоденник / О. Довженко. Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К.: Веселка, 1995. – 575 с. 14. Хрущов Н. С. Время. Люди. Власть. (Воспоминания). Книга I / Н. Хрущов // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://militera.lib.ru/memo/russian/hrushev1/index.html>

Леонид Чирка

БИТВА ЗА ДНЕПР: ТРИУМФ ИЛИ ТРАГЕДИЯ? (АНАЛИЗ СОВЕТСКИХ И НЕМЕЦКИХ МЕМУАРОВ И ДОКУМЕНТОВ)

В статье сделана попытка раскрыть особенности боёв за Днепр осенью 1943 г. Главное внимание акцентируется на сопоставлении мемуаров советских и немецких генералов. Проанализировав мемуары Г. Жукова, К. Москаленка, К. Рокоссовского, Ф. Меллентина, Э. Манштейна, Э. Рауса, автор пришел к выводу, что характерной особенностью воспоминаний является их субъективность, так как, сосредоточив внимание на победах, генералы лишили внимания свои просчеты.

Ключевые слова: мемуары, Днепр, советские войска, командование, враг.

Leonid Chyrka

BATTLE OF THE DNIEPER: TRIUMPH OR TRAGEDY? (ANALYSIS SOVIET AND GERMAN MEMOIRS AND DOCUMENTS)

The article is an attempt to reveal features of the fights for the Dnieper river in the autumn of 1943. The main emphasis is on the comparison of memoirs of Soviet and German generals. Analyzing the memoirs of G. Zhukov, K. Moskalenko, K. Rokossovsky, F. Millentin, E. Manstein, E. Raus, the author came to the conclusion that the characteristic feature of memories is their subjectivity, because by focusing on the wins, the generals disregard their failures.

Key words: memoir, the Dnieper, soviet troops, command, the enemy.

УДК 94 (497.5) «1941/1945»**Микола Нагірний****КОЛАБОРАЦІОНІЗМ УКРАЇНЦІВ ХОРВАТІЇ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:
МАСШТАБИ ТА ОЦІНКА**

У статті висвітлено умови, у яких перебувала українська діаспора Хорватії напередодні Другої світової війни, підкреслено упередженість та необ'єктивне ставлення правлячої сербської верхівки держави до українців. Виділено головні причини виникнення колабораціонізму серед української діаспори у 1941–1945 рр. Проаналізовано характер та масштаби цього явища, показано, що українці Хорватії підтримували й антинімецькі сили у війні. Пояснено, чому українців Хорватії не коректно називати колаборантами. Розглянуто наслідки війни для хорватських українців та їх негативні аспекти для національно-культурного розвитку діаспори у повоєнний період.

Ключові слова: Хорватія, українці, діаспора, Друга світова війна, Югославія.

Одним із ключових етапів історії нашої діаспори на Балканах стала Друга світова війна. Невелика українська меншина опинилася між кількома протиборчими сторонами і ризикувала зникнути з етнічної карти Югославії. У таких умовах закономірно виникло явище колабораціонізму – співпраці місцевого підкореного населення із окупантом.

Тема історії Хорватії у Другій світовій війні є однією з ключових у сучасній хорватській історіографії. Однак дослідники майже не фокусують увагу на українському аспекті у своїх працях. Наша ж робота охоплює увесь період війни і спрямована власне на питання наявності та історичної оцінки колабораціонізму української діаспори.

Актуальність теми зумовлена сучасною війною України з Російською Федерацією. Окупація Криму Росією і війна на Донбасі продемонстрували наявність значної частини колаборантів на цих територіях.

Мета роботи – оцінити явище колабораціонізму українців у Хорватії впродовж Другої світової війни.

Внаслідок Першої світової війни південнослов'янські землі колишньої Австро-Угорської імперії разом із Сербією і Чорногорією в грудні 1918 р. утворили Королівство сербів, хорватів і словенців (КСХС, з 1929 р. – Королівства Югославія).

На час утворення Королівства у межах держави вже перебувало кілька тисяч українців. До переселенців другої половини XVIII – початку XX ст. приєдналися біженці Першої світової війни, громадянської війни в Росії та боротьби українського народу за незалежність у 1918–1920 рр.

Життя більшості вихідців з України в умовах еміграції минало в складі загальноросійських біженських організацій. У Хорватії, де зосередилася значна кількість біженців із західноукраїнських земель, у міжвоєнний період посилювався потяг до національної культури, виникли перші українські організації – «Просвіта», «Українська студентська громада», «Пробоем», «Дніпро», «Лихвар» [1, с. 24; 2, с. 13].

Однак сербська гегемонія в державі стояла на перешкоді українських інтересів. Влада перешкоджала заснуванню українських культурних організацій по всій Югославії: в національно свідомих українських студентів відбирали стипендії, депортовували з країни. Українські діти в Югославії мусили ходити до російських шкіл через заборону засновувати українські.

Внаслідок сильно вкоріненого москвофільства серби не визнавали українців як окремий народ, часто використовуючи для його означення термін «малоросіяни». Влада звинувачувала майже всю українську інтелігенцію в австрофільстві, а белградську «Просвіту» – у співпраці з німцями і більшовиками (зрештою, її було заборонено). З 1918–1920 рр. заборонено ввозити у КСХС українську пресу. Греко-католиків насильно переводили у православ'я, монахів депортовували з держави.

У 1938 р. українські активісти зазначали: «З упевненістю можна сказати, що ні в одній державі в Європі українська діяльність не наражалася на такі прикрощі та перешкоди, як в Югославії» [3, с. 164].

У 1940 р. за наполяганням СРСР сербська влада арештувала та ув'язнила значну кількість провідних українських діячів та керівників різних організацій в Югославії.

Загалом, в очах югославського уряду кожен українець виглядав німецьким шпигуном. Тому не дивно, що початок Другої світової війни місцеві українці сприйняли з ентузіазмом та надією.

6 квітня 1941 р. німецькі війська розпочали наступ на Югославію. З югославської армії масово дезертирували хорвати, албанці, італійці і представники інших національностей, незадоволених шовіністичною політикою Белграда. Серед них були і українці.

Югославія капітулювала 17 квітня 1941 р., її територію розділили завойовники.

Хорватські українці опинилися на території проголошеної 10 квітня 1941 р. Незалежної Держави Хорватія (далі – НДХ) на чолі з поглавником (в українському національно-визвольному русі йому відповідає титул «провідник» – примітка автора) А. Павелічем. До складу новопосталої держави також увійшла Боснія і Герцеговина [4, с. 39].

Усташі (хорватські націоналісти), які стали ініціаторами і творцями НДХ, одразу ж розпочали політику, спрямовану на зменшення частки сербського населення.

У країні розгорнулася міжнаціональна різня. Усташі знищували православних сербів, а заодно – євреїв і циганів. На захист сербів піднялися четники (сербські націоналісти). Вони також боролися і проти мирного населення католицького віросповідання. Під їх терор потрапили і українці, греко-католики за віросповіданням. Четники їх убивали, грабували, сплювали садиби [5, с.11–12.]. Четницький терор був спрямований на українців не тільки через те, що вони були іншої віри, а й тому, що частина нашої діаспори пішла на співпрацю з усташьким режимом.

Так, голова загребської «Просвіти» та тереновий провідник ОУН в Югославії, Василь Войтанівський в день проголошення НДХ (10 квітня) привітав через загребське радіо хорватів від імені українців з цією подією.

З проголошенням НДХ студенти загребської «Просвіти» створили Українське представництво в НДХ на рівні посольства, яке поставило собі низку завдань, а саме: 1) юридично-консульська опіка над українцями; 2) самооборона українських осель; 3) вироблення плану культурної автономії для місцевих; 4) допомога українцям у інших регіонах Югославії, окупованих німцями; 5) активізація інформаційно-пропагандистської роботи щодо підняття національної свідомості [3, с. 245].

Українське представництво у Загребі існувало впродовж 1941–1945 рр. Воно проводило інтенсивну культурну і пропагандистську діяльність серед хорватів і українців у НДХ. Голова організації Степан Войтанівський був уповноваженим представником полковника Андрія Мельника (керівника однієї з течій ОУН) у А. Павеліча. Лідер усташів також підтримував зв'язок з ОУН Степана Бандери [6, с. 57, 59].

Окремо від Українського представництва діяло «Українське культурне студентське товариство». Припускають, що діяльність цієї організації в часи НДХ була екстремістською та мала зв'язки з так званими «чорними усташами» (отримали свою назву через колір військової форми) [7, с. 156–173].

Діяльність хорватських українців не обмежувалася культурно-ідеологічною роботою. Так, влітку 1941 р. український православний священник Василь Стрільчик звернувся з листом до німецького генерала Едмунда Гляйзе фон Хорстенау з проханням сформувати з української молоді Югославії національний легіон для відправки на фронт. В. Стрільчик сподівався таким чином допомогти молоді вижити в боротьбі між нацистами і їх союзниками проти югославської антифашистських угруповань.

Восени 1941 р. розпочався набір добровольців (за різними даними, зібрано 500–1500 осіб). Український легіон був організований італійськими військовими інструкторами [8, с. 40–41], а підготовкою займалися офіцери часів Української народної республіки, які емігрували в Югославію. Серед організаторів легіону значились В. Войтанівський та А. Івахнюк.

Українські активісти у створенні легіону бачили запоруку звільнення України від більшовиків. Легіон мав об'єднатися з козацькою дивізією, де було 20 тис. колишніх білогвардійців та вирушити на Східний фронт.

За одними даними, українці йшли до легіону добровільно, за іншими – примусово. За свідченням Насті Чорної, її чоловіка Микиту Стецюка «забрали до війська й там дали йому вибирати – чи до рядових хорватських домобранів (добровольців – примітка автора), чи до Української легії, яка не була нічо інше як частина домобранів» [7, с. 158].

Чимало людей приєднувалося до легіону, оскільки боялися переслідувань з боку усташів. Скажімо, Романа Калинюка заарештували через те, що він не належав до жодних озброєних формувань НДХ [7, с. 158].

Велася і пропаганда вступу до легіону з боку Греко-католицької церкви (далі – ГКЦ). У липні 1941 р. митрополит ГКЦ Андрей Шептицький звернувся до співвітчизників зі словами: «Побидоносну немецку армию ... витамє з радосцу и зоз подзековносцу за ошебодзене од неприятеля. У тей важней историйней хвильке поволуємо вас, оцове и браца, же бисце подзекovali богови, та були вирни його церкви и слухали владу...» [9, с. 35].

Слова митрополита не могли не вплинути відповідним чином на громаду греко-католиків. Однак, читаючи ці рядки, необхідно звертати увагу на контекст як промови (1941 р., німецька окупація), так і публікації (1971 р., СФРЮ). Використовуючи інформацію такого типу, окремі громадські кола в повоєнній Югославії демонізували українську ідентичність [7, с. 157].

30 листопада 1941 р. Український легіон присягнув на вірність Україні. Загалом, Німеччина не була зацікавлена у створенні незалежної України. Замість боротьби з СРСР на українських землях бійців легіону скеровано до Боснії воювати проти комуністичних партизан. Там добровольці проявили хоробрість та високий бойовий дух. Головнокомандувач збройних сил НДХ А. Павеліч відзначив хорватськими державними нагородами (малою срібною та бронзовою медаллю) низку українських добровольців: Дмитра Луценка, Петра Бучка, Михайла Мальярчука, Петра Василика, Олексу Микитишина, Михайла Матвійківа Михайла Мерловича.

Те, що бійців примушували проводити військові операції в Боснії, де проживало чимала кількість українських громад, змінило настрої добровольців. Вони змушені були воювати проти представників власної громади, багато хто з яких ішли до прокомуністичних партизанських загонів.

Варто зауважити, що українські вояки ніколи не вступали в конфлікти з мирним населенням.

Загальне розчарування українців, яких не було вислано на Східний фронт, викликало хвилю різких протестів та спричинило майбутній розпад легіону. В листах до легіонерів родичі закликали їх виходити з війська – навіть через саботаж, зраду чи дезертирство. Українці почали поступово втікати з легіону. За рік чисельність підрозділу скоротилась вдесьтеро.

Незабаром хорватська контррозвідка викрила переговори однієї із сотень легіону з партизанами Й. Тіто про плани переходу на бік останніх. Усю сотню (150 осіб) було заарештовано і розстріляно, а відтак і весь Український легіон розформовано у 1942 р. як неблагонадійний. Частина легіонерів повернулися додому, інші продовжили службу в різних частинах хорватської армії. Відомо про нагородження влітку 1942 р. за хоробрість та відвагу у боях на Східному фронті колишнього легіонера Антона Тишковича бронзовою медаллю. Значна частина колишніх бійців Українського Легіону стала вояками усташівських боїв [10, с. 44–45].

З часом стало зрозуміло, що надії на відродження Української держави за допомогою Гітлера не справдилися, оскільки Німеччина лише використовувала українців у власних цілях. Тож вони почали підтримувати національно-визвольний партизанський рух у Югославії.

Якщо у 1941 р. антифашистськими борцями були 0,1 % русинів і українців краю, то у 1944–1945 рр. ця цифра збільшилася до 10 %. Тобто, за три роки частка русинів і українців у партизанських загонах зросла у 100 разів [11, с. 9–11]. Якщо взяти до уваги, що середній показник участі югославських народів у антифашистському русі складав 6 % від усього населення, побачимо, що українці з їхніми десятима відсотками виступали в авангарді цієї боротьби.

Існували випадки, що до партизанських загонів забирали насильно. За спогадами А. Гралука, забирали усіх чоловіків від 14 років. П. Головчук згадував, що подібні мобілізації відбувалися навіть під час церковної служби [7, с. 167–173].

Політика югославських партизанів отримала підтримку переважно православних вірян. Разом з тим, ватажки партизанського руху згадували, що з-поміж католицького населення їх підтримували не проушашські налаштовані хорвати, а виключно поляки та українці.

Після війни членів ОУН та «Просвіти», вояків Українського легіону, співробітників Українського представництва у НДХ репресовано в уже комуністичній Югославії. Значну їх кількість передано представникам радянської влади [12, с. 117–120]. Ті, хто вижили після війни, були ув'язнені югославським судом, як «українські фашисти».

Не допомогло навіть те, що багато бійців Українського легіону перейшли на бік руху Опору. Це позначилося на повоєнному стані української громади в Югославії, яка мала обмежені можливості культурного та громадсько-політичного розвитку [13, с. 28].

Загалом, можна констатувати, що в українців було достатньо причин піти на співпрацю з німецькими окупантами. Серед них: упереджене ставлення з боку сербів; віра у створення за допомогою Німеччини власної держави за прикладом НДХ; агітація з боку місцевих греко-католицьких священників; залякування і переслідування інакомислячих пронацистськими усташами.

На нашу думку, хорватських українців не варто засуджувати. По-перше, вони пішли на співпрацю з окупантами, сподіваючись на його допомогу у вирішенні власних національних проблем. По-друге, значну частину населення просто змушували співпрацювати з окупантами – тобто, насильно підштовхували до колабораціонізму. По-третє, згодом українці зрозуміли, що орієнтація на нацистів не приведе до реалізації їх бажань. Тому вони масово переходили у загоны партизан, які згодом і перемогли у Югославії.

Загалом, порівняння частки хорватських українців на службі в Німеччині та НДХ та в загонах, які боролися проти нацистських режимів, однозначно свідчить про перевагу останніх. Тому говорити про колабораціонізм усієї української діаспори Хорватії некоректно. У цьому контексті залишається лише висловити жаль щодо тієї частини діаспори, яка у Другій світовій війні орієнтувалася на Берлін та Загреб. Мотиви її орієнтації були продиктовані благородною метою відродження України. Однак подальші події показали, що у тих суспільно-політичних обставинах

вона залишилася нереалізованою, а її прихильники зазнали репресій як під час, так і після Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Козлітін В. Українські громадські організації в Югославії (20–30-ті рр. XX ст.) / В. Козлітін // Українці Хорватії: матеріали і документи / [Упор. С. Бурда і Б. Гралюк]. – Загреб, 2002. – С. 24.
2. Костелник В. Велике діло Володимира Гнагюка за Русиних / В. Костелник // Нова думка. – 1991. – № 88. – С. 13.
3. Румянцев О. Питання національної ідентичності русинів і українців Югославії (1918–1991) / О. Румянцев. – Київ, 2013. – 500 с.
4. Буркут И. Югославские русины и украинцы во Второй мировой войне (1941–1945 гг.) / И. Буркут // Русин. – 2011. – № 2 (24). – С. 37–51.
5. Нота В. Шляхом довгим, тернистим (III) / В. Нота // Нова думка. – 1990. – № 84. – С. 11–12.
6. Мацях Є. Українці в Хорватії / Є. Мацях // Українці Хорватії: матеріали і документи / [Упор. С. Бурда і Б. Гралюк]. – Загреб, 2002. – С. 57–59.
7. Румянцев О. Галичина – Боснія – Воеводина. Українці в Югославії під час Другої світової війни / О. Румянцев. – Київ, 2008. – 256 с.
8. Костелник В. 80 роки організований просвітно-культурній роботи Петровцох (1919–1991–1999) / В. Костелник // Нова думка. – 1999. – № 109. – С. 40–41.
9. Костелник В. Под червену заставу. Хроніка о участованю руснацок-українцок у народноошлебодительней борби Югославії / В. Костелник. – Нови Сад: «Руске слово», 1971. – 319 с.
10. Ліський Б. З діяльності українських студентів у Хорватії (1920–1945) / Б. Ліський // Українці Хорватії: матеріали і документи / [Упор. С. Бурда і Б. Гралюк]. – Загреб, 2002. – С. 44–45.
11. Бурда С. Участь в конференції ЕКУ / С. Бурда // Нова думка. – 2000. – № 112. – С. 6–11.
12. Мушинка М. Найвизначніша праця про українських переселенців з Галичини в колишній Югославії / М. Мушинка // Народна творчість і етнографія. – 2002. – № 5. – С. 117–120.
13. Нагірний М. Хорватські русини і українці: суспільство, ідентичність культура наприкінці XX століття / М. Нагірний. – Нововолинськ, 2012. – 326 с.

Николай Нагорный

КОЛЛАБОРАЦИОНИЗМ УКРАЙНЦЕВ ХОРВАТИИ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ: МАСШТАБЫ И ОЦЕНКА

В статье освещены условия, в которых находилась украинская диаспора Хорватии накануне Второй мировой войны, подчеркнуто предвзятость и необъективное отношение правящей сербской верхушки государства к украинцам. Выделены главные причины возникновения коллаборационизма среди украинской диаспоры в 1941–1945 гг. Проанализированы характер и масштабы этого явления, показано, что украинцы Хорватии поддерживали и антигерманские силы в войне. Дано объяснение, почему украинцев Хорватии не корректно называть коллаборационистами. Рассмотрены последствия войны для хорватских украинцев и их негативные моменты для национально-культурного развития диаспоры в послевоенный период.

Ключевые слова: Хорватия, украинцы, диаспора, Вторая мировая война, Югославия.

Mykola Nagirny

THE COLLABORATION OF THE UKRAINIANS OF CROATIA IN WORLD WAR II: SCOPE AND EVALUATION

The article highlights the conditions in which the Ukrainian diaspora of Croatia was before the Second World War, the partiality and biased attitude of the Serbian state ruling elite to the Ukrainians are stressed. The main causes of the collaboration among the Ukrainian diaspora in 1941–45 are identified. The nature and extent of this phenomenon are analyzed, the support of the Ukrainians in Croatia to anti-German forces in the war is shown. The article explains why it is not correct to call the Ukrainians of Croatia collaborators. The war consequences for the Ukrainians in Croatia are considered, their negative aspects for the national and cultural development of Diaspora in the post-war period are investigated.

Key words: Croatia, the Ukrainians, diaspora, the Second World War, Yugoslavia.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Автушенко Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного транспортного університету.

Альков Володимир – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук Харківського національного медичного університету.

Богдалов Антон – завідувач відділу «Історія незалежної України» Національного музею історії України.

Вовк Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені Антона Макаренка.

Гаврилук Дмитро – здобувач Київського університету імені Бориса Грінченка.

Гордійчук Сергій – кандидат історичних наук, учитель історії Перечинської школи-інтернату I–II ст. Закарпатської обласної ради.

Дацків Ігор – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних економічних відносин і міжнародної інформації Тернопільського-національного економічного університету.

Дашко Вікторія – молодший науковий співробітник Сарненського історико-етнографічного музею.

Донченко Світлана – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри філософії та історії України Дніпродзержинського державного технічного університету.

Дорошок Наталія – старший викладач кафедри українознавства, політології і соціології Чернігівського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка.

Замуруйцев Олексій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Жириков Олександр – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ковальова Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет» (м. Дніпропетровськ).

Колос Мар'ян – аспірант Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України.

Кононенко Валерій – кандидат історичних наук, доцент кафедри правознавства Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.

Куницький Михайло – доктор історичних наук, доцент, президент громадської організації «Інформаційно-комунікаційний менеджмент інтелектуальної власності».

Левіна Юлія – аспірант кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Левченко Інна – кандидат історичних наук, докторантка кафедри історії України Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту імені Григорія Сковороди.

Лук'янов Олександр – науковий співробітник Національного музею історії України.

Лукашів Володимир – кандидат історичних наук (м. Тернопіль).

Мельник Ірина – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Міщанин Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України ДВНЗ «Ужгородський національний університет».

Нагірний Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри загальноекономічних і гуманітарних наук Нововолинського навчально-наукового інституту економіки та менеджменту Тернопільського національного економічного університету.

Полуда Володимир – магістр історії, аспірант Центру українських військових традицій і патріотичного виховання Науково-дослідного інституту українознавства.

Різнюк Юлія – аспірант кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Росицький Вадим – аспірант Науково-дослідного інституту українознавства.

Савчук Олена – здобувач Тернопільського національного економічного університету.

Священко Зінаїда – доктор історичних наук, професор кафедри загальної історії Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Скрипниченко Юрій – здобувач кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди.

Стародубець Галина – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка.

Тацієнко Віталій – аспірант кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини.

Троханяк Олександра – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України «Бережанський агротехнічний інститут».

Чирка Леонід – завідувач науково-дослідного сектору Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Шипотілова Олена – кандидат історичних наук, завідувач навчально-методичного кабінету кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету.

Якубовська Оксана – аспірант кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Львівського національного університету імені Івана Франка.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ	3
Мар'ян Колос	
ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕДКАРПАТТЯ	3
І ПОДІЛЛЯ В УКРАЇНІ (1991–2016 РР.)	3
Оксана Якубовська	
НАВКОЛИШНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГОСПОДАРСЬКОЇ	
СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРИКАРПАТТЯ У VIII–X СТ.	6
Дмитро Гаврилюк	
СЕКВЕСТРОВАНІ ЗЕМЛІ ПОЛЬСЬКОЇ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ	11
Зінаїда Священко	
НАСЕЛЕННЯ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.	
У СТАТИСТИЧНОМУ ОПИСІ М. ПОРША	14
Володимир Альков	
ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ НЕХТУВАННЯ НАСЕЛЕННЯМ АКУШЕРСЬКОЮ	
ДОПОМОГОЮ У XVIII – НА ПОЧАТКУ XX СТ. (НА МАТЕРІАЛАХ ХАРКІВЩИНИ)	17
Ірина Мельник	
ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЄВРЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ МІСТА УМАНІ XIX СТ.	23
Наталія Дорошок	
ДЕЯКІ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ЗЕМСЬКОЇ СТАТИСТИКИ	27
Юлія Різник	
ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКОЇ ПОШТИ ПРАВОБЕРЕЖЖЯ	
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	32
Інна Левченко	
НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ЛІКАРІВ-ЧЛЕНІВ КИЇВСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ	
У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.	38
Олексій Замуруйцев, Олександр Жириков	
АГРАРНІ ВІДНОСИНИ В НІМЕЦЬКИХ І МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ	
ТАВРІЙСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТ.	42
Віталій Тацієнко	
БЛАГОЧИННИЦЬКІ ТА ЦЕРКОВНІ БІБЛІОТЕКИ КИЇВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ	
(ДРУГА ПОЛОВИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	46
Андрій Кліш	
МОВНЕ ПИТАННЯ В ДІЯЛЬНОСТІ ХРИСТИЯНСЬКИХ СУСПІЛЬНИКІВ ГАЛИЧИНИ	
(КІНЕЦЬ XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)	49
Світлана Донченко	
УЧАСТЬ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ В РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКІЙ ВІЙНІ 1904–1905 РР.	52
Наталія Ковальова	
НАСЛІДКИ ЛІКВІДАЦІЇ ПОМІЩИЦЬКОГО ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ	
ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА (1920 Р.)	57
Олександр Вовк	
«МІЖРАЙОННИЙ ШТАБ ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ»: ІСТОРІЯ АНТИКОМУНІСТИЧНОЇ	
ПОВСТАНСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НА ОХТИРЩИНІ (1931–1933 РР.)	61
Володимир Лукашів	
ВЗАЄМИНИ «ТОВАРИСТВА ІМ. М. КАЧКОВСЬКОГО» З УКРАЇНСЬКИМ	
НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЦЬКИМ ТАБОРОМ У ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1919–1939 РР.) ..	66
Галина Стародубець	
ОСОБЛИВОСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ПОВСТАНСЬКОГО ЗАПІЛЛЯ	
В УМОВАХ РАДЯНСЬКОЇ ВИБОРЧОЇ КАМПАНІЇ 1946 Р.	70
Сергій Гордійчук, Василь Міщанин	
ДІЯЛЬНІСТЬ АНТИРАДЯНСЬКИХ МОЛОДІЖНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ	
НА ЗАКАРПАТТІ (1946–1956 РР.)	75
Олена Шипотілова	
ПРОСВІТНИЦЬКО-БЛАГОДІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ МИКОЛАЇВСЬКОЇ	
КРАЙОВОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ НАРОДНОГО РУХУ УКРАЇНИ (1991–1996 РР.)	83
Ірина Автушенко	
ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ-	
ЖІНОК ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ (1991–2011 РР.)	87

Ігор Дацків, Олена Савчук	
ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ФОРМУВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ	
УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (КІНЕЦЬ ХХ – ПОЧАТОК ХХІ СТ.)	91
Антон Богдалов	
ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ ТА ДІЛЬНІСТЬ ДОБРОВОЛЬЧИХ	95
БАТАЛЬЙОНІВ У ЗОНІ ПРОВЕДЕННЯ АТО	95
Олександр Лук'янов	
11-ИЙ БАТАЛЬЙОН ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ «КИЇВСЬКА РУСЬ»:	101
ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ТА УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ	101
ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ АТО	101
УКРАЇНА У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ	104
Юлія Левіна	
ІНФОРМАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКА ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ	104
В ПЕРІОД ВИБОРІВ В ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР У 1939–1941 РР.	104
Олександра Троханяк	
РЕПРЕСИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОЇ ТА БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ВЛАДИ	109
ПРОТИ ОУН-УПА НА ТЕРЕНАХ БЕРЕЖАНЩИНИ	109
Михайло Куницький	
НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ	
В РАЙХСКОМІСАРИАТІ «УКРАЇНА» (1941–1944 РР.)	113
Володимир Полуда	
ПЕРЕДУМОВИ ЗАЛУЧЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ	
ДО СЛУЖБИ В ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАННЯХ НІМЕЧЧИНИ	
В ОКУПОВАНІЙ УКРАЇНІ (1941–1944 РР.)	121
Юрій Скрипниченко	
ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ У НАЦИСТСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ	
У СПОГАДАХ ХАРКІВСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ	125
Вікторія Дашко	
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО РУХУ ОПОРУ НА	
ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНИ І ПОЛІССЯ У СІЧНІ 1944 – КВІТНІ 1945 РР.	131
Валерій Кононенко	
ДІЯЛЬНІСТЬ ЖМЕРИНСЬКОЇ МОЛОДІЖНОЇ	
СІОНІСТСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ «ЕЙНІКАЙТ» У 1944–1948 РР.	137
Вадим Росицький	
ВІДПОЧИНОК ТА ДОЗВІЛЛЯ ЯК КОМПОНЕНТ	
ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ	142
Леонід Чирка	
БИТВА ЗА ДНІПРО: ТРИУМФ ЧИ ТРАГЕДІЯ?	
(АНАЛІЗ РАДЯНСЬКИХ ТА НІМЕЦЬКИХ МЕМУАРІВ І ДОКУМЕНТІВ)	146
Микола Нагірний	
КОЛАБОРАЦІОНІЗМ УКРАЇНЦІВ ХОРВАТІЇ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ:	
МАСШТАБИ ТА ОЦІНКА	151
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	155

УДК 93
ББК 63
Н 34

Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2016. – Вип. 1. – Ч. 1. – 160 с.

Комп'ютерне оформлення: Андрій Кліш

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу історичного факультету «Літопис»
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53–59–01

Здано до складання 1.06.2016 р. Підписано до друку 9.06.2016 р. Формат 60×84/8.
Папір друкарський. Обліково-видавничих аркушів 18,6.
Замовлення 293. Тираж 300 прим. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації КВ № 15879–4351 від 12.10.2009 р.

До уваги авторів!

Статті, що подаються до публікації у науковому виданні повинні відповідати високому науковому рівню, не бути раніше опублікованими, містити елементи новизни, визначені постановою Президії ВАК України «Про підвищення вимог до фахових видань віднесених до переліків ВАК України» від 15.01.2003 р. № 7–05/1:

- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Комп'ютерний варіант рукопису повинен відповідати таким вимогам:

- Стаття оформляється у текстовому редакторі Word for Windows 6.0, 7.0 (шрифт Times New Roman, 14 pt, через 1, 5 інтервала, диск CD).
- Параметри сторінки – формат А4, поля 2×2×3×1, абзац 1, 25 см.
- Текст статті оформляється у такому порядку:
- індекс УДК, без абзацного відступу, вирівняно по лівому краю;
- ім'я, прізвище, по батькові автора, назва статті, анотації, ключові слова (не більше 5-ти) **українською, російською та англійською мовами;**
- текст статті;
- для посилань використовуються квадратні дужки, наприклад [13, с.1; 14, арк. 2], де «13» і «14» – порядковий номер у списку використаних джерел, с. 1 – номер сторінки, арк. 2 – номер аркуша в архівній справі;
- у кінці рукопису статті подається список використаних джерел згідно з «Бюлетенем ВАК України (2008, № 3) «Зміни, що вносяться до переліків та форм документів, які використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників».

Рукопис статті підписується автором (авторами). Разом зі статтею подається рецензія провідного фахівця з даної галузі наук, зазвичай, доктора наук, завірена печаткою, витяг з рішення засідання кафедри та експертний висновок щодо можливості опублікування матеріалів.

Окремо подається інформація про автора (авторів): прізвище, ім'я, по батькові, повна назва організації, посада, вчений ступінь, наукове звання, поштова адреса, телефон, e-mail.

Рукописи, що не відповідають вказаним вимогам, не приймаються до публікації.

Редакційна колегія залишає за собою право проводити редакційну правку рукопису. Якщо науковий рівень статті недостатній – редакційна колегія не приймає її до публікації. Рукописи авторам не повертаються. За потреби редакційна колегія здійснює поштову пересилку збірників авторам статей.

Матеріали в електронному вигляді надсилати за адресою: ivanzuljak@gmail.com, Klish_Andriy@ukr.net

Редакційна колегія збірника
«Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія»